

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ЦЕНТР
З ОХОРОНИ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ
ІНСТИТУТ СУСПІЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

ПРИДНІПРОВ'Я: історико-краєзнавчі дослідження

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 14

Дніпропетровськ
Видавництво Ліра
2016

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, проф. **С. І. Світленко** (голов. ред.); д-р іст. наук, доц. **Д. В. Архирейський** (заст. голов. ред.); д-р хаб., проф. **А. Блазевський** (Республіка Польща), канд. іст. наук, проф. **С. Й. Бобилєва**; д-р іст. наук, проф. **Є. І. Бородин**; канд. іст. наук **Н. М. Буланова**, за-служений працівник культури України **Л. М. Голубчик**; канд. іст. наук **В. В. Грибовський**; д-р іст. наук, проф. **В. В. Іваненко**; д-р іст. наук, проф. **О. Ф. Нікілєв**; д-р іст. наук, проф. **С. М. Плохій** (США), канд. іст. наук, доц. **О. А. Рєпан**; д-р іст. наук, проф. **Ю. А. Святець**; д-р іст. наук, проф. **В. В. Ченцов**, канд. іст. наук, доц. **І. А. Шахрайчук** (наук. секр.), д-р іст. наук, проф. **Г. К. Швидько**.

Рецензенти:

д-р іст. наук, проф. **О. В. Михайлюк**
д-р іст. наук, проф. **О. Б. Шляхов**

In collection the given articles, which touch history of cities and villages, historical figures, education, science, spirituality and culture, archaeological starozhитnostey of Pridniprov'ya.

Counted on the teachers of higher and general educational establishments, research workers, historians-researchers of a particular region, specialists in museum management, ethnologists, graduate students, students, students of general schools, and all, who studies history of Ukraine and Pridniprov'ya.

П 75 Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук. пр. / редкол. : С. І. Світленко (голов. ред.) та ін. – Д. : Ліра, 2016. – Вип. 14. – 160 с.

ISSN 2409-4137

У збірнику подано статті, що стосуються історії міст і сіл, історичних постатей, освіти, науки, духовності та культури, археологічних старожитностей Придніпров'я.

Розрахований на викладачів вищих і загальноосвітніх навчальних закладів, наукових працівників, істориків-краєзнавців, музеєзнавців, етнологів, аспірантів, студентів, учнів загальноосвітніх шкіл та всіх, хто вивчає історію України та Придніпров'я.

УДК 94 (477)

ББК 63.3 (4Укр–4Дні)

Збірник зареєстровано в Міністерстві юстиції України. Свідectво про державну реєстрацію державного засобу серія КВ № 16620-5092Р від 27.02.2010 р.

Адреса редколегії: просп. Гагаріна, 72, к. 511, Дніпропетровськ, 49010

Internet address of the publication (URL) : <http://www.localhist.dp.ua>

Prydniprova : istoryko-kraeyznachchi doslidzhennya (ISSN 2409-4137)

Збірник «Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження» індексується Index Copernicus International (ICI) – Index Copernicus Value (ICV) 2015 – 42,50 (<http://journals.indexcopernicus.com/++,p24787005,3.html>).

Збірник наукових праць відкритий для дискусійних матеріалів, а тому його зміст не обов'язково співпадає з точкою зору редакційної колегії.

Збірник наукових праць відкритий для дискусійних матеріалів,
а тому його зміст не обов'язково збігається з точкою зору редакційної колегії.

ISSN 2409-4137

© Дніпропетровський національний
університет ім. Олеся Гончара, 2016

© Автори статей, 2016

ПЕРЕДМОВА

Гадаю, що черговий 14-й випуск збірника наукових праць «Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження» не розчарує Вас, шановні читачі. Адже наше періодичне видання помітно оновилося структурно. Поряд із традиційними рубриками, такими як «Історичні постаті» та «Історія міст і сіл», до Вашої уваги пропонуємо і ряд нових, зокрема «Історія промислових підприємств», «Історія закладів освіти, науки та культури», «Історична топоніміка», «Наукові дискусії» та «Студентський дебют». Як бачимо, відтепер «обличчя» видання набуло ще більшої своєрідності, історико-краєзнавчої виразності. Безперечно, тепер слід зробити все, щоб уже в найближчій перспективі наповнювати нові рубрики цікавим матеріалом.

Та вже і це число збірника вмістило змістовні розвідки вчених-істориків. Зокрема, у першій рубриці «Історичні постаті», яка репрезентує людиноцентричний підхід. У ній представлено два матеріали: перший – стаття І. О. Кочергіна, в якій розкрито громадську діяльність кількох представників дворянського роду Канкріних у складі земського та дворянського самоврядування Олександрівського повіту та Катеринославської губернії, та другий – розвідка А. В. Іванцова – про дніпропетровський період життя та діяльності нині забутого українського вченого-археолога, професора, член-кореспондента АН УРСР І. І. Артеменка.

Друга традиційна рубрика – «Історія міст і сіл» – містить чотири матеріали. Так, О. А. Репан розглянув присутність російської залоги у Лоц-Кам'янському ретрашементі у 1750–1760-х рр. та складові конфліктної взаємодії вояків із місцевим населенням; А. О. Манько висвітлила одну із соціальних катастроф Першої світової війни – становище біженців у Катеринославській губернії, В. В. Іваненко показав масштаби, особливості та соціально-демографічні наслідки першого «радянського» голоду на Катеринославщині періоду 1921–1923 рр., а І. В. Мазуренко проаналізувала концепт «місто» на прикладі повісті В. Домонтовича «Без ґрунту».

У новій рубриці «Історія промислових підприємств» представлена розвідка А. Г. Перетокіна про соціальне становище робітників гірничозаводської галузі промисловості Катеринославщини на початку ХХ ст. (1900–1917 рр.), а в рубриці «Історія закладів освіти, науки та культури» – статтю Л. М. Лучки, в якій досліджено віхи історії бібліотеки Катеринославської класичної гімназії. Ще одна інноваційна рубрика збірника – «Історична топоніміка» – об'єднує три матеріали. Це стаття Г. М. Виноградова, що розкриває історичні та міфологічні проблеми Дніпрових порогів як місця загибелі князя Святослава

Ігоревича, два дослідження, які стосуються досвіду та результатів декомунізації топоніміки в м. Дніпро (Дніпропетровськ) і Кам'янське (Дніпродзержинськ), написані С. І. Світленком та Н. М. Булановою відповідно.

Сподіваюся, що інтерес у читачів має викликати й започаткована рубрика «Наукові дискусії», у центрі якої опинилася отаманщина – один із феноменів Української революції 1917–1921 рр. На дискусійному майданчику представлені такі дослідники, як Д. В. Архірейський, Ю. С. Митрофаненко та В. М. Щербатюк.

Редколегія збірника вважає важливим надавати сторінки видання і для робіт студентів. Тому започатковано спеціальну рубрику «Студентський дебют». У ній опубліковано повідомлення А. В. Буланової «Повстанство на Катеринославщині у 1917–1921 рр.: тенденції висвітлення проблеми у діаспорній історіографії».

Із задоволенням повідомляю читачів, що наш збірник наукових праць уже індексується в Index Copernicus International (ICI) – Index Copernicus Value (ICV) 2015 – 42,50 (<http://journals.indexcopernicus.com/+-+,p24787005,3.html>). Вважаю, що підготовлений випуск стане ще одним кроком у справі поступу історико-краєзнавчих досліджень у нашому краї.

Головний редактор
д-р іст. наук, проф. С. І. Світленко

I. ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ

УДК 94(477.7) Канкріни

I. О. Кочергін

ДВНЗ «Національний гірничий університет»

ДВОРЯНСЬКИЙ РІД КАНКРИНИХ В ІСТОРІЇ КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ

Проаналізовано громадську діяльність кількох представників дворянського роду Канкріних у складі земського та дворянського самоврядування Олександрівського повіту та Катеринославської губернії. Також простежено їх заняття у сфері доброчинності. Представлено поколінний розпис роду.

Ключові слова: рід, дворянство, генеалогія, землевласник, Олександрівський повіт, Придніпров'я.

И. А. Кочергин

ГБУЗ «Национальный горный университет»

ДВОРЯНСКИЙ РОД КАНКРИНЫХ В ИСТОРИИ ЕКАТЕРИНОСЛАВЩИНЫ

Проанализирована общественная деятельность нескольких представителей дворянского рода Канкриных в составе земского и дворянского самоуправления Александровского уезда и Екатеринославской губернии. Также прослежено их занятия в сфере благотворительности. Представлено поколенная роспись рода.

Ключевые слова: род, дворянство, генеалогия, землевладелец, Александровский уезд, Приднепровье.

I. O. Kochergin

SHEI «National Mining Univesity»

KANKRIN'S NOBLE FAMILY IN HISTORY OF KATERYNOSLAV REGION

There is the history of representative of six generation the Katerynoslav noble family Kankrin, which were among the ruling elite of Russian Empire in the end of XVIII – beginning of XX ct. traced in this article. Kankrin is one of the famous noble family Olexandrivsk district. Kankrin is Russian

noble family of German origin, which appeared in the South Ukraine in the period of reign of tsar Nicholas I. They were active participants of the noble and zemstvo self-government. Kankrins showed themselves in the field of charity. Their activity had influence on social, cultural and economic life of Katerynoslav region during the second part of XIX – beginning of XX ct.

Key words: gender, nobility, genealogy, landowner, Olexandrivsk district. Prydniprivya.

Рід Канкріних відомий насамперед завдяки Єгору Францевичу – одному з найбільш впливових і помітних чиновників часів царювання Миколи I. Тому більшість робіт, які стосуються історії роду Канкріних, присвячені саме цьому діячу. До того ж вони були опубліковані більше ста років тому в XIX ст. [35; 57; 58]. На початку XXI ст. вийшла стаття петербурзького історика Г.Ф. Соловйової, в якій вміщена коротка інформація про рід Канкріних та дві статті запорізького дослідника В. М. Стойчева, в яких висвітлено основні віхи життя маршала дворянства Олександрівського повіту І. В. Канкріна та його дружини [59; 66; 67]. Таким чином, історія роду Канкріних на даний час вивчена не достатньо, тоді як вплив цього роду на соціальний, економічний та культурний розвиток Катеринославщини у другій половині XIX ст. був доволі помітним.

Одним з найбільш дискусійних питань в історії роду Канкріних є їх походження. У XIX ст. виникло дві версії. Згідно з першою, яку висловив мемуарист П. П. Вігель, Канкріни мали єврейське коріння. Цю версію підтримав К. А. Сальковський, який вважав, що дід міністра фінансів Є. Ф. Канкріна Йоган Генріх Канкрінус був рабином у землі Гессен [58, с. 430]. Натомість біограф Є. Ф. Канкріна Р. І. Сементовський та невідомий автор дотримувалися іншої версії, за якою Канкріни були німцями за походженням, служили пасторами та офіцерами [35, с. 114; 57, с. 10].

Першим із Канкріних, доля якого певним чином пов'язана з Катеринославщиною, був Єгор Францевич Канкрін. Незадовго до своєї відставки з посади міністра фінансів він придбав землі в Олександрівському повіті Катеринославської губернії. У 1839 р. помер граф Юрій Помпейович Літто, якому належало кілька десятків тисяч десятин в Олександрівському повіті. У 1840 р. небожі графа Антоній та Юлій продали Є. Ф. Канкріну величезні маєтності площею 60 тис. дес. зі всім населенням [30, с. 212].

Сам Єгор Канкрін, ймовірно, так і не побачив новопридбаних земель. Вже після його смерті їх успадкували його сини Олександр, Віктор та Оскар. На 1850 р. вони володіли землями біля с. Григорівського, Велика та Мала Катеринівка, Юліївка, Вокресенка, Литовка,

Листове, в яких загалом мешкало 1 453 чоловіків та 1 401 жінок [13, арк. 2 зв.–3; 71, с. 98].

Спадкоємці не відразу вступили у володіння новопридбаними землями. У 1853 р. почалася Східна (Кримська) війна, в якій гвардії капітан Олександр, гвардії ротмістр Віктор та корнет Оскар Канкріни брали участь [15, арк. 4946 зв. – 4947]. Після закінчення війни у 1856 рр. старший брат Олександр Єгорович був обраний маршалком дворянства Олександрівського повіту. З огляду на те, що Канкріни не належали до дідичів повіту обрання представника їх родини виглядає дещо несподівано. Пояснення цьому слід шукати в тому, що вони мали значні земельні володіння, отже, були заможними, а головне, завдяки родинним зв'язкам мали контакти при імператорському дворі. Через рік О. Є. Канкрін навіть претендував на посаду губернського маршалка. У січні 1857 р. катеринославський губернський маршалок К. П. Шабельський був призначений Чернігівським губернатором, через що посада маршалка стала вакантною. О. Є. Канкрін «почув про призначення Катона Павловича і про те, що нібито його представляють до затвердження губернським [маршалком] і хотів подати свою кандидатуру, однак його не підтримав губернатор А. Я. Фабр» [9, с. 210]. Виконуючим обов'язки губернського маршалка у 1857 р. став Г. В. Нечаєв.

Кінець 1850-х рр. ознаменований підготовкою до проведення селянської реформи. 5.04.1858 р. імператор Олександр II іменним рескриптом на ім'я Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора дозволив катеринославському дворянству сформувати спеціальний комітет. Членів комітету повинно було обрати місцеве дворянство [5 с. 154]. У травні–червні 1858 р. на повітових благородних зібраннях члени й кандидати до комітету були обрані, серед них був і О. Є. Канкрін [53, с. 15].

Оскільки Олександр Канкрін брав участь у роботі губернського комітету, він знав чого чекати від селянської реформи. Він та його брат Віктор володіли більше ніж 1000 кріпаків, яких згідно з «Положенням про селян, які вийшли з кріпосної залежності» слід було наділити землею. Аби не втратити кілька тисяч десятин землі, брати у березні 1862 р. та лютому 1863 р. уклали з селянами кілька викупних угод, за якими дарували їм 1/4 наділу [25, с. 4; 22, с. 18; 23, с. 15; 24, с. 19]. Тобто, селяни отримали мінімальний наділ (1 дес.), а землевласники при цьому зберегли за собою більшість власних земель.

Селянська реформа негативно позначилася на господарстві Канкріних. До 1861 р. маєток О. Є. Канкріна у с. Григорівка (Кінське) славився раціональним веденням господарства та значними прибутками [3, с. 166]. Наприкінці 1840-х рр. О. Є. Канкрін почав розводити овець [17, с. 54]. У 1860-х рр. його маєток вважався одним з найбіль-

ших господарств, де вівчарство було поставлено на наукову основу: розрахунки норм годування, норми отримання вовни, приплоду, кількості та вартості робітників (пастухи, робітники, які здійснювали стрижку овець) тощо. Протягом 1868–1869 рр. його прибуток від невеликої отари овець у 1 106 голів склав 2 873 рублів. Причому, цей прибуток він вважав невеликим, оскільки під тиском низьких тарифів на закордонну вовну його та інші господарства зазнали збитків. Через зменшення прибутків він змушений був констатувати, що вівчарство на Катеринославщині відходить в історію [17, с. III, 50, 54].

Внаслідок соціально-економічних змін пореформеної доби (подорожчання робочих рук, відсутність дешевих кредитів, конкуренція з боку дешевої австралійської вовни) маєток О. Є. Канкріна став занепадати. Він писав з цього приводу: «Я добре знаю той неспростовний аргумент, що лихо та економічні збитки, які вражають один стан, власне поміщика, не є ще спільним лихом, оскільки на його місце прийде інший, на місце іншого прийде третій і так далі, хоч би й з іншого стану». О. Є. Канкрін та інші дворяни усвідомлювали це, однак не могли змиритися з розоренням дворян-землевласників, оскільки занепад дворянських господарств, на їхню думку, обов'язково призведе до розорення робочого людю, а «лихо, яке вразить добробут робочого класу важко й не скоро виправиться; воно відіб'ється зубожінням народу та занепадом його моральних сил» [17, с. V].

Однією з причин занепаду дворянських маєтків небіж О. Є. Канкріна Іван Вікторович бачив у євреях, у яких дворяни брали кредити під лихварські відсотки. Євреїв він оцінював негативно і називав «торгашами, які за своєю природою забирають в руки все, що може служити предметом торгу або наживи. Важка праця землероба їм не навісна, і не тому, що вона вимагає фізичної роботи, а тому, що немає тут місця обману – цієї головної основи всіх життєвих проявів побуту євреїв» [18, с. 249].

Можливо, бажаючи змінити ситуацію на краще, Канкріні взяли активну участь у роботі новостворених самоврядних земських установ. Вони сподівалися, що завдяки земству зможуть поліпшити умови ведення господарства в усіх маєтках землевласників. Олександр та Віктор Канкріні увійшли до складу першого Олександрівського повітового зібрання [61, с. 54]. Окрім цього О. Є. Канкрін у травні 1866 р. був обраний головою повітової управи Олександрівського земського зібрання [60, с. 247]. На посаді голови управи він пропрацював три роки і пішов у відставку 6 лютого 1869 р. у зв'язку з домашніми обставинами. Гласний М. О. Корф заявив під час чергового засідання земства, що «управа під головуванням графа поклала міцні підвалини юній земській справі» [52, с. 15].

О. Є. Канкріну справді вдалося зробити чимало. Під час його роботи було виявлено 67 тис. дес. землі необкладених податком. Земська управа обклала податками все нерухоме майно в повіті й тим самим полегшила податок на землю, розподіливши його між усіма землевласниками. Податками були обкладені й землі, які не використовувалися в сільському господарстві, зокрема, плавні. Причому сам О. Є. Канкрін володів плавнями, отже, заради спільної справи він пішов на певні жертви. Окрім цього натуральна підводна повинність була замінена грошовою, знайдено гроші на розвиток поштової служби, забезпечено успішну боротьбу з ховрашками, які були серйозною загрозою для врожаїв у середині XIX ст., організовано злягоджену роботу канцелярії земської управи [52, с. 15–16].

Такі кроки наповнили бюджет Олександрівського повітового земства, що дозволило розвинути мережу шкіл, лікарень, доріг. Кроки О. Є. Канкріна вплинули й на розвиток міського господарства. Олександрівська міська дума своїм рішенням від 23 лютого 1869 р., «бажаючи висловити вдячність колишньому голові Олександрівської повітової земської управи, землевласнику відставному гвардії капітану графу О. Є. Канкріну за його всебічну працю на користь м. Олександрівська», клопоталася про надання йому звання «почесного громадянина» міста Олександрівська [7, арк. 2].

На межі 1860–1870-х рр. Канкріні змінили своє ставлення до земської справи. Після відмови від обов'язків голови управи О. Є. Канкрін також відмовився брати участь у роботі Ревізійної комісії. Це сталося 26 вересня 1870 р. [46, с. 1–2]. Із 1871 р. Олександр та Віктор Канкріні вже не відвідували засідань Олександрівського повітового земства, а згодом вийшли з його складу, переключившись на домашні справи. Ймовірно справи йшли не найкращим чином. Це підтверджується намаганням О. Є. Канкріна звільнити від державного земського збору заплавні землі, яких у нього було 8 609 дес. [48, с. 71]. Цей податок був запроваджений за сприяння самого О. Є. Канкріна. Напевно лише скрутна економічна ситуація змусила піти на цей крок, але земське зібрання відхилило прохання.

Протягом 1870 – початку 1880-х рр. Канкріні не проявляли помітної громадської активності. Лише після того, як у 1886 р. повітовим маршалком дворянства Олександрівського повіту було обрано Івана Вікторовича Канкріна, родина Канкріних повернулася до числа провідних діячів [12 с. 6]. Як повітовий маршалок він головував в Олександрівському земському зібранні протягом 18 років. Також неодноразово обирався почесним мировим суддею, входив до керівництва багатьох повітових установ. Зокрема на початку XX ст. він був почесним головою товариства сприяння фізичному вихованню дітей [1, с. 37]. Я. П. Новицький характеризував І. В. Канкріна як енергій-

ного громадського діяча, якого вважав кращим захисником народної школи Олександрівського повіту [31, с. 359].

Окрім земської діяльності, І. В. Канкрін дбав і про власне господарство. Він належав до числа небагатьох землевласників, які систематично займалися лісорозведенням [21, с. 222].

І. В. Канкрін брав безпосередню участь у проведенні адміністративних змін, пов'язаних з утворенням Маріупольського повіту. Три-валтий час він одночасно очолював Олександрівське та Маріупольське дворянські зібрання, однак не прагнув до утримання за собою влади над двома повітами. У січні 1893 р. він запропонував губернському зібранню клопотатися про створення окремої посади маршалка для дворянства Маріупольського повіту та зберегти при цьому єдину для двох повітів дворянську опіку. Видатки на канцелярію маршалка І. В. Канкрін пропонував віднести на рахунок губернських дворянських зборів через малу чисельність землі у дворян Маріупольського повіту. Через те, що канцелярію Маріупольського маршалка передбачалося утримувати за рахунок усіх дворян губернії, він пропонував запровадити процедуру його обрання всіма дворянами губернії, які мають на те право. Присутні підтримали пропозиції І. В. Канкріна окрім однієї – гроші на канцелярію маріупольського маршалка мали збиратися з дворян Маріупольського повіту і лише у випадку нестачі коштів вони могли бути взяті з губернського дворянського збору [34, с. 3].

Значний обсяг обов'язків потребував багато моральних та матеріальних зусиль, а головне часу, на межі XIX–XX ст. І. В. Канкрін все більше проводив за межами Катеринославської губернії (в Петербурзі, Криму тощо). Лише дворянські або земські зібрання змушували його повертатися на батьківщину. Наприклад, у січні 1899 р. він спеціально приїхав із Петербурга на чергове засідання Катеринославського губернського дворянського зібрання [70, с. 3].

У 1906 р. його востаннє обрали гласним Олександрівського повітового земського зібрання, на яке він не прибув [1, с. 30]. Через рік, перебуваючи в Анапі, він повідомив голову повітового земського зібрання В. С. Миргородського, що відмовляється від звання гласного [10, с. 566]. Виступаючи перед земськими гласними, В. С. Миргородський заявив, що І. В. Канкрін був ідеальним головою земського зібрання і запропонував повісити його портрет у залі засідань [10, с. 81].

Окрім роботи в дворянському та земському самоврядуванні Канкріні багато коштів, сил і часу приділяли благодійній діяльності. У 1867 р. О. Є. Канкрін був попечителем школи в м. Григорівка, яку утримував за власний кошт [51, с. 260]. У 1870 р. він планував відкрити в м. Григорівці школу для дівчат, але не знайшлося дітей, які б хотіли вчитися. Тому він передав повітовому земству будинок і гро-

ші, які були виділені на школу під приміщення для хронічних хворих [46, с. 319–320]. У 1874 р. граф О. Є. Канкрін надав будинок і виділив 400 рублів на щорічне утримання лікарні в Олександрівському повіті [33, с. 89].

25 серпня 1896 р. в Олександрівську за підтримки Івана Вікторовича Канкріна та його дружини Віри Петрівни був відкритий дитячий притулок [20, с. 65–66]. Опікункою закладу стала В. П. Канкріна, а І. В. Канкрін – довічним почесним членом [1, с. 28].

У 1900 р. за фінансової підтримки І. В. Канкріна в м. Олександрівськ було засновано технічне училище. І. В. Канкрін пожертвував 1 700 рублів на його розвиток і 1 000 рублів для будівництва гуртожитку [19, с. 230]. За всебічну допомогу у розвитку міського господарства Олександрівська міська дума у 1898 р. надала І. В. Канкріну звання почесного громадянина міста.

Отже, Канкріни протягом 1850–1900-х рр. входили до числа провідних діячів Катеринославщини. За їх активної участі були проведені селянська земська і судова реформи. Через дворянське та земське самоврядування вони впливали на соціально-економічний, суспільний, культурний розвиток краю та розвиток інфраструктури повіту і повітового центру.

Докладніша інформація про рід Канкріних представлена у поколінному розписі, складеному здебільшого на підставі архівних та опублікованих джерел. У поколінному розписі вміщені всі Канкріни, які були пов'язані не лише з Катеринославською губернією, але й всією Російською імперією. В розписі немає лише Віктора Івановича Канкріна (?–1917), якого дослідники вважають сином маршалка дворянства Олександрівського повіту І. В. Канкріна. За даними, наведеними В. І. Федорченко та Г.Ф. Соловйовою, В. І. Канкрін служив у лейб-гвардії Уланського полку, у 1917 р. мав чин генерал-майора, був заарештований та вбитий чекістами [59, с. 27; 69, с. 178]. Однак у формулярному списку за 1902 р. у І. В. Канкріна не було сина Віктора [55, л. 88]. Тож ця інформація потребує додаткового уточнення.

Додаток

Поколінний розпис

Родоначальником Канкріних є Кунц Кребс, який у 1535 р. жив у Шоттені, 1560 р. був бургомістром в Трейзі [59, с. 26].

I

1. Йоган Генріх (1710 – 1768)

- Праправнук Евхаріуса Канкрінуса (1600–1659), ректора гімназії в Бломберзі [59, с. 26].

• Бергмейстер, який влаштував рудні заводи в Гессен-Каселі та Гессен-Дармштадті [28, с. 108; 69, с. 178].

II

2. Франц-Людвиг Іванович (8.02.1738 – 29.03.1816) 1

• Народився 8.02.1738 р. у Брейтенбасі ландграфства Гессен-Касельського [8, с. 244; 26, с. 232].

• З 1764 р. служив у Ганау (Гессен) секретарем, із 1767 р. – асесор у скарбниці, з 1781 р. – камеральний радник, у 1783 р. запрошений на російську службу і отримав чин колезького радника. У 1784–1796, 1799–1816 рр. – начальник соляних варниць у Старій Русі Новгородської губернії. У 1796–1799 рр. член Берг-колегії [59, с. 26].

• Дружина: Марія Луїза Філіппіна Креберг (1747–1818)

• Діти: Єгор

III

3. Єгор Францевич (Георг-Людвиг) (27.11.1774 – 21.09.1845) . 2

• У 1796 р. переїхав до Росії, з 1811 р. – помічник генерал-провіантмейстера, з 1813 р. – генерал-інтендант російської діючої армії, з 1820 р. – член Військової Ради, 22.09.1829 р. наданий титул графа Російської імперії, у 1823–1844 р. – міністр фінансів, у 1839–1843 рр. провів фінансову реформу: запроваджено подушний податок, запровадив в якості бази грошового обігу срібний рубль, проводив політику протекціонізму [8, с. 244; 26, с. 232; 72, с. 293–293].

• У 1840 р. придбав землі в Олександрівському повіті Катеринославської губернії [30, с. 212].

• Дружина (1816): Катерина Захарівна Муравйова (1796–1879). У 1847 р. – вдова генерала від інфантерії, мешкала у Петербурзі [14, арк. 16 зв.].

• Діти: Валеріан, Зінаїда, Єлизавета, Олександр, Віктор, Оскар

IV

4. Валеріан Єгорович (23.07.1820 – 29.10.1861) 3

• У 1838 р. закінчив Пажеський корпус, з 1840 р. в Куринському єгерському полку, брав участь у бойових діяв на Кавказі, з 1841 р. – флігель-ад'ютант, у 1849 р. брав участь у придушенні Угорської революції, з 1851 р. – командир Кінбурнського драгунського полку, з 1859 р. – генерал крігс-комісар [8, с. 244; с. 26].

• У 1847 р. – флігель-ад'ютант лейб-гвардії Ізмайлівського полку, штабс-капітан і кавалер орденів Св. Анни 3-го і 4-го ступеня [14, арк. 16 зв. – 17].

• Дружина (8.07.1853): Ольга Олександрівна Сталь фон Гольштейн, баронеса (? – 14.03.1892)

• Діти: Олександр, Микола, Олександра

5. Зінаїда Єгорівна (4.07.1821 – ?) 3

• Народилася 4.07.1821 р. [26, с. 232].

- Чоловік (9.01.1844): Олександр Андрійович фон Кейзерлінг (1815–1891), граф [8, с. 244]. Дослідник природи та громадський діяч.
- Діти: Лев
- 6. Єлизавета Єгорівна (1821 – 1883) 3
- Чоловік: Йосип Карлович де Ламберт (1809–1879), полковник і ад'ютант Цесаревича, граф [8, с. 244].
- Діти: Яків
- 7. Олександр (Фабіан-Франц) Єгорович (1822 – 25.04.1891) 3
- У 1847 р. – підпоручик лейб-гвардії Єгерьського полку [14, арк. 17].
- У червні 1853 р. – гвардії капітан. Спільно з братами володів 1 453 кріпаками, 35 747 десятинами землі [15, арк. 5453 зв. – 5454].
- У червні 1859 р. у спільному володінні з братом мав 1 444 кріпаків та 39 087 десятин землі [16, арк. 4946 зв. – 4947].
- 1856–1859 рр. – маршалок дворянства Олександрівського повіту, граф, гвардії капітан [32, с. 297].
- 12.02. та 20.02.1863 р. Катеринославське губернське у селянській справі присутствіє розглянуло укладену капітаном О. Є. Канкріним викупні угоди про дар 1/4 наділу із селянами с. Литовка, Воскресенка, Юліївка [22, с. 18; 23, с. 15]. На грудень 1863 р. маєтки біля сіл Литовка та Воскресенка перебували у закладі в Петербурзькій зберігальній скарбниці. Після дару землі селянам у власника залишалося 2200 дес. біля с. Литовка та 2022 дес. біля с. Воскресенка [24, с. 19]. У березні 1862 р. згідно з угодами, укладеними із селянами м. Григорівка, с. Велика Катеринівка і Мала Катеринівка капітан О. Є. Канкрін подарував 1 086 селянам 1/4 поземельного наділу [25, с. 4].
- У 1866 р. обраний гласним Олександрівського повітового земського зібрання [2, с. 117].
- У травні 1866 р. обраний головою повітової управи Олександрівського земського зібрання [60, с. 247].
- 6.02.1869 р. відмовився від посади голови управи у зв'язку з домашніми обставинами [52, с. 14].
- 7.02.1869 р., 30.09.1871 р. обирався почесним мировим суддею Олександрівського повіту [52, с. 124].
- Брав участь у роботі третього чергового Катеринославського губернського земського зібрання [40, с. 4].
- 23.02.1869 р. Олександрівське міське товариство обрало його почесним громадянином м. Олександрівська [7, арк. 1].
- У 1869 р. – дійсний член Катеринославського губернського статистичного комітету за вибором дворянства [65, с. 113].
- Дружина: Олена Дмитрівна Башмакова
- Діти: Георгій, Катерина, Олександра, Ольга, Марія, Олена, Дмитро

8. Віктор Єгорович (10.02.1825 – 30.12.1882) 3
 - Народився 10.02.1825 р. [54, с. 189].
 - У 1847 р. – прапорщик лейб-гвардії кінного полку [14, арк. 17].
 - У червні 1853 р. спільно з братами володів 1 453 кріпаками та 35 747 десятинами землі [15, арк. 5453 зв. – 5454].
 - Із 8.06.1857 р. у відставці. В спільному володінні з братом мав 1 444 кріпаків та 39 087 десятин землі [16, арк. 4946 зв. – 4947].
 - 1859–1861 рр. – маршалок дворянства Олександрівського повіту, граф, гвардії полковник [32, с. 297].
 - 12.02. та 20.02.1863 р. Катеринославське губернське у селянській справі присутствіє розглянуло укладені полковником В. Є. Канкріним викупні угоди про дар 1/4 наділу з селянами с. Литовка, Воскресенка, Юліївка [22, с. 18; 23, с. 15]. На грудень 1863 р. маєтки біля сіл Литовка та Воскресенка перебували у закладі в Петербурзькій зберігальній скарбниці. Після дару землі селянам у власника залишалося 2 200 дес. біля с. Литовка та 2022 дес. біля с. Воскресенка [24, с. 19]. У березні 1862 р. згідно з угодами, укладеними із селянами м. Григорівка, с. Велика Катеринівка і Мала Катеринівка полковник В. Є. Канкрін подарував 1 086 селянам 1/4 поземельного наділу [25, с. 4].
 - У 1866 р. обраний гласним Олександрівського повітового земського зібрання [2, с. 117].
 - Увійшов до числа гласних першого Катеринославського губернського земського зібрання [56, л. 123].
 - У 1866–1869 рр. – земський гласний Катеринославського губернського земського зібрання [39, с. III; 40, с. 4; 41, с. III].
 - 21.09.1866 р. обраний до складу Катеринославської губернської земської управи [45, с. 38].
 - 7.02.1869 р., 30.09.1871 р., 23.10.1882 р. обирався почесним мировим суддею Олександрівського повіту [47, с. 124; 49, с. 273; 52, с. 83].
 - Помер 30.12.1882 р. і похований в с. Веселянка Мелітопольського повіту біля домового храму графа Канкріна [54, с. 189].
 - Дружина: Єлизавета Іванівна Симонич. Померла 26.08.1892 р. на 70 році життя. Похована в с. Веселянка Мелітопольського повіту біля домового храму графа Канкріна [54, с. 189].
 - Діти: Іван, Георгій, Ніна, Єлизавета
9. Оскар-Юлій Єгорович (1831 – 1875) 3
 - У 1847 р. навчався за кордоном [13, арк. 17].
 - У червні 1853 р. спільно з братами володів 1 453 кріпаками та 35 747 десятинами землі [15, арк. 5453 зв. – 5454].
 - 29.02.1860 р. указом Урядуючого Сенату внесений до Родовідної книги дворянства Катеринославської губернії, 21.02.1880 р.

рішенням Київського губернського депутатського зібрання внесений до Родовідної книги дворян Київської губернії разом з дружиною та дітьми [62, с. 114].

- Дружина: Ольга Яківна Михайлівська (? – 26.05.1917).
- Діти: Костянтин, Олена

V

10. Олександр Валеріанович () 4
11. Микола Валеріанович () 4
12. Олександра Валеріанівна (1856–1934) 4
 - Чоловік: 1) Матвій Іванович Толстой (1850–1875)
2) Джон Стенгоуп
13. Георгій Олександрович (1851 – ?) 7
 - У 1870 р. закінчив Катеринославську класичну гімназію [27, с. 340].
 - У 1888 р. 37 років, колезький радник, володів маєтком площею 2 547 дес. в Олександрівському повіті [11, с. 530–531].
 - Дружина: Юлія Самуїлівна Грейг
 - Діти: Дмитро, Олександр, Самуїл
14. Катерина Олександрівна () 7
15. Олександра Олександрівна (1854–1899) 7
 - Чоловік: Олексій Олексійович Пашков (1849–1903), шталмейстер.
 - Діти: Георгій, Олексій, Дмитро, Михайло, Марія
16. Ольга Олександрівна (1858 – 1871) 7
17. Марія Олександрівна (1859 – 1887) 7
 - Чоловік: Іван Вікторович Канкрін
 - Діти: Кирило, Володимир, Ніна
18. Олена Олександрівна (1860 – 1903) 7
 - Чоловік: Олександр Львович Гагарін (? – 1911)
 - Діти: Тетяна, Олена
19. Дмитро Олександрович (24.06.1866 – 29.11.1900) 7
 - У 1886 р. закінчив Пажеський корпус і переведений до Кавалергардського полку [36].
 - Дружина: Єлизавета Аркадіївна Сатіна
 - Діти: Наталя
20. Іван Вікторович (14.01.1854 – ?) 8
 - Навчався на юридичному факультеті Київського університету. 19.12.1877 р. з 3-го курсу добровільно поступив рядовим 2-го розряду в 8-й уланський Вознесенський полк. Брав участь у російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. 8.02.1878 р. – унтер-офіцер, 10.03.1880 р. – портупей-юнкер, 25.03.1880 р. – корнет, 31.10.1880 р. звільнений зі служби за домашніми обставинами [55, л. 87 об.].

- 20.10.1884 р. та 29.10.1885 р. обраний почесним мировим суддею Олександрівського повіту, 25.09.1886 р. обраний на посаду маршалка дворянства Олександрівського та Маріупольського повіту, 20.02.1887 р. за проханням звільнений з посади почесного мирового судді, 22.10.1888 р. обраний почесним мировим суддею Олександрівського повіту на три роки, 19.04.1889 р. нагороджений орденом Св. Станіслава 2 ст., 26.09.1889 р. обраний маршалком дворянства Олександрівського та Маріупольського повіту, 30.08.1891 р. нагороджений орденом Св. Анни 2 ст., 19.01.1893 р. обраний маршалком дворянства Олександрівського повіту, 28.03.1893 р. пожалуваний у званні камер-юнкера, 30.08.1894 р. нагороджений орденом Св. Володимира 4 ст., 30.08.1894 р., у січні 1896 р. обраний маршалком дворянства Олександрівського повіту, 17.04.1896 р. – статський радник, 6.05.1898 р. отримав звання камергера, 22.01.1899 р. обраний маршалком дворянства Олександрівського повіту, 18.04.1899 р. – дійсний статський радник, 23.01.1902 р. обраний маршалком дворянства Олександрівського повіту, 6.05.1902 р. надане звання шталмейстера [55, л. 88 об., 89 об, 90 об., 91 об, 92 об., 93 об.].

- У 1884 – гласний Олександрівського повітового земського зібрання, 20.10.1884 р. обраний почесним мировим суддею Олександрівського повіту [50, с. 355, 425].

- У 1888 р. – гвардії корнет, володів маєтком площею 10 100 дес. в Олександрівському повіті [11, с. 530–531].

- У 1888–1890 рр. гласний Катеринославського губернського зібрання [42, с. 117; 43, с. 89; 44, с. 52].

- У 1903 р. володів маєтками біля пустки Стара Широка Олександрівського повіту площею 8 313 дес., біля сіл Веселе, Хитрівка, Царицин Кут Мелітопольського повіту Таврійської губернії площею 7 684 дес. Придбав маєток біля м. Григорівка і пустка Суха Олександрівського повіту площею 1 784 дес. [55, л. 87 об.].

- У 1907 р. відмовився від звання гласного [10, с. 2, 427].

- У 1898 р. – почесний громадянин м. Олександрівська. 11.10.1908–7.05.1912 рр. Бессарабський губернатор, дійсний статський радник, долучений до Державної канцелярії. Із 1913 р. – сенатор по другому департаменту [6, с. 405; 29, с. 194].

- У 1912 р. володів маєтком площею 3 619 дес. в Олександрівському повіті [64, с. 2].

- Дружина: 1) Марія Олександрівна Канкріна (?–1887).

- Діти: Кирило, Володимир, Ніна

- 2) Віра Петрівна Струкова (1862–1920). Володіла маєтком біля с. Михайлівка Катеринославського повіту площею 3 150 дес. [55, л. 8 об.].

- Діти: Іван, Єлизавета

21. Георгій Вікторович () 8
 22. Ніна Вікторівна () 8
 - Чоловік: Костянтин Петрович Клейнміхель (1840–1912).
 23. Єлизавета Вікторівна (6.05.1865 – 17.01.1878) 8
 - Народилася 6.05.1865 р., померла 17.01.1878 р. і похована в с. Веселянка Мелітопольського повіту біля домового храму графа Канкріна [54, с. 189].
 24. Костянтин Оскарович (10.08.1862 – 25.02.1902) 9
 - У 1899 р. володів маєтностями площею 1 220 дес. біля с. Войтовці, 276 дес. біля с. Волиця-Маркова, 1 474 дес. біля с. Сокольче Сквирського повіту Київської губернії [63, с. 43; 68].
 - 21.02.1880 р. рішенням Київського губернського депутатського зібрання внесений до Родовідної книги дворян Київської губернії разом з батьком [62, с. 114].
 - Дружина: Ольга Костянтинівна Михайлівська (?1867 – 19.07.1947).
 - Діти: Володимир, Ірина, Марина
 25. Олена Оскарівна (? – ?) 9
 - 21.02.1880 р. рішенням Київського губернського депутатського зібрання внесена до Родовідної книги дворян Київської губернії разом з батьком [62, с. 114].
- VI
26. Дмитро Георгійович (? – ?) 13
 27. Олександр Георгійович (7.03.1878 – 27.01.1908) 13
 - Дружина: Елен Яна Грейг (25.11.1871–?)
 28. Самуїл Георгійович (? – 14.04.1898) 13
 - Вихованець Олександрівського ліцею, помер 14.04.1898 р. у Петербурзі під час навчання [38, с. 210].
 29. Наталя Дмитрівна (? – ?) 19
 30. Кирило Іванович (9.03.1883 – 19.02.1905) 20
 - Народився 9.03.1883 р. [55, л. 88].
 - У 1904 р. закінчив Олександрівський ліцей, однорічник 52-го драгунського Ніжинського полку, учасник російсько-японської війни 1904–1905 рр., 19.02.1905 р. убитий в бою при селі Финдьятун біля Мукдену [38, с. 168].
 31. Володимир Іванович (8.05.1884 – 1962) 20
 - Народився 8.05.1884 р. [55, л. 88].
 - У 1904 р. закінчив Олександрівський ліцей, титулярний радник, помічник діловода Санкт-Петербурзької контори Імператорських театрів [38, с. 168].
 32. Ніна Іванівна (7.02.1887 – ?) 20
 - Народилася 7.02.1887 р. [55, л. 88].
 - Чоловік: Костянтин фон Розен

33. Іван Іванович (28.05.1892 – 17.08.1961) 20
 - Народився 28.05.1892 р. [55, л. 88].
 - Козак станиці Мар'їнської Облaстi Війська Донського. У 1913 р. закінчив Олександрівський ліцей. Із 1914 р. – підсавул лейб-гвардії Козачого полку, з 1918 р. в Донській армії. У 1919 р. голова воєнно-польового суду в Ростові-на-Дону. 25.05.1920 р. вийшов у відставку в чині військового старшини. В Добровольчій армії – секретар у службі Червоного хреста до евакуації з Криму. В еміграції в Югославії, потім у США. Полковник. Помер в Денвері [4, с. 217].
 - Дружина: М. (? – 03.1920)
34. Єлизавета Іванівна (3.12.1895 – ?) 20
 - Народилася 3.12.1895 р. [55, л. 88].
35. Володимир Костянтинович (? – ?) 24
 - 21.09.1898 р. рішенням Київського губернського депутатського зібрання внесений до Родовідної книги дворян Київської губернії [62, с. 114].
36. Ірина Костянтинівна (?1890 – 8/21.12.1941) 24
 - 21.09.1898 р. рішенням Київського губернського депутатського зібрання внесена до Родовідної книги дворян Київської губернії [62, с. 114].
 - Померла і похована в Італії [68].
37. Марина Костянтинівна (9.9.1899 – 29.1.1972) 24
 - Померла і похована в Італії [68].

Бібліографічні посилання

1. Адрес-календарь г. Александровска и уезда на 1907 год. – Александровск, 1907.
2. Александровское уездное земское собрание 1866 года (с 5 по 12 апреля). Протоколы и приложения к ним. – Екатеринослав, 1866.
3. **Афанасьев-Чужбинський О. С.** Подорож у Південну Росію. Історична монографія / О. С. Афанасьєв-Чужбинський. – Д., 2004.
4. **Волков С. В.** Офицеры российской гвардии: Опыт мартиролога / С. В. Волков. – М., 2002.
5. Высочайший рескрипт Новороссийскому и Бессарабскому генерал-губернатору // Екатеринославские губернские ведомости (далі ЕГВ). 1858. – № 17. – С. 154–155.
6. Губернии Российской империи. История и руководители. 1708–1917. – М., 2003.
7. Державний архів Одеської області. – Ф. 1, оп. 140, спр. 75. 1869 р. За присудом Олександрівської міської громади про зарахування до числа почесних громадян відставного гвардії капітана графа О. Є. Канкріна, 8 арк.
8. **Долгоруков П. В.** Российская родословная книга: в 4 ч. / П. В. Долгоруков. – СПб., 1855. – Ч. 2.
9. Епістолярна спадщина родини Нечаєвих (кінець XVIII – перша половина XX століття) / упорядники: С. Абросимова, І. Анцишкін, Н. Сурева та ін. / наук. ред. А. В. Бойко // Джерела з історії Південної України. – Запоріжжя, 2003.

10. Журналы Александровского уездного земского собрания XXXXII очередной сессии 1907 года с приложениями. – Александровск, 1907.
11. Журналы Александровского уездного земского собрания очередной сессии 1888 г. – Александровск, 1889.
12. Известия по губернии // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1886. – № 78. – С. 6.
13. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. Відділ рукописів (далі ІР НБУ. ВР). Ф. II (Збірка Я. Новицького). Спр. 24811. Звіт про посадку врожаю картоплі в поміщицьких маєтках Олександрівського повіту за 1850 р., 6 арк.
14. ІР НБУ. ВР. – Ф. II (Збірка Новицького). Спр. 24815. Папери маршалка шляхетства Катеринославської губернії. Зі справ 1852 р., арк. 7–22 зв.
15. ІР НБУ. ВР. – Ф. II (Збірка Я. Новицького). – Спр. 24821. Список спадкових дворян Катеринославської губернії Олександрівського повіту. Червень 1853 р., арк. 5443–5478.
16. ІР НБУ. ВР. – Ф. II. Збірка Я. Новицького. Спр. 24843. Список спадковим дворянам Катеринославської губернії Олександрівського повіту. Червень 1859 р., арк. 4945–4974.
17. **Канкрин А. Е.** Овцеводство в Екатеринославской губернии в 1868 и 1869 годах / А. Е. Канкрин. – Екатеринослав, 1870.
18. **Канкрин И. В.** Еврейские земледельческие колонии Александровского уезда Екатеринославской губернии / И. В. Канкрин. – Екатеринослав, 1893.
19. **Кладова Г. Л.** Благодійники та меценати на Запоріжжі (XIX ст.) / Г. Л. Кладова // Наук. пр. іст. ф-ту Запоріз. нац. ун-ту. – 2009. – Вип. XXV. – С. 229–232.
20. **Кравченко О. В.** Доброчинність та опіка над дітьми на Катеринославщині у XIX – початку XX ст. / О. В. Кравченко // Наук. пр. іст. ф-ту Запоріз. нац. ун-ту. – 2014. – Вип. XXVIII. – С. 64–72.
21. Краткий очерк городского и земского хозяйства Екатеринославской губернии за 1899 год // Памятная книжка и адрес-календарь на 1901 г. Екатеринославская губерния. – Вып. 2. Отд. 1. – Екатеринослав, 1900.
22. Крестьянское дело в Екатеринославской губернии (далі КД в ЕГ). – 1863. – № 6.
23. КД в ЕГ. – 1863. – № 7. – 16 с.
24. КД в ЕГ. – 1863. – № 24. – 29 с.
25. КД в ЕГ // Прибав. к ЕГВ. – 1862. – № 11. – 5 с.
26. **Лобанов-Ростовский А. Б.** Русская родословная книга / А. Б. Лобанов-Ростовский. – СПб., 1895. – Т. 1.
27. **Локоть Ф.** Столетие Екатеринославской классической гимназии 1805–1905 гг. Краткий исторический очерк / Ф. Локоть. – Екатеринослав, 1908.
28. **Любимов С. В.** Титулованные роды Российской империи / С. В. Любимов. – М., 2004.
29. **Мурзанов Н. А.** Словарь русских сенаторов. 1711–1917 гг.: Материалы для биографий / изд. подгот. Д. Н. Шилов. – СПб., 2011.
30. **Новицкий Я. П.** История города Александровска в связи с возникновением крепостей Днепровской линии. 1770–1806 гг. / Я. П. Новицкий // Новицкий Я. П. Твори : у 5 т. / Я. П. Новицкий. – Запоріжжя, 2007. – С. 185–303.
31. **Новицкий Я. П.** История народного образования. Итоги народного образования в Александровском уезде (Екатеринославской губ.) (1866–1886 гг.) // Новицкий Я. П. Твори : у 5 т. – Запоріжжя, 2007. – С. 338–359.

32. **Новицкий Я. П.** Список предводителей дворянства Александровского уезда / Я. П. Новицкий // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – Екатеринослав, 1912. – Вып. 8. – С. 296–298.
33. Отчет Екатеринославской уездной земской управы за 1875 год. – Екатеринослав, 1876.
34. Очередное Екатеринославское губернское дворянское собрание // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1893. – № 5. – С. 3.
35. **П. Б.** Граф Егор Францович Канкрин. Очерк его жизнеописания / П. Б. // Русский архив. – 1866. – № 1. – С. 113–126.
36. Пажеский его величества корпус [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://regiment.ru/reg/VI/C/1/3-9.htm> (дата звернення 13.08.2016)
37. Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1889 г. – Екатеринослав, 1889.
38. Памятная книжка лицейств. Издание Собрания курсовых представителей императорского Александровского лицея. 1811–1911. – СПб., 1911.
39. Постановления Екатеринославского губернского земского собрания сентябрьской сессии 1866 года. – Екатеринослав, 1867.
40. Постановления Екатеринославского губернского земского собрания 3-й очередной сессии с 5 по 24 января 1869 года. Екатеринослав, 1869.
41. Постановления очередного Екатеринославского губернского земского собрания (с 21 ноября по 4 декабря 1867 года) ноябрьской сессии 1867 года. – Екатеринослав, 1868.
42. Постановления XXIII очередной сессии Екатеринославского губернского земского собрания с 3 по 14 декабря 1888 года с приложениями. – Екатеринослав, 1889.
43. Постановления XXIV очередной сессии Екатеринославского губернского земского собрания. С 5 по 14 декабря 1889 года с приложениями. – Екатеринослав, 1890.
44. Постановления XXV очередной сессии Екатеринославского губернского земского собрания. С 5 по 14 декабря 1890 года с приложениями. – Екатеринослав, 1891.
45. Приложения // Постановления Екатеринославского губернского земского собрания сентябрьской сессии 1866 года. – Екатеринослав, 1867. – С. 1–84.
46. Протоколы Александровского уездного земского собрания очередной сессии с 26 сентября по 3 октября 1870 г. с приложениями. – Екатеринослав, 1871.
47. Протоколы Александровского уездного земского собрания очередной сессии с 28 сентября по 5 октября 1871 г. с приложениями. – Екатеринослав, 1872.
48. Протоколы Александровского уездного земского собрания очередной сессии 1874 года с приложениями. – Екатеринослав, 1875.
49. Протоколы Александровского уездного земского собрания очередной сессии 1882 г. с приложениями. – Александровск, 1883.
50. Протоколы Александровского уездного земского собрания очередной сессии 1884 г. с приложениями. – Александровск: Типография Б. Я. Штерн, 1884.
51. Протоколы второй очередной сессии Александровского уездного земского собрания 20–26 сентября 1867 г. с приложениями. – Екатеринослав, 1868.
52. Протоколы чрезвычайного Александровского уездного земского собрания для выбора мировых судей 4–8 февраля 1869 г. с приложениями. – Екатеринослав, 1869.

53. **Ребрин И. А.** Крестьянская реформа в Екатеринославской губернии (исторический очерк) / И. А. Ребрин // Памятная книжка и адрес-календарь на 1903 года. Екатеринославская губерния. – Вып. 3. – Екатеринослав, 1903. – С. 1–312.
54. Река времен (Книга истории и культуры). – М., 1996. – Кн. 4.
55. Российский государственный исторический архив (далі РГИА). – Ф. 1283, оп. 1, д. 20. Дело о дворянских выборах по Екатеринославской губернии. 1902 г., 97 л.
56. РГИА. – Ф. 1284, оп. 92, д. 35. Члены первого Екатеринославского губернского земского собрания. 1865 г., 250 л.
57. **Сементовский Р. И.** Е. Ф. Канкрин. Его жизнь и государственная деятельность. Биографический очерк / Р. И. Сементовский. – СПб., 1893.
58. **Скальковский К. А.** Граф Е. Ф. Канкрин / К. А. Скальковский // Скальковский К. А. Наши государственные и общественные деятели. – СПб., 1890. – С. 428–459.
59. **Соловьева Г. Ф.** Канкрины / Г. Ф. Соловьева // Немцы России: энциклопедия. К-О / редкол.: В. Карев и др. – М., 2004. – Т. 2. – С. 26–27.
60. Списки лицам, избранным в председатели и члены уездных земских управ // ЕГВ. Часть официальная. – 1866. – № 20. – С. 247–248.
61. Список гласных уездных земских собраний // ЕГВ. Часть официальная. – 1866. – № 6. – С. 54.
62. Список дворян Киевской губернии. – К., 1906. – 328 с.
63. Список землевладельцев Киевской губернии, владеющих поместьями не менее 50 десятин // Памятная книжка Киевской губернии на 1899 г. – К., 1899. – С. 1–64.
64. Список лиц, имеющих право участия в выборах уездных земских гласных по Александровскому уезду Екатеринославской губернии // Приложение к ЕГВ. – 1912. – № 14. – С. 2.
65. Список членов Екатеринославского губернского статистического комитета за 1869 год // ЕГВ. Часть официальная. – 1871. – № 15. – С. 113.
66. **Стойчев В. М.** Графиня Канкрин Вера Петровна – попечительница детей / В. М. Стойчев // Миг. – 2008. – № 16. – С. 58.
67. **Стойчев В. М.** Предводитель дворянства и меценат – Иван Викторович Канкрин / В. М. Стойчев // Миг. – 2008. – № 13. – С. 58.
68. **Тестаццо.** Некатолическое кладбище для иностранцев в Риме. Алфавитный список русских захоронений [Электронный ресурс] / Тестаццо. – Режим доступа: <http://archive.ec/o24Nv> (дата звернення 13.08.2016).
69. **Федорченко В. И.** Дворянские роды, прославившие отечество: Энциклопедия дворянских родов / В. И. Федорченко. – Красноярск; М., 2001.
70. Хроника // Приднепровский край. – 1899. – № 372. – С. 3.
71. **Чиженок Ю. А.** З історії заселення та освоєння земель Олександрівського повіту Катеринославської губернії (з другої половини XVIII ст. до 1861 р.) / Ю. А. Чиженок. – Запоріжжя, 2003.
72. Энциклопедический словарь. Т. XIV: Калака-Кардам / упоряд.: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб., 1895.

Надійшла до редколегії 18.07.2016

УДК 902 (477) (092)

А. В. Іванцов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЗАБУТИЙ АКАДЕМІК: ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ І. І. АРТЕМЕНКА

На підставі нововиявлених архівних джерел розглянуто життя та діяльність відомого українського вченого-археолога, професора, член-кореспондента АН УРСР Івана Івановича Артеменка від моменту його народження до 1955 р. Висвітлено його навчання у середній школі, життя в роки окупації, навчання у Дніпропетровському університеті, робота в Дніпропетровському історичному музеї, громадська та наукова діяльність цього періоду.

Ключові слова: І. І. Артеменко, Дніпропетровський університет, Дніпропетровський історичний музей, археологія, Інститут археології, II новобудовна Дніпрогесівська археологічна експедиція, черняхівська культура.

А. В. Иванцов

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

ЗАБЫТЫЙ АКАДЕМИК: ДНЕПРОПЕТРОВСКИЙ ПЕРИОД ЖИЗНИ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И. И. АРТЕМЕНКО

На основании нововыявленных архивных источников рассматриваются жизнь и деятельность известного украинского ученого-археолога, профессора, член-корреспондента АН УССР Ивана Ивановича Артеменко с момента его рождения до 1955 г. Освещается его учеба в средней школе, жизнь в годы оккупации, учеба в Днепропетровском университете, работа в Днепропетровском историческом музее, общественная и научная деятельность этого периода.

Ключевые слова: И. И. Артеменко, Днепропетровский университет, Днепропетровский исторический музей, археология, Институт археологии, II новостроечная Днепрогэсовская археологическая экспедиция, черняховская культура.

A. V. Ivantsov

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

FORGOTTEN ACADEMICIAN: THE DNIPROPETROVSK PERIOD I. I. ARTEMENKO'S LIFE AND ACTIVITIES

In the article, on the basis of newly discovered archival sources, the life and activity of the famous Ukrainian scholar and archaeologist, professor, corresponding member of Academy of Science of Soviet Ukraine Ivan Ivanovich

Artemenko from the moment of his birth until 1955 in Dnepropetrovsk is examined. The information about the place of his birth, the moving his family to Dnipropetrovsk city, his Dnipropetrovsk residence is considered. It reveals his high school life during the occupation, training at Dnipropetrovsk University, work in the Dnipropetrovsk Historical Museum, particularly, in the Second New-building ("Novobudovna") Dnirohesivsk archaeological expedition, his cooperation with renowned scholars-archaeologists within the relevant period, public and scientific activity in this period. Available total short description of his education in graduate school, working at the Institute of Archaeology of the USSR and as director of the Institute of Archaeology of Soviet Ukraine, submitted information by his thesis is given.

Key words: I. Artemenko, University of Dnipropetrovsk, Dnipropetrovsk Historical Museum, Archaeology, Institute of Archaeology, II New-building ("Novobudovna") Dnirohesivsk archaeological expedition, Chern'akhivska culture.

Історичний факультет Дніпропетровського університету широко відомий та по праву пишається своїми випускниками, які здобули визнання у різних сферах науки та громадської діяльності, але лише двоє з них були обрані член-кореспондентами АН УРСР. Якщо перший із них – Кость Григорович Гуслистий (1902–1973) – доволі широко відомий і вважається класиком української історичної науки ХХ ст. [5], то постать відомого вченого-археолога Івана Івановича Артеменка знають переважно лише нечисельні фахівці – археологи. Можна стверджувати, що історіографічна традиція щодо життя й діяльності цього науковця обмежується переважно статтями до ювілеїв та некрологами у журналах «Археологія» та «Советская археология» [4]. Отже, можна констатувати, що вона фактично відсутня.

Дане повідомлення має на меті привернути увагу до постаті І. І. Артеменка на підставі його особових справ, віднайдених в архіві ДНУ імені Олеса Гончара та архіві Дніпропетровського національного історичного музею імені Д. І. Яворницького, які висвітлюють «дніпропетровський період» його життя та діяльності, про який відомо найменше. Варто зауважити, що отримана з цих документальних джерел інформація публікується вперше.

Народився І. І. Артеменко 15 вересня 1924 р. в с. Гаврилівка Олександрівського району Одеської області (нині – Херсонська) в селянській родині, яка в 1930 р. переїхала до Дніпропетровська. На новому місці родина проживала за адресою: селище Крупської, вул. Примаченка, буд. 3. Батько майбутнього вченого працював у вокзальному депо, мати була домогосподаркою [8, арк. 3]. У 1931 р. він поступив до першого класу середньої школи № 5 м. Дніпропетровська (тодішня адреса: сел. Фрунзе, Степова ділянка; сучасна – вул. Караваєва, буд. 17^А), де навчався до 1939 р., коли перейшов до школи

№ 89 (тогочасна адреса невідома; сучасна – вул. Тітова, буд. 4), але, провчившись у ній один рік, повертається до попередньої, де у 1941 р. і отримує загальну середню освіту [7, арк. 13].

Аналіз успішності навчання, котрий можна зробити на основі шкільного атестату І. І. Артеменка, може свідчити про гуманітарний напрям мислення майбутнього вченого-археолога. Так, у атестаті, виданому 18 червня 1941 р., наявним є весь спектр можливих «позитивних» оцінок – від «відмінних» до «задовільних». Але, й що показово, оцінка «Відмінно» стояла лише з історії та географії [7, арк. 13].

У 1940 р., як і переважна більшість молодих людей того часу, він вступив до комсомолу [8, арк. 2]. Влітку 1941 р. І. І. Артеменко успішно склав вступні іспити до Дніпропетровського державного університету на історичний факультет, але війна змінила все. По-перше, 24 вересня 1941 р. під час бомбардування німецькою авіацією Дніпропетровська йому осколком бомби відірвало ліву руку майже по лікоть (після цього він носив пустий рукав, вшитий у кишеню); по-друге, він залишився в окупованому місті та зміг приступити до навчання (відновитися) в університеті лише після повернення навчального закладу із евакуації – у 1943 р. [8, арк. 2]. Роком пізніше вступив до профспілки працівників вищої школи та народного господарства [8, арк. 2].

У 1947 р. він пройшов педагогічну практику у середній школі № 33 м. Дніпропетровська, яка також була відома раніше як «Маріїнська гімназія», де отримав позитивну характеристику [8, арк. 34]. Диплом Б № 323498 про закінчення університету та кваліфікацію історика він здобув 29 червня 1948 р. [7, арк. 14; 8, арк. 20]. Прикметно, що надалі у всіх офіційних документах І. І. Артеменко вказував свою спеціальність як «історик-археолог». На жаль, зараз неможливо встановити успішність І. І. Артеменка під час його навчання у ДДУ, оскільки ці документи (виписка з диплома) не віднайдені, принаймні, у архівах м. Дніпра.

Також І. І. Артеменко у вересні 1951 – червні 1953 рр. успішно навчався у Вечірньому університеті марксизму-ленінізму при Дніпропетровському міськвиконкомі КПУ, що, безумовно, вплинуло на його подальше кар'єрне зростання [8, арк. 14].

Свою роботу у Дніпропетровському історичному музеї І. І. Артеменко розпочав практично відразу після звільнення міста у жовтні 1943 р. Так, із грудня 1943 р. по жовтень 1944 р. він працював екскурсоводом [8, арк. 5, 9]. Після успішного закінчення університету, у 1948–1955 рр. І. І. Артеменко знову працював у історичному музеї. Варто зауважити, що заява про зарахування його до штату музейних співробітників була подана ще до закінчення навчання – 8 квітня 1948 р. на ім'я директора музею В. А. Мізіна, в якій дослівно пишеться: «Прошу, Вас, оформити мене в отдел археологии Днепропетров-

ского Исторического музея „им. акад. Яворницкого” научным работником»¹. Позитивна резолюція щодо відповідного працевлаштування була підписана 15 квітня того ж року із зачисленням до відділу першої історії [8, арк. 1].

Спочатку він працював екскурсоводом, згодом – науковим співробітником, а із грудня 1951 р. – в. о. заступника директора з наукової роботи [8, арк. 15]. На цій посаді він був офіційно затверджений 21 червня 1952 р. наказом заступника голови комітету культурно-просвітніх установ Ради Міністрів УРСР [8, арк. 18]. І. І. Артеменко неодноразово заохочувався подяками та відзнаками керівництва музею та органів влади, але особливий інтерес становить лист обласного відділу культпросвітрова директору музею, датований 10 серпня 1948 р., щодо нагородження І. І. Артеменка з приміткою «тільки адресату», тобто без публікації [8, арк. 33]. Саме в цей час він отримав квартиру за адресою: вул. Поля (згодом – Фучика, нині – Івана Акінфієва), буд. 1, кв. 10 [8, арк. 26].

Свою наукову діяльність у царині археології І. І. Артеменко почав будучи студентом IV курсу, коли він у 1946 та 1947 рр. брав участь у роботі II новобудовної Дніпрогесівської археологічної експедиції АН УРСР під загальним керівництвом проф. В. М. Даниленка та безпосереднім керівництвом від університету викл. Молявської [7, арк. 9; 8, арк. 34]. У той же час, справжнім вчителем І. І. Артеменка в археології став відомий вчений О. І. Тереножкін – один із засновників української школи скіфології. Саме під його керівництвом, вже будучи науковим співробітником музею, І. І. Артеменко працював улітку 1949 р. на розкопках кургану Сторожова Могила, а також власними розвідками зібрав більше 400 експонатів, що увійшли до археологічних фондів Дніпропетровського історичного музею [8, арк. 25]. У 1955 р. І. І. Артеменко звільнився із музею, на чому закінчився «дніпропетровський період» його життя і почався новий.

У 1955–1958 рр. І. І. Артеменко навчався в аспірантурі Інституту археології АН СРСР, після закінчення якої з 1958 р. по 1970 р. працював там само молодшим науковим співробітником, у 1970–1972 рр. – старшим науковим співробітником та у 1972–1973 рр. – завідувачем сектором охоронних археологічних досліджень на новобудовах [6, с. 127–128]. Під час цієї роботи І. І. Артеменко підготував і захистив у 1962 р. кандидатську дисертацію «Культура племен Верхнего и северных районов Среднего Поднепровья в эпоху бронзы (племена среднеднепровской культуры)» [3, с. 3].

У 1973–1986 рр. І. І. Артеменко очолював Інститут археології АН УРСР. У 1977 р. учений захистив докторську дисертацію на тему

¹ У цитаті збережено точну орфографію та пунктуацію.

«Середнє та Верхнє Подніпров'я в кінці енеоліту та за доби бронзи (середина III — початок I тисячоліття до н. е.)» [5, с. 128]. 1 квітня 1982 р. його було обрано член-кореспондентом АН УРСР [2].

Після звільнення з посади директора і до смерті він очолював відділ археології доби енеоліту та бронзового віку цього ж інституту. Протягом багатьох років був редактором низки наукових видань, у 1980 р. отримав Державну премію УРСР в галузі науки і техніки [2; 6, с. 128].

Варто зазначити, що переведення з Москви до Києва на керівну посаду до Інституту археології абсолютно не було дивним. Так само призначалися П. П. Єфименко [10] та С. М. Бібіков [9], був переведений з іншого інституту на посаду директора Ф. П. Шевченко, попередник І. І. Артеменка [1].

У тому ж 1980 р. І. І. Артеменко взяв безпосередню участь у проведенні в Дніпропетровську, на базі історичного факультету ДДУ, чергової республіканської конференції Інституту археології АН УРСР, матеріали якої були видані окремою збіркою. Останні роки життя І. І. Артеменко важко хворів та відійшов у інший світ 24 квітня 1989 р.

Бібліографічні посилання

1. http://corp.nbuv.gov.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=HIST&P21DBN=HIST&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=hist_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=HID=&S21STR=0000494
2. <http://www.nas.gov.ua/UA/Sites/PersonalSite/Pages/default.aspx?ffn1=Email&ffl1=Eq&ffv1=ArtemenkoII19241989>
3. **Артеменко И. И.** Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы / И. И. Артеменко. — М., 1967.
4. Артеменко Иван Иванович // Советская археология. — 1990. — № 3. — С. 235.
5. **Герасименко Н. О.** Гуслистый Кость Григорович / Н. О. Герасименко // Энциклопедия истории Украины: Т. 2: Г - Д / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. — К., 2004. — С. 259.
6. **Герасимова Г. П.** Артеменко Иван Иванович / Г. П. Герасимова // Энциклопедия истории Украины: Т. 1: А-В / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К., 2003. — С. 127–128.
7. Науковий архів Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. — Ф. 1. — Особова справа Артеменка Івана Івановича. — 14 арк.
8. Науково-діловий архів Дніпропетровського національного історичного музею імені Д. І. Яворницького. — Ф. 1. — Особова справа Артеменка Івана Івановича. — 40 арк.
9. **Толочко П. П.** Бібіков Сергій Олександрович / П. П. Толочко // Энциклопедия истории Украины: Т. 1: А-В / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К., 2003.
10. **Юренко С. П.** Єфименко Петро Петрович / С. П. Юренко // Энциклопедия истории Украины. Т. 3: Е - Й / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К., 2005. — С. 131.

Надійшла до редколегії 16.11.2016

II. ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 94(477) «1750-1760»

О. А. Репан

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

КОНФЛІКТНА ВЗАЄМОДІЯ ЗАЛОГИ ЛОЦ-КАМ'ЯНСЬКОГО РЕТРАНШЕМЕНТУ З МІСЦЕВИМ НАСЕЛЕННЯМ У 1750–1760-х рр.

Розглянуто присутність російської залоги у Лоц-Кам'янському ретраншементі у 1750–1760-х рр. та складові конфліктної взаємодії вояків із місцевим населенням. Встановлено, що на характер цієї взаємодії впливали як соціокультурні чинники, так і особливості статусу російських військовиків, який не дозволяв ефективне розслідування традиційних вояцьких злочинів проти місцевого населення.

Ключові слова: Лоц-Кам'янський ретраншемент, російські військові, місцеве населення, конфлікти.

О. А. Репан

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

КОНФЛИКТНОЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ГАРНИЗОНА ЛОЦ-КАМ'ЯНСЬКОГО РЕТРАНШЕМЕНТА И МЕСТНОГО НАСЕЛЕНИЯ В 1750–1760-х гг.

Рассмотрено присутствие российского гарнизона в Лоц-Камянском ретраншементе в 1750–1760-е гг. и составляющие конфликтного взаимодействия военнослужащих с местным населением. Установлено, что это взаимодействие было обусловлено как социокультурными факторами, так и особенностями статуса российских военнослужащих, который не позволял расследовать традиционные солдатские преступления против местного населения.

Ключевые слова: Лоц-Каменский ретраншемент, российские военные, местное население, конфликты.

O. A. Repan*Oles Honchar Dnipropetrovsk National University***CONFLICT RELATIONS BETWEEN RUSSIAN GARRISON
OF LOTS-KAM'YANSKY RETRENCHMENT AND LOCAL
INHABITANS IN 1750–1760**

This research is about relations between russian garrison of Lots-Kam'yansky retrenchment and local inhabitants (cossacks and peasants). Lots-Kam'yansky retrenchment was built as a supporting post of russian troops in a time of russian-turkish war 1735–1739. This retrenchment used after war for central government control over zaporosian cossacks, specifically over the center of Kodak region – Novyj Kodak. The garrison of retranchment consisted of two parts – russian soldiers (landmilioners) and cossacks from Leftbanks Ukraine (Hetmanshchyna). We have sources about conflict between local inhabitants of Lots-Kam'yanska settlement and russian soldiers and officers, but we have'nt sources about conflicts zaporosian inhabitants and leftbanks cossacks. Russian soldiers, as a rule, perceived local inhabitants as a sources of illegal earnings.

Key words: Lots-Kam'yansky retrenchment, russian soldiers, local inhabitants.

Лоц-Кам'янський ретраншемент є доволі цікавою фортифікаційною пам'яткою, яка існувала у XVIII ст. на території сучасного м. Дніпро. Вже класики вивчення історії запорозького козацтва принагідно згадують про цю місцевість та укріплення [23; 28]. Сучасні дослідники також переважно звертають на нього увагу в межах висвітлення більш широких тем та сюжетів [21; 26; 27]. Якщо брати до уваги не тільки гарнізон Лоц-Кам'янського ретраншементу, а російську військову присутність на півночі Вольностей Війська Запорозького низового, то до цієї проблематики зверталися, наприклад, дослідники, які вивчають Богородицьку фортецю та Усть-Самарський ретраншемент [1; 2; 15–20]. Цікавий аналіз повсякденної взаємодії російських вояків із запорожцями в межиріччі Орелі та Самари за доби Нової Січі дає робота О. Сухомлина [25], який також звертався до вивчення конфліктних взаємин військовиків із місцевим населенням на локальному рівні [24].

Конфлікт як явище, інформативні можливості джерел, які описують конфлікт, – все це не раз привертало увагу сучасних українських істориків [3; 5; 22]. З-поміж найновіших робіт, доволі близьких до проблематики цієї розвідки хронологічно та територіально, виділю книгу Ю. Волошина із цікавими спостереженнями стосовно конфліктності у Полтаві другої половини XVIII ст. [4].

Джерельний матеріал, що міститься у фонді архіву Коша Нової Запорозької Січі, дозволяє провести певну реконструкцію підпоряд-

кування залоги Лоц-Кам'янського ретраншементу, його командування та взаємин із місцевим населенням. Йдеться про документи, які висвітлюють різні аспекти функціонування на території Вольностей цього російського укріплення. З одного боку, переважно у справах, що пов'язані з діяльністю коменданта Старосамарського ретраншементу, який в досліджуваний період виступав вищим командиром для залоги у Лоц-Кам'янці, бачимо згадки про очільника цього гарнізону, його забезпечення дровами, сіножатями тощо. З іншого боку, значно більше деталей щоденної взаємодії російської залоги з місцевим козацьким і посполитим населенням дають судові справи, присвячені конфліктам [6–14].

Отже, російську воєнну присутність на півночі Вольностей Війська Запорозького низового у добу Нової Січі втілювала т. зв. «трьохсотенна нижньодніпровська команда», загальним командиром якої був комендант Старосамарського ретраншементу [7, арк. 33; 9, арк. 102]. Крім самого гарнізону Старої Самарі в його підпорядкуванні знаходилися залоги Лоц-Кам'янського ретраншементу, Кодацького, Сокільського та Біркутського редутів [9, арк. 84].

Частиною цієї структури була артилерійська команда, до відання якої належали гармати як в Старій Самарі, так і в Лоц-Кам'янському ретраншементі [12, арк. 145]. Вона, щоправда, мала ще одну, суто артилерійську вертикаль підпорядкування. У середині 1750-х рр. гармаші як у Старій Самарі, так і у Лоц-Кам'янському ретраншементі підлягали у певних питаннях командиру Переволочанської артилерійської команди. Принаймні, у березні 1755 р. саме капітан Іван Дазоров із Переволочни клопотався про їх забезпечення вугіллям, а у квітні 1759 р. комендант Переволочанської фортеці Нікіфор Іонін опікувався станом артилерії у Старосамарському, Кам'янському та Новосіченському ретраншементах [6, арк. 2 зв., 38].

Лоц-Кам'янський (у документах часто – просто Кам'янський) ретраншемент був розташований на території одноіменного села у складі сучасного м. Дніпро. Ретраншемент мав артилерію, в ньому розташовувалася церква святих мучеників Бориса та Гліба. Ймовірно, це була полкова церква одного з ландміліцьких полків. Церква обслуговувала потреби як залоги, так і місцевого населення. Постійного священика тут не було, гроші на церковні потреби знаходилися в руках коменданта, який проводив закупки церковного вина, ладану тощо. Титарем був місцевий мешканець [7, арк. 72].

Гарнізон складався з ландміліціонерів та гетьманців, очолював його в означений період офіцер [7, арк. 55 зв.]. Ми можемо частково відновити персональний склад та звання комендантів Лоц-Кам'янського ретраншементу:

Час згадки	Чин	Прізвище
Травень 1756	Капітан	Балдін Іван [8, арк. 7]
Раніше листопада 1757	Капітан Білгородського полку	Орлов Григорій [7, арк. 56]
Грудень 1757–серпень 1758	Поручик Слобідського полку	Зеленін Андрій Іванович [7, арк. 55, 88, 103–105, 111]
Літо 1761	Капітан	Тіменніков [9, арк. 29]
Лютий–березень 1762	Поручик Орловського полку	Вялов [10, арк. 28; 11, арк. 20 зв.]
Липень 1763	Поручик Рязького полку	Кривцов [9, арк. 70]
Червень 1765	Поручик	Василів Дмитро [9, арк. 77]
Травень 1767	Підпоручик Тамбовського піхотного полку	Кандаков [13, арк. 6-6 зв.]
Грудень 1767	Підпоручик	Денисов [13, арк. 162]
Грудень 1769	Підпоручик	Родіонов [14, арк. 43]
Червень 1770 – червень 1771	Капітан	Городищев [9, арк. 155–156, 169]

Російська залога цього укріплення не була великою. Взимку 1758 р. вона нараховувала 8 вояків. На 1774 р. командування також не вважало Лоц-Кам'янський ретраншемент важливим опорним пунктом. У ньому залишилося лише 10 осіб на чолі з капралом [7, арк. 73; 9, арк. 236]. Про те, що служба тут не була курортом, свідчить хоча б випадок у травні 1767 р., коли солдат Григорій Чурилов дезертував з ретраншементу [13, арк. 6-6 зв.].

У фокусі моєї уваги знаходиться саме конфліктна взаємодія російських вояків та місцевого населення. Однією зі складових такої взаємодії були суперечки за ресурси. За законною практикою того часу деревина для опалення виділялася Кошем. Проте росіяни час від часу намагалися ігнорувати наявні правила. Наприклад, у 1762 р. комендант Кам'янського ретраншементу поручик Вялов скаржився, що спроба його солдатів самочинно нарубати дрова там, де їх заготовляють місцеві мешканці, провалилася. Росіяни вже поверталися до ретраншементу, проте біля воріт їх наздогнав осавул Кодацької паланки з козаками. Запорожцям із застосуванням фізичної сили вдалося переконати солдатів у помилковості їхніх дій, причому під час суперечки осавул чітко артикулював позицію низовиків: «Цей ліс наш, а не ваш» [11, арк. 20 зв.].

Час від часу сплахували конфлікти на особистому рівні, наприклад, між кодацьким полковим осавулом Микитою Плакидою та комендантом Лоц-Кам'янського ретраншементу поручиком Андрієм Зелениним. Зі свідчень обох сторін перебіг подій можна реконструю-

вати приблизно так. У середині січня 1758 р. поручик зі своєю дружиною був у гостях у священника Миколаївської церкви Нового Кодака Стефана Андріїва, куди запросили і паланкового осавула. За версією М. Плакиди, для А. Зеленіна, що був нападितку, образою стало те, що старшина, привітавшись, одягнув шапку. За версією поручика, конфлікт почався зі слів осавула, який побачив російського офіцера на обійсті священника: «І москалі тут у нас гуляють!» Далі була спроба одного з козаків похастувати А. Зеленіна києм, обіцянки поручика віддячити батогами тощо.

Наступне коло конфлікту розгорталось у Лоц-Кам'янці. М. Плакида, що супроводжував кошового отамана Г. Лантуха до Старого Кодака, разом із козацьким почтом повертався до Нового Кодака через Лоц-Кам'янку, де на заїжджому дворі зіштовхнувся з поручиком Зелениним. Кількість козаків і російських солдат була співставною, відбулося формальне примирення сторін конфлікту. Микита Плакида, на своє щастя, вирішив ночувати у знайомого. Серед ночі до заїжджого двору прибув Зеленін на чолі гарнізону свого ретраншементу. Цікаво, що під його орудою у цій нічній вилазці діяли як російські солдати, так і козаки з Гетьманщини. Осавулу вдалося вислизнути [7, арк. 55–57, 76].

Поширеним явищем були крадіжки особистого майна мешканців Кам'янки. Наведу один цікавий реєстр таких кривд, вчинених за невеликий час і оприлюднений у травні 1756 р. Отже, О. Рибалка втратив п'ять, К. Кривий – дві, К. Бондар – чотири, а «Тишко, Власишин зять» – дві вівці. Не вівцями єдиними жилилися російські солдати. Л. Чередник не дорахувався трьох кіз, а Т. Заплава – корови.

Не у всіх випадках, але доволі часто або прямі, або опосередковані докази чітко вказували винних. Наприклад, у ніч, коли відбулося пограбування Каленика Бондара, інший кам'янчанин, Семен Невідничий, вночі зустрів драгуна Суслова, який тягнув вівцю до ретраншементу. Росіянин хотів убити свідка, але зрештою виявив гуманізм і, штрикаючи Невідничого ножом, змусив того присягнути, що буде мовчати про нічну зустріч. Так само гарне ставлення до місцевого мешканця демонстрував капітан Іван Болдін, комендант ретраншементу. Він дозволив Тимофію Заплаві взяти для городу гній з-під своїх коней. От тільки Заплава, знайшовши у тому гної ріг своєї нещодавно вкраденої корови, не був схильним до особливої вдячності. Пропадали також вулики, сітки, ліжники, сукно – і навіть дещо, за наявності доказів, вдавалося повернути з ретраншементу господарям [8, арк. 8–9].

Іноді злочинців хапали «на гарячому». Наприклад, 14 лютого 1758 р. козаки затримали під час спроби крадіжки худоби в Лоц-Кам'янці солдата А. Єніна. Кодацький полковник відіслав злочинця

до старшого російського офіцера – командира Старосамарського ретраншементу полковника Єршова. Після цього вже згадуваний вище поручик Зеленін почав погрожувати козакові Метлинському, який передав крадія до паланки. Метлинський вимушений був виїхати до Нового Кодака. Відпущений же А. Єнін із ще двома солдатами знову прийшов на обійстя Метлинського і забрав тут куфу пшениці. Їх перейняли двоє козаків, але солдати, відчуваючи безкарність та чисельну перевагу, одному зламали руку, а іншого добряче побили. На додачу Єнін за кілька годин побив хлопчика – сина одного з лоц-кам'янських козаків, які намагалися його затримати [7, арк. 55–57, 76, 85 зв.].

Намагання з боку Зеленіна прикрити злочини підлеглих не обмежувалося цими випадками. Мешканці Нового Кодака Семен Христинич та удова Шульжиха 12 грудня 1757 р. скаржилися на покражу 55 лантухів проса. Злодії п'ятьма возами вночі приїхали на хутір С. Христинича, заблокували найманих робітників у хаті і витягли все з двох зернових ям. Постраждали довели слід до Лоц-Кам'янського ретраншементу, причому кам'янський отаман Петро Різник, який брав у цьому участь, чітко фіксує наявність як самого сліду, так і проса, яке постійно сипалося з лантухів. Російський офіцер не тільки не повернув украдене, а ще й кілька разів ударив у голову та загрожував батогами С. Христиничу за наполегливість в обстоюванні своїх прав [7, арк. 61, 92-93, 104-105].

Ще одним прикладом конфліктної взаємодії стало вбивство козака Якова Ляха ландміліціонерами Ситниковим, Тушиним та Огородниковим 7 травня 1756 р. Я. Лях тримав шинок у Кам'янці, неподалік від ретраншементу. Він був убитий у льоху свого шинка, причому вбивці навіть не зняли у нього з шиї «червоний московський пас». Зрештою вбивці, які забрали ще чимало грошей та речей, зізналися [7, арк. 88, 95–96; 8, арк. 15].

Складність полягала не у неможливості доведення провини – схоплені ландміліціонери зізналися. Проте вони були переправлені на Українську лінію, куди Кошу пропонували прислати свідків. Січ же пояснювала, що незаможні мешканці Лоц-Кам'янки просто нездатні знайти гроші для такої подорожі та утримання себе під час перебування на лінії [8, арк. 38, 42, 45 зв.]. Водночас частково претензії запорозьких жителів могли бути задоволені – солдат А. Єнін із напарником повернули частину вкраденого та зобов'язалися відшкодувати збитки [7, арк. 87].

Іноді ми не маємо, принаймні наразі, докладної інформації про перебіг конфліктів та їхні обставини. Про них стає відомо зі скупих рядків бюрократичного листування, де вони згадуються у числі інших. Наприклад, цікава бюрократична тяганина закрутилася навколо солдат старосамарського гарнізону Ф. Чернікова та М. Найдьонова.

Мешканці Одимківки ввіймали їх під час спроби вкрати худобу. Січ вимагала утворення комісії в Старій Самарі з долученням сюди справи артилериста з Лоц-Ка'мянського ретраншементу Ф. Пушкарьова, якого так само під час крадіжки волів упіймали жителі Старого Кодака [10, арк. 2, 37].

Запорозькі депутати, забравши із Самарської паланки драгуна П. Чернікова та з Кодацької каноніра Ф. Пушкарьова, прибули до Старосамарського ретраншемента. Їх зустрів комендант, майор О. Селітренніков. Він заявив, що слідство треба відкласти, оскільки у Старій Самарі немає відповідної кількості офіцерів [10, арк. 50–51]. До таких само принагідних згадок належить слідство над комендантом Лоц-Кам'янського ретраншементу капітаном Г. Орловим, якого Кіш звинувачував у нападі на Кодацьку паланку, вбивстві мешканця Старого Кодака Габелка та привласненні коня козака С. Нешадима [8, арк. 45 зв.]. До речі, Сидір Нешадим за кілька років, вже як самарський полковник, сам буде провадити слідство про зловживання російських вояків [24, с. 33, 40].

Підбиваючи підсумки, зазначу, що наявність ретраншементу в Лоц-Кам'янці була даністю, з якою мали жити і мешканці слободи, і паланкова старшина. Залога, яка складалася з російських ландміліціонерів та лівобережних козаків, так чи інакше мала щодня взаємодіяти з місцевим населенням. Про наявність неконфліктної взаємодії свідчать неформальні взаємини офіцерів солдатів зі священниками та пересічними мешканцями. Вони перетинаються у заїжджому дворі, шинку, церкві тощо. Проте навіть доступна нам фрагментарна інформація свідчить про ставлення російських солдатів до місцевих мешканців переважно як до джерела матеріальної вигоди. Ускладнювалося становище тим, що драгуни підлягали доволі частій ротації і, вірогідно, у більшості не налагоджували нормальних стосунків із козаками і посполитими Лоц-Кам'янки. Їх розділяла не тільки різна мова, але і екстериторіальність солдат стосовно запорозької влади, що призводило до безкарності. У наведених вище прикладах ми бачимо дуже різні конфлікти – особисті, крадіжки, грабунки, вбивства, бійки команд Кодацької паланки та Лоц-Кам'янського ретраншементу. Очевидно, що така локальна інформація (одна слобода та ретраншемент) має значення лише як складова майбутніх, значно більш широких досліджень, які мають системно дослідити російську стаціонарну присутність у Вольностях та характер взаємин російських вояків із місцевим населенням.

Бібліографічні посилання

1. **Бінкевич В.** Містечко старовинне запорізьке Самарь з перевозом: Краєзнавчий нарис / В. Бінкевич, В. Камеко. – Д., 2000.

2. **Векленко В.** Нательные кресты Самари – Богородицкой крепости / В. Векленко. – Д., 2010.
3. **Вінниченко О.** Конфлікти в шляхетському соціумі кінця XVII – першої половини XVIII ст. на сторінках заповітів (на матеріалах реляційних книг Львівського гродського суду) / О. Вінниченко // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2007. – Вип. 7. – С. 161–173.
4. **Волошин Ю.** Козаки і посполиті: міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. / Ю. Волошин. – К., 2016.
5. **Горобець В.** Конфлікт і влада в ранньомодерній Україні. Сотник новгород-сіверський проти гетьмана Війська Запорозького, 1715–1722 / В. Горобець. – К., 2016.
6. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 229. Архів Коша Нової Запорозької Січі (м/ф), оп. 1, спр. 29.
7. ДАДО. – Ф. 229, оп. 1, спр. 35.
8. ДАДО. – Ф. 229, оп. 1, спр. 39.
9. ДАДО. – Ф. 229, оп. 1, спр. 100.
10. ДАДО. – Ф. 229, оп. 1, спр. 128.
11. ДАДО. – Ф. 229, оп. 1, спр. 135.
12. ДАДО. – Ф. 229, оп. 1, спр. 168.
13. ДАДО. – Ф. 229, оп. 1, спр. 211.
14. ДАДО. – Ф. 229, оп. 1, спр. 249.
15. **Ковальова І.** Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці / І. Ковальова, В. Шалобудов, В. Векленко. – Д., 2007.
16. **Маріна З.** До питання про місцезнаходження слободи та перевозів біля Усть-Самарського ретраншементу (за писемними та археологічними даними) / З. Маріна, Д. Філімонов // Музейний вісник. – Вип. 9. – Запоріжжя, 2009. – С. 66–81.
17. Перлина козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця: темат. зб. / редкол.: І. Ф. Ковальова (відп. ред.) та ін. – Д., 2008.
18. **Репан О.** Палімпсест: поселення XVI–XVIII ст. в історії Дніпропетровська / О. Репан, В. Старостін, О. Харлан. – Д., 2008.
19. **Репан О.** Одиноківка-Одимківка у взаєминах населення та гарнізону Старосамарського ретраншементу / О. Репан // Січеславський альманах. – Вип. 6. – Д., 2011. – С. 94–98.
20. **Репан О.** Структура гарнізону Старосамарського ретраншементу / О. Репан // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Вип. 8. – Д., 2010. – С. 233–239.
21. **Старостін В.** Столиця степового краю / В. Старостін. – Д., 2004.
22. **Старченко Н.** Конфлікт у Володимирі 1566 р.: варіант мікроісторичного прочитання / Н. Старченко // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2003. – Вип. 3. – С. 65–98.
23. **Скальковський А.** Історія Нової Січі або останнього Коша Війська Запорозького / А. Скальковський. – Д., 1994.
24. **Сухомлин О.** Конфлікт як елемент повсякденної взаємодії населення слободи Соکیلської та російських військових (1750–60-ті рр.) / О. Сухомлин // Історія та культура Придніпров'я. – Д., 2013. – Вип. 10. – С. 31–40.
25. **Сухомлин О.** Повсякденні взаємини запорозького козацтва та російських військових у 1740–1760-х роках (регіон Оріль-Самарського межиріччя) / О. Сухомлин // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – 2014. – Вип. 12. – С. 30–40.

26. **Харлан О.** Фортифікаційні споруди XVIII ст. на території сучасного Дніпропетровська / О. Харлан // Військово-історичний альманах. Річник X, число 1 (18). – К., 2009. – С. 98–114.

27. **Харлан О.** Фортифікаційні споруди XVIII ст. на території сучасного Дніпропетровська (продовження) / О. Харлан // Військово-історичний альманах. Річник X, число 2 (19). – К., 2009. – С. 51–59.

28. **Яворницький Д.** Історія запорозьких козаків : у 3 т. / Д. Яворницький. – Т. 1. – К., 1990.

Надійшла до редколегії 15.10.2016

УДК 94 (477) «1914/1917»

А. О. Манько

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

СТАНОВИЩЕ БІЖЕНЦІВ НА ТЕРЕНАХ КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Висвітлено одну із соціальних катастроф Першої світової війни – становище біженців. На основі наукових статей, архівних матеріалів, документів земств досліджено низку питань, зокрема розселення біженців у Катеринославській губернії, діяльність органів самоврядування у сфері забезпечення потреб біженців.

Ключові слова: Перша світова війна, біженці, Всеросійський Земський Союз, продовольчі пункти, земства.

А. А. Манько

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

ПОЛОЖЕНИЕ БЕЖЕНЦЕВ В ЕКАТЕРИНОСЛАВСКОЙ ГУБЕРНИИ В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Освещается одна из социальных катастроф Первой мировой войны – положение беженцев. На основе научных статей, архивных материалов, документов земств исследуется ряд вопросов, в частности расселение беженцев по Екатеринославской губернии, деятельность органов самоуправления в области обеспечения нужд беженцев.

Ключевые слова: Первая мировая война, Всероссийский Земский Союз, продовольственные пункты, земства.

A. O. Manko

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

THE SITUATION OF REFUGS ON THE TERRITORY EKATERINOSLAV PROVINSE DURING THE FIRST WORLD WAR

One of the problems of modern state organization is the formation of the system of local self-government institutions that are capable to decide tasks of local life.

The today's existing investigation on the above mentioned theme gives us the idea about the activity of zemstvo in common , in Russian Empire or Ukraine .

They often left the less studied question of the activity of the local self-government institutions in some province as in Katerinoslavskaya itself.

The analysis of the activities of zemstva is carried with the help of common specific historical investigating methods.

Such approach gives an opportunity to show a complex activity of zemstva as to the social providing of population and the economic activity of local self-government institutions during the World War I.

Key words: World War I, zemstvo, refugees, justice.

Перша світова війна суттєво відрізнялась від усіх військових конфліктів, які протягом тривалого історичного процесу траплялися з різною періодичністю. І справа не тільки у тому, що змінилися способи і методи ведення війни, не в тому, що з'явилися нові види озброєння, і навіть, не в тому, що людство вперше використало хімічну зброю. Справа у тому, що Велика війна змінила повністю людську свідомість, стала індикатором людяності, терпимості та готовності допомагати. Адже, ця війна вирвала людину зі звичного для неї середовища, змусила страждати від невпевненості у майбутньому, адаптуватися до нових умов життя. У роки Великої війни біженство стало одним із атрибутів існування людського соціуму. Масового характеру біженський рух набув на теренах Російської імперії, природно охопивши і українські губернії.

Останнє десятиліття спостерігається поживавлення інтересу істориків до подій Першої світової війни, зокрема до вивчення проблеми біженства. Серед українських дослідників вагомий внесок у вивчення проблеми біженства як соціального явища часів Великої війни зробила Л. Жванко. У своїй праці «Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали 1914–1918 рр.» авторка визначила причини масового руху біженців, етапи переміщення жителів Західних губерній імперії до тилкових районів, а також висвітлила діяльність органів влади та земських організацій у сфері надання допомоги

переміщеним особам [3]. Т. Лихачова у статті «Допомога біженцям у Російській імперії за часів Першої світової війни: законодавчий аспект» проаналізувала законодавчі засади піклування про біженців у Російській імперії періоду Великої війни. Авторка дійшла висновку, що влада вимушена була залучити до роботи у сфері опіки біженців громадські та національні комітети через те, що самостійно справитися з таким величезним потоком переселенців влада Російської імперії не могла. До того ж законодавство держави у царині опіки біженцями виявилось недосконалим, що перешкоджало ефективній реалізації допомоги [14].

Не оминули увагою історики і регіональний аспект проблеми біженства. В. Гвоздик вивчав становище біженців в Олександрівському повіті Катеринославської губернії. У статті «Становище біженців в Олександрівському повіті Катеринославської губернії в умовах Першої світової війни (1915–1916 рр.)» автор здійснив спробу відтворити картину участі органів місцевого самоврядування [2].

Джерельну базу статті складають Журнали Катеринославського Губернського Земського Зібрання, які виходили протягом 1914–1917 рр. На шпальтах журналів публікувались звіти земства щодо організації допомоги біженцям, статистичні дані відносно кількості прибулих та їх розміщення на теренах губернії, надання біженцям медичної допомоги та продуктового пайка [5–8].

Значний науковий інтерес становлять видання Комітету Південно-Західного фронту, зокрема «Праці обласної наради щодо надання допомоги біженцям», яка проходила у Києві 15–17 жовтня 1915 р. Це видання цікаве тим, що тут міститься інформація щодо діяльності харчових пунктів, розміщення біженців у Катеринославській губернії, висвітлено недоліки у роботі як органів місцевого самоврядування, так і громадських організацій у сфері надання допомоги біженцям [16].

На початку війни біженці не надто турбували владу імперії, адже, як пише російський історик О. М. Курцев, «з початку війни і до літа 1915 р. переважало стихійне біженство, яке носило добровільний характер, а загальна чисельність переміщених людей не перевищувала декілька сотень тисяч осіб, більшість із яких розселялась у прифронтовій зоні [12, с. 129]. Та й закони Російської імперії початку Великої війни не знали поняття біженець. У Положенні «Про Комітет її Імператорської Високості Великої Княгині Тетяни Миколаївни читаємо: «Комітет надає допомогу особам, що потрапили у злидні, викликані воєнними обставинами, в межах їх постійного місця проживання або тимчасового перебування» [9, с. 10].

Ситуація змінилася влітку 1915 р., коли землі імперії захлиснув потік переміщених осіб – біженців. 30 серпня 1915 р. світ побачив

закон «Про забезпечення потреб біженців». Відповідно до нормативно-правового акту біженцями визнавались особи, «які залишили місцевість через загрозу з боку ворога, або ним вже зайняту, або виселені розпорядженням військових або цивільних властей із району воєнних дій, а також вихідці із ворожих Росії держав» [9, с. 2].

Серед факторів, які сприяли руху населення, виділяється політичний, який, безумовно, пов'язаний з діяльністю військового командування Російської імперії. Навесні 1915 р. австрійці переходять у наступ у Галичині, що призводить до нової хвилі біженського руху. До того ж, 8 червня 1915 р. Ставка верховнокомандуючого видає наказ, відповідно до якого територія, що залишається ворогові, «повинна бути перетворена у пустелю, тобто очищена як від населення, так і від усього, що може мати для ворога певну цінність» [12, с. 131]. Подібний наказ оголошено і 20 червня 1915 р. Цивільному населенню пропонувалося перебиратись у тиллові райони Російської імперії разом з відступаючим військом. Обов'язковій евакуації підлягали всі чоловіки віком від 17 до 45 років [11, с. 152].

Головний управляючий Землеустроєм і Землеробством граф О. В. Кривошеїн піддає критиці дії влади щодо виселення населення із зони бойових дій. Він пише: «Із усіх важких наслідків війни – це явище [біженський рух] найбільш неочікуване, найбільш важке, і найбільш непоправне. І що найжахливіше за усе – воно не викликане дійсною необхідністю чи народним поривом, а вигадане мудрими стратегами для залякування ворога. По всій Росії розходяться прокляття, хвороби, горе і бідність... Не знаю, що коїться в місцевостях, які залишені ворогу, але знаю, що не тільки близький, але і глибокий тил нашої армії спустошені, розорені, позбавлені останніх запасів» [17, с. 36].

Ще одним фактором, який безперечно впливав на масовість переселенського руху є психологічний. Адже страх перед смертю є природним страхом кожної людини. Тож єдиним шансом урятуватись була втеча.

Таким чином, маховик біженського руху набирал обертів. За загальними підрахунками чисельність біженців у імперії складала близько 12 млн осіб [13, с. 199]. Втім, точну кількість переселенців практично неможливо визначити через відсутність точних статистичних даних.

Умовно процес евакуації біженців можна розділити на два етапи. Перший етап – літо–осінь 1915 р. У цей період переміщені особи покидали зону бойових дій переважно на гужовому транспорті [3, с. 36]. Другий етап – осінь 1915 р. Переміщення біженців у тиллові райони відбувалося «маршрутними потягами» з прямою доставкою до місця призначення [12, с. 135].

Справа опіки над біженцями знаходилася у віданні Головних уповноважених із улаштування біженців, губернаторів, міських голів, земських установ. Надання тимчасової допомоги біженцям покладалось на Комітет її Імператорської Високості Великої Княгині Тетяни Миколаївни [9, с. 2]. Для координації дій у царині надання допомоги біженцям створювалась Особлива Нарада з улаштування біженців на чолі з Міністром Внутрішніх Справ – князем М. Б. Щербатовим [9, с. 3].

На місцях питання опіки над біженцями покладалось на земські та міські управи [14, с. 155]. У Катеринославській губернії до 24 серпня 1915 р. справа допомоги біженцям знаходилась у руках Татіанівського Комітету. Проте, вже з 10 липня 1915 р. лунали заклики з боку Земської Управи зосередити допомогу переселенцям у Губернських і Повітових Комітетах ВЗС. В таких умовах, губернатор В. Колобов 21 серпня 1915 р. скликає нараду, на яку були запрошені і представники Губернської Управи. В ході наради було вирішено передати з 24 серпня організацію допомоги біженцям в губернії Губернському Комітету ВЗС та Міському Союзу і Катеринославському Міському Самоуправлінню [7, с. 28].

У повітах піклування про біженців переходило до Повітових Комітетів, які організовували медичний огляд прибулих та розселення біженців по селах, де останні потрапляли під опіку місцевих організацій, відділень Татіанівського Комітету і комітетів допомоги біженцям [7, с. 37]. Загальна чисельність місцевих організацій в губернії доходила до 300, їх кількість коливалась по повітах від 12 до 50 [5, с. 373].

За свідченнями Катеринославської Земської Управи, біженці з'явилися на теренах Катеринославської губернії ще на початку 1915 р. На кінець червня їх чисельність у губернії не перевищувала 10 тис. осіб. Ситуація кардинально змінюється з другої половини серпня. Біженці прибувають до губернії і залізницею, і гужовим транспортом, і пароплавами [5, с. 368].

Катеринославська Губернська Управа подає такі цифри щодо кількості біженців у губернії. Так, через розподільний пункт на Катеринославському вокзалі пройшло близько 300 тис. осіб, з них за межі губернії відправлено 123 517, інші – в повіті губернії. Кількість переселенців, направлена в повіті губернії, не однакова: в Маріупольський – 41 205, в Павлоградський – 29 834, Олександрівський – 28 103 і т. д. Найменша кількість переміщених осіб направлена до Слов'яносербського – 1 868 осіб та Бахмутського повітів – 3 373 [5, с. 370–371].

Однак і ці цифри не можуть відображати повну картину біженського руху на Катеринославщині, бо самі земці зазначали, що більшість біженців прибувають до губернії оминаючи процедуру реєстра-

ції, адже останній підлягають тільки ті, що прибули потягом або пароплавом, інші ж вільно мандрують губернією [7, с. 37].

Окрім біженців, що оселилися на теренах губернії, через її територію пройшла доволі значна кількість переміщених осіб. Точну цифру щодо кількості транзитних біженців на Катеринославщині Управа не мала змоги встановити, але діяльність продовольчих пунктів губернії проливає світло на ці дані. Так, Дубальцівський продовольчий пункт видав біженцям 184 253 порцій їжі; Ясиноватський – 170 711, Микитівський – 27 153, Алчевський – 24 668, Луганський – 16 670, Пятихатський – 16 286 і т. д.

Варто зазначити, що у даному переліку залізничні станції, де допомога надавалася біженцям, що рухались углиб імперії потягами. Для осіб, що рухалися гужовим транспортом до інших губерній, у Верходніпровському повіті було створено шість лікувально-харчових пункти, зокрема в с. Куцеволівка, Бородаєвка, Попельнистому, Лиховкі, і безпосередньо у Верхньодніпровську [15, с. 248–249].

На продовольчих пунктах транзитних біженців годували гарячею їжею, хворим надавали медичну допомогу. Однак агенти, що перебували разом з евакуйованими, відмічали і низку недоліків. Агент Кваснецький, який супроводжував партію біженців від Катеринослава до Курська, розповідав про прикрий інцидент, що стався в м. Катеринослав. У своєму звіті він писав: «16 вересня опівдні ми прибули в Катеринослав. У розподільчому бюро мені сказали, що мого ешелону не приймуть, а направлять у Курськ. Обіцяли людям дати обід, проте не дали, а незабаром відправили» [16, с. 23]. Однак Кваснецький не вказує на причини таких дій з боку залізничної адміністрації.

У таких умовах Управа швидко утворила пункти для прийому біженців [5, с. 369]. Але пропускна здатність останніх була незначною. Так, щоб пришвидшити процедуру реєстрації біженців у Олександрівському повіті було створено Реєстраційне бюро. Реєстраційне бюро кожного разу при прибутті потягу на один із вокзалів Катеринославської або Південної залізниці надсилало учнів середніх навчальних закладів для реєстрації прибулих біженців [6, с. 104].

Продовольчі пункти та бараки для біженців були в короткі терміни створені в кожному повіті губернії. В цілому на Катеринославщині за даними Губернського Комітету ВЗС діяло 26 пунктів харчування [19, арк. 17]. Крім їдалень та продовольчих пунктів у губернії будувалися бараки, часто-густо для розміщення біженців використовувались і орендовані приміщення та балагани, зокрема в Мішуриному Розі Верходніпровського повіту. Тільки у самому Катеринославі діяло 5 притулків для біженців – Воєнне містечко, біля Олександрівської церкви, Виставка, єврейський та галицький [7, с. 29].

Про масштаби продовольчої діяльності притулків свідчить кількість даних обідів. Так, у харчовому пункті на Виставці видано 186 818 обідів, у Воєнному містечку – 131 416, у галицькому – 4 000 [5, с. 371]. Протягом 1915–1916 рр. пайок, розроблений для біженців, складав для дорослої людини 2 фунти хліба, по 0,25 фунти крупи, овочів, сала або м'яса, 0,5 фунтів солі, чай з трьома шматками цукру [2, с. 71].

Вартість такого пайка становила 21,6 коп. у день. Для дітей віком до 8 років передбачалася склянка молока, 1 фунт білого хліба, 0,25 фунта манної крупи. Діти від 8 до 15 років отримували половину пайка дорослої людини [2, с. 71]. Проте місцеві Комітети не завжди дотримувалися рекомендацій. Наприклад, у Маріупольському та Олександрівському повітах Катеринославської губернії витрати на харчування однієї людини протягом доби не могли перевищувати 20 коп. Непрацездатні біженці отримували грошову допомогу у розмірі 6 руб. на місяць для дорослої людини і 3–4 руб. – дитині, але не більше 20–25 руб. на родину [6, с. 105]. У Верходніпровському повіті харчовий пайок для біженців на місяць був дещо менший і становив всього 4 руб. 20 коп. для дорослого і 2 руб. 10 коп. для дітей віком до 5 років [15, с. 248].

Пайок надавався переважно непрацездатним біженцям, до яких належали:

- 1) діти до 14 р.;
- 2) діти старше 14 р., що відвідують навчальні заклади;
- 3) жінки, яким виповнилось 50 р., чоловіки – 55;
- 4) інваліди тощо [1, с. 495].

До цього переліку варто додати і працездатних осіб, які вимушені були залишатись з родинами для догляду за малолітніми та хворими родичами і мали право на отримання грошового пайку від земства.

Таким чином, за словами Н. Д. Степанова – секретаря Катеринославського губернського комітету допомоги біженцям, «кількість непрацездатних у губернії досягла 75 % загальної кількості біженців» [16, с. 73].

Протягом 1915–1916 рр. пайові норми для біженців практично не змінювались, але значно знизилася купівельна спроможність грошей. Тобто, при загальному здорожчанню життя особа може придбати не ту кількість товару, що купувала раніше, а значно меншу. Так, у Катеринославській губернії за період воєнних дій життя подорожчало на 300–400 %. Замість рубля люди отримували 25–30 коп. [1, с. 417].

Ускладнювало становище біженців і те, що пайові гроші надходили до адресатів із затримкою 2–3 місяці. Головноуповноважений із улаштування біженців Південно-Західного фронту князь М. П. Урусов писав: «Ці пайки видаються неакуратно, і немає жодного біжен-

ця, який би отримав ці пайки повністю: навпаки, більшість біженців скаржитися на невидачу таких за жовтень і листопад місяць, що видно із розрахункових книжок біженців» [8, с. 95].

Наведена цитата свідчить про невдоволення князя М. П. Урусова роботою Катеринославського земства щодо розподілу грошових пайків між біженцями. Земські діячі Катеринославщини наголошували на тому, що така ситуація склалася через несвоєчасне фінансування з боку Особливої наради та Головноуповноваженого у справах біженців Південно-Західного фронту князя М. П. Урусова. Але якби там не було невплата матеріальної допомоги біженцям могла стати серйозним поштовхом до розбурхання моря народного невдоволення.

Не на жарт був стурбований ситуацією, що склалася, і Голова Олександрівської Повітової Управи К. Б. Міхно, який на засіданні Катеринославського Губернського Земського Зібрання говорив: «Робота із допомоги біженцям на місцях стає неможливою за становища, що склалось, коли біженці, втративши надію отримати гроші, вриваються в Управу, позбавляють можливості працювати» [7, с. 20]. Для того аби уникнути заворушень серед біженців, земські діячі використовували кошти з фондів губернського податку у сумі близько 700 тис. руб. [8, с. 96].

Становище біженців ускладнювалось і відсутністю білизни, і примітивних постільних речей, і теплого одягу. Журналіст газети «Катеринославська земська газета» писав: «Повна нестача білизни і примітивних постільних речей змушує біженців тулитися на голій підлозі» [Катеринославська земська газета, липень 1915, с. 4].

Картину забезпечення біженців усім необхідним доповнюють свідчення співробітників Катеринославського Губернського Комітету: «Речова допомога в містах, містечках, промислових центрах завдяки благочинним і національним організаціям, поставлена задовільно, і рідко зустрінеш міського біженця, який дійсно потребує теплого одягу, білизни, чи взуття; інакша ситуація на селі: 50 % руських біженців ходять у ганчірках, без теплого одягу і взуття. ВЗС надіслав декілька тисяч валянків для біженців у губернії і валянки ці були надіслані руським біженцям у села, але термін їх придатності в умовах місцевого клімату можна визначити в декілька днів, воно так і сталося; біженці, що отримали валянки, сидять знову без взуття» [8, с. 98]. А придбати нове взуття переселенці навряд чи могли. Губернський Комітет виділяв 30 руб. на рік для придбання речей. Але, враховуючи шалену інфляцію, цієї суми навряд чи вистачало навіть аби придбати одну пару взуття на рік. Адже жіночі чоботи за роки війни подорожчали майже в 4 рази і коштували в 1916 р. 45 руб.

Масовий рух біженців спричинив значне зростання інфекційних захворювань, високий рівень смертності як серед дорослих, так і се-

ред дітей. Один із спостерігачів згадує: «Вагони переповнені, поряд із здоровими лежать у маренні тифозні і корчаться в судамах холерні хворі» [12, с. 135]. Тому на порядку денному перед земством стояло питання надання медичної допомоги евакуйованим та боротьба з інфекційними захворюваннями. Поряд із діяльністю пунктів харчування на станціях функціонували лікарські пункти. У Катеринославській губернії на кошти ВЗС відкриті шпиталі та дитячі лікарні, де біженці могли отримати кваліфіковану медичну допомогу. У них «безоплатно працювали лікарі Губернського Земства і Губернського Комітету ВЗС, які не тільки надавали медичну допомогу біженцям, але разом з іншими добровольцями взяли на себе обов'язок із ведення господарчих справ притулків, що вимагало від них затрати часу і енергії» [15, с. 378].

Станом на 15 вересня 1915 р. у сфері охорони здоров'я біженців працювало 24 лікарі, 18 фельдшерів та 17 сестер милосердя. Збільшилася кількість епідемічного персоналу. У губернії працювало 30 епідемічних лікарів, 45 фельдшерів та 42 сестри милосердя [7, с. 30]. Ймовірно, що своєчасна медична допомога, ізоляція хворих стала на заваді розвитку епідемічних захворювань на Катеринославщині.

Значну увагу місцева влада приділяла наданню юридичної допомоги біженцям та особам, що постраждали внаслідок воєнних дій. Значний внесок в організацію правової допомоги для постраждалих у ході війни вніс представник юридичного Комітету Південно-Західного фронту ВЗС Г. А. Бухман. За його сприяння юридичне бюро з'явилося у чотирьох із восьми повітів Катеринославської губернії, зокрема в Катеринославському, Павлоградському, Олександрівському, Маріупольському повітах [18, с. 5]. У вищеперелічених повітах оселилося близько 125 тис. осіб. Якщо врахувати, що у Катеринославській губернії у 1916 р. проживало 199 920 осіб, отже переважна більшість евакуйованих отримували кваліфіковану юридичну допомогу. Тільки до юридичного бюро Маріупольського Повітового Комітету ВЗС звернулося близько 4224 осіб [18, арк. 6]. Як свідчать архівні документи, біженці переважно переймалися питаннями винагороди за знищене або реквізоване майно, пенсій, матеріальної допомоги та виплати добових пораненим воїнам та їхнім родинам [18, арк. 4].

Отже, проблема перебування біженців Першої світової війни у тилових районах Російської імперії є надзвичайно різноплановою та непростою. Адже через українські губернії рухалися значні партії транзитних біженців із західного театру воєнних дій. Серед усіх губерній європейської Росії найбільша кількість біженців оселилася на теренах Катеринославської губернії.

Важливими ланками у ланцюгу організації допомоги біженцям виступали: МВД, Татіанівський Комітет і, безперечно, ВЗС та його

Губернські Комітети. За тісної співпраці цих організацій вдалося налагодити гуманітарну і соціальну допомогу евакуйованим. Але попри значні зусилля становище біженців у губернії залишалося вкрай складним. Головна причина такого становища евакуйованих полягала у недостатньому фінансування з центру.

Бібліографічні посилання

1. Врачебно-санитарная хроника. – 1916. – ноябрь–декабрь.
2. **Гвоздик В. С.** Становище біженців в Олександрівському повіті Катеринославської губернії в умовах Першої світової війни (1914–1916 рр.) / В. С. Гвоздик // Наук. пр. іст. ф-ту Запоріж. нац. ун-ту. – Запоріжжя. – Вип. XXXIV. – С. 70–74.
3. **Жванко Л. М.** Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали (1914–1918 рр.) / Л. М. Жванко. – Х., 2009.
4. Журналы Александровского Уездного Земского Собрания I очередной сессии с приложениями. – Александровск, 1916.
5. Журналы Екатеринославского Губернского Земского Собрания 50-й очередной сессии 1915 г. – Екатеринослав. – 1916.
6. Журналы Екатеринославского Губернского Земского Собрания 51-й очередной сессии 1917 г. – Екатеринослав, 1917.
7. Журналы Чрезвычайного Екатеринославского Губернского Земского Собрания 15 сентября 1915 г. – Екатеринослав, 1915.
8. Журналы Чрезвычайного Екатеринославского Губернского Земского Собрания 27 июля 1916 г. с приложениями. – Екатеринослав, 1916.
9. Законы и распоряжения о беженцах. – Вип. 1. – М., 1916.
10. Екатеринославская земская газета. – 1915. – июль.
11. **Кліщинський П. В.** Примусова евакуація населення й майна з прифронтових зон губернії Правобережної України у липні – жовтні 1915 / П. В. Кліщинський // Проблеми історії України XIX – XX ст. – 2009. – Вип. 16. – С. 151–158.
12. **Курцев А. Н.** Беженство / А. Н. Курцев // Россия и Первая мировая война. Материалы Международного научного colloquiuma. – СПб., 1999. – С. 129–146.
13. **Лазанська Т. І.** Становище біженців в Україні в роки Першої світової війни / Т. І. Лазанська // Проблеми історії України XIX – XX ст. – 2009. – Вип. 16. – С. 196–241.
14. **Лихачова Т.** Допомога біженцям у Російській імперії за часів Першої світової війни: законодавчий аспект / Т. Лихачова // Наукові записки Нац. ун-ту «Острозька академія». – 2015. – Вип. 24. – С. 153–158.

15. Постановление Верхнеднепровского 50 очередного Уездного Земского Собрания 9–13 ноября 1915. – Верхнеднепровск, 1916.

16. Труды областного совещания по оказанию помощи беженцам. – К., 1915.

17. Тяжелые дни (секретные заседания Совета министров 16 июля – 2 сентября 1915 г.): сост. А. Н. Яхонтовым // Архив русской революции. – Т. 18. – Берлин : Слово, 1926. – С. 5–137.

18. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАУК). – Ф. 715, оп.1, спр. 1683.

19. ЦДАУ. – Ф.715, оп. 1, спр. 1743.

Надійшла до редколегії 04.10.2016

УДК 94 (477.63 +477.7) «1921/1923»

В. В. Іваненко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ГОЛОДНЕ ЛИХОЛІТТЯ 1921–1923 РОКІВ НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ: ПОГЛЯД ЧЕРЕЗ ДЕСЯТИЛІТТЯ

На прикладі одного з найпотужніших регіонів Південної України висвітлено масштаби, особливості та соціально-демографічні наслідки першого «радянського» голоду. Показано об'єктивні й суб'єктивні чинники його виникнення та поширення. Розкрито напрями і механізми допомоги голодуючим з боку держави й міжнародної громадськості.

Ключові слова: голод, посуха, держава, продрозкладка, селяни, «воєнний комунізм», Катеринославщина.

В. В. Иваненко

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

ГОЛОДНОЕ ЛИХОЛЕТЬЕ 1921–1923 ГОДОВ НА ЕКАТЕРИНОСЛАВЩИНЕ: ВЗГЛЯД ЧЕРЕЗ ДЕСЯТИЛЕТИЕ

На примере одного из наиболее мощных регионов Южной Украины освещены масштабы, особенности и социально-демографические последствия первого «советского» голода. Показаны объективные и субъективные факторы его возникновения и распространения. Раскрыты направления и механизмы помощи голодающим со стороны государства и международной общественности.

Ключевые слова: голод, засуха, государство, продразверстка, крестьяне, «военный коммунизм», Екатеринославщина.

V. V. Ivanenko

Oles Honchar Dnepropetrovsk National University

THE GREAT HUNGER OF 1921–1923 IN THE KATERYNOSLAV REGION: VIEWING THROUGH TIME

On the example of one of the most economically powerful regions of Southern Ukraine, the article discusses dimensions, peculiarities and social-demographic consequences of the first Great Hunger in the Soviet Union. Objective and subjective factors of the hunger to appear are offered on consideration. Special attention is paid to the social-economic preconditions of the Ukrainian Hunger, those which were connected with the agricultural exhaustion during the after-war period (since 1921). What we particularly stress is the evil policy of bilshovysm at the time of «war communism». The essence of this policy – the so-called *prodrazkladka*, or violent confiscation of bread and other provisions from peasants – led straight to the hunger. The research also shows how the government and international community were organizing necessary aids for those suffering from hunger. On the grounds of different printed sources and statistical surveys study with the help of analytical interpretation we attempted to extend quantitative measures of the Great Hunger tragedy in the Katerynoslav region.

Key words: hunger, drought, state, *prodrazkladka*, peasants, «war communism», Katerynoslav region.

Дедалі відходять у минуле драматично-трагічні сторінки української історії ХХ століття, але вони й досі живуть незагойною раною у вдячній пам'яті нашого народу, мільйонів співвітчизників як своєрідний набат – нагадування сучасним поколінням українців про ті невимовно тяжкі часи. І на першому плані з-поміж них три голодомори (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947), які довелося пережити Україні впродовж двох із половиною десятиріч. Тривалий час вони, по суті, замовчувались і приховувались від вітчизняної та світової громадськості та табувалися в історичних дослідженнях.

Натомість за роки незалежності на даному напрямі здійснено справжній прорив, завдяки чому маємо достатньо повне уявлення про їх причини, хід, наслідки, масштаби жертв, постаті керівників та виконавців. Науковці отримали нарешті доступ до багатьох засекречених архівних масивів, на підставі яких створили численну літературу монографічного, археографічного, документально-мемуарного

характеру, докладно і всебічно реконструювали механізм творення державного терору голодом та його масштабні руйнівні наслідки для України. Окрім загальних публікацій, присвячених вивченню всіх трьох голодоморів в Україні [3; 7; 8; 23–25], чільне місце в історіографічному процесі займає перший з них 1921–1923 рр., про що переконливо свідчать праці Д. Архірейського, О. Данильченка [9], Г. Капустян [16], С. Кульчицького, О. Мовчан [17], Р. Сербина [21], В. Сергійчука [22], В. Ченцова [2] та ін. Видано спеціальний збірник документів про цей голод [6].

Зроблені перші кроки у дослідженні вказаної проблеми й на регіональному рівні, у тому числі у територіальних кордонах Катеринославської губернії [5; 13; 15], що дало змогу багато в чому повному простежити ключові причинно-наслідкові аспекти драматичного перебігу подій у краї на початку 1920-х рр. Проте навряд чи є вагомими підстави стверджувати, що цю тему у вимірі регіону можна вважати вичерпаною, оскільки й дотепер залишаються недостатньо з'ясованими окремі її сюжетні лінії, зокрема, специфічні умови виникнення та поширення голоду в південних губерніях України (включаючи Катеринославську); катастрофічні наслідки злочинного виконання тут директив Кремля щодо продовольчої підтримки голодуючого російського Поволжя, промислових центрів та «червоних столиць»; динаміка розгортання і масштаби державної й міжнародної допомоги постраждалим районам тощо.

Одним словом, на даному напрямі вітчизняного історіописання крапку ставити поки що зарано. Потрібні нові, свіжі дослідження, побудовані на сучасних теоретико-методологічних підходах і адекватній фактологічній базі, чим, власне, й керувався автор, пропонуючи цей матеріал.

Перший «радянський» голод виник, як відомо, внаслідок жорстокої посухи і неврожаю 1921 р., причому переважно в основних «житницях» країни – у Поволжі, Передураллі, на Північному Кавказі та південних губерніях УСРР. Голод супроводжувався епідеміями тифу, холери, малярії та інших інфекційних захворювань, які забрали життя сотень тисяч людей. Загалом його смерч охопив величезну територію Росії і України з населенням до 22 млн осіб, із яких, за деякими даними, загинуло 5–8 мільйонів [14, с. 158].

На жаль, доводить констатувати, що точної кількісної картини померлих від голоду в Україні не існує. Найчастіше фігурують цифри від 500 тисяч [28; 29] до мільйона осіб [17, с. 61]. Та й ці дані, на наш погляд, дуже приблизні, можливо, далекі від реальних, бо такою статистикою влада, схоже, себе тоді аж ніяк не обтяжувала, усіляко приховуючи навіть очевидні факти людських втрат, спричинених здебільшого голодом. Не просунулись помітно в цій площині історичних

координат й сучасні дослідники, залишаючись фактично на позиціях офіційної історіографії в оцінці тогочасної демографічної ситуації в Україні, передусім за сумарними показниками смертності від голоду.

Зауважимо принагідно, що лихо 1921–1923 рр. було спровоковане не тільки природними катаклізмами, а й суттєво підсилене, як зазначає авторитетний український історик С. Кульчицький, деградацією продуктивних сил унаслідок майже безперервних упродовж семи років воєнних дій на території України і особливо згубною для народного господарства економічною політикою правлячої партії з її жорстокою продрозкладкою як ключовою складовою й осердям «воєнного комунізму» та підлеглим становищем формально незалежної УСРР щодо московського центру [18, с. 24]. Увесь тягар цієї драконівської політики республіка відчула уже в 1919–1920 рр., коли держава за допомогою робітничих продзагонів і регулярних військових формувань викачала з неї 82 млн пудів зерна [17, с. 4]. Так, після розгрому барона Врангеля активну підтримку цивільним органам влади в цій сфері надавали частини 1-ї Кінної армії, 4-ї Кавказької, 2-ї Туркестанської і 30-ї Іркутської дивізій, які водночас займалися самозабезпеченням продовольством та фуражем. За їх сприяння тільки на Катеринославщині було організовано 172 оперативних і 53 загони самооборони комнезамів, на них нерідко й покладалися функції місцевої адміністрації [13, с. 16].

Все це у підсумку призвело до різкого скорочення посівних площ, падіння сільськогосподарського виробництва, до селянських повстань і заворушень в армії, які набрали особливо широкого розмаху наприкінці 1920-го – навесні 1921 р.

Примітно, що перехід від «воєнного комунізму» до нової економічної політики, здавалося б, не передбачав продовження продрозкладки як основного інструмента вилучення у селян хліба та інших ресурсів харчування, проте на практиці вона зберігалась і у 1921 р. в обсязі 171 млн пуд. (проти 160 млн пуд. у 1920-му) [19, с. 56, 57], слугуючи однією з предтеч голоду, що неухильно насувався. При цьому більшовицький вождь вимагав від українських керівників ще більше – 200–300 млн пудів [18, с. 24], тоді як реальних можливостей для цього Україна не мала, незважаючи на загалом непогану врожайність зернових культур у регіонах республіки, не зачеплених посухою [19, с. 55, 56]. Не говорячи вже про зовсім висмоктану з пальця цифру хлібопоставок у 430 млн пудів, запропоновану у листопаді 1921 р., мабуть, як «зустрічний план» на ленінський заклик Наркомпродом УСРР [1, с. 103], який, власне, безпосередньо займався вилученням хліба у селян, а не його вирощуванням.

Урешті-решт після інтенсивного листування з кремлівськими можновладцями українське керівництво пішло на компроміс, гаран-

тувавши 100 млн пудів, хоч і ця цифра не узгоджувалася з дійсним становищем, бо, скажімо, з Катеринославщини за квотою Москви восени 1921 р. мало надійти 2,4 млн пудів хліба, а фактично вона дала втричі менше – 842 тис. пудів [27, ф. 1, оп. 20, спр. 981, арк. 2–3].

Взагалі вийти навіть на знижені обсяги хлібоздачі у добровільному порядку, без застосування сили було неможливо. Тому аби примусити сільське населення беззастережно виконувати вказівки компартійної влади щодо поставок хліба, був піднятий на світ Божий жупел так званого «політичного бандитизму», який нібито підтримує більшість селян, а отже, потрібна нещадна боротьба з ним. З цією метою була створена низка надзвичайних органів – постійні військові наради, польові штаби, революційні трибунали, «трійки» та ін. У директивних документах визначалося широке коло їх обов'язків: боротьба з бандитизмом, виконання продрозкладки, організація і зміцнення комнезамів, органів радянської влади на місцях тощо [20, с. 52, 58, 59].

У взаємодії з регулярними частинами Червоної армії саме вони були покликані зламати селянський опір в Україні й забезпечити повномасштабне вивезення звідси до Росії хліба у супереччя тому, що голод вже щосили лютував на півдні України, захоплюючи у свої смертельні тенета все нові й нові маси людей. Ось стисла хроніка тих драматичних подій: у січні 1922 р. у південних губерніях УСРР вже голодувало 1,9 млн осіб, що змусило, до речі, Москву зняти інформаційну блокаду українського голоду, у березні – 3,2 млн, а у червні – 3,8 млн, що складало майже 40 відсотків їх населення [4, с. 28–30; 26, ф. 258, оп. 1, спр. 897, арк. 178]. У доповідній записці секретаря ЦК Допгол при ВУЦВК М. Сироти називалися цифри навіть від 30 до 80 відсотків залежно від ступеня неврожаю в окремих регіонах [17, с. 40–41].

Як бачимо, апогей голоду прийшовся тут на весну – початок літа 1922 р. Щоправда, й надалі кількість голодуючих залишалася досить високою, нараховуючи, приміром, на 1 квітня 1923 р. у Катеринославській губернії 579 747 осіб, в т.ч. 309 332 дитини [15, с. 15]. А всього, за даними республіканської преси, «кістляву руку» голоду в 1921–1923 рр. повною мірою відчули на собі до 7 млн українців, з них близько мільйона – на Катеринославщині [13, с. 70; 26, ф. 166, оп. 2, спр. 1746, арк. 43].

Між тим до літа 1922 р. український уряд на заклик центру продовжував спрямовувати свої зусилля здебільшого на підтримку голодуючих Поволжя, забезпечуючи потреби власних неврожайних місцевостей лише на 9,7 відсотка. У Поволжі ж рівень державного забезпечення харчовим раціоном нужденних коливався від 60 до 80 відсотків [17, с. 49]. Ситуацію на півдні України ускладнював потік біженців переважно із того ж Поволжя – 439 тисяч їх знайшли тут

притулок [19, с. 59], поповнивши й без того численну армію місцевих голодуючих.

Навіть у кульмінаційний момент національного лиха в Україні центр не поспішав із зняттям продоброку з неї, а тим паче з організацією дієвої допомоги голодуючим однієї з найбільших житниць країни, оцінюючи ситуацію в ній як «більш-менш задовільну». Насправді ж вона була воістину катастрофічною, зважаючи на майже повну вичерпність продовольчих ресурсів у республіці. Показовий штрих: лише у червні 1922 р. її відкріпили від обов'язкових хлібопоставок Поволжю, на чому неодноразово наполягали у зверненнях до Кремля українські керівники Г. Петровський, Х. Раковський та ін. Якби їх «почули» в російсько-радянській столиці, можливо, до нової врожаю й дожили б сотні тисяч померлих від голоду селян.

Задля об'єктивності зазначимо, що держава робила певні практичні кроки, намагаючися «приборкати» процес розростання голодного лиха, налагодити допомогу потерпілим за рахунок своїх хлібних, насінневих резервів, реквізиції церковних скарбів з метою їх наступного обміну на продовольство тощо. Тільки між травнем і серпнем 1922 р. на південь республіки було відправлено 1610 вагонів зерна. Однак ця допомога не змогла покрити хлібний дефіцит голодуючих губерній УСРР, де на 1 вересня того року вдалося забезпечити мізерним харчуванням всього 425,6 тис. людей [17, с. 50, 51].

Лева ж частка ресурсів для голодуючих українських селян надходила від закордонних благодійницьких організацій – Американської адміністрації допомоги (АРА) на чолі з майбутнім 31-м президентом США Г. Гувером (1929–1933), місії відомого полярного дослідника, нобелівського лауреата норвежця Ф. Нансена, Міжнародного комітету робітничої допомоги радянській Росії (Міжробдоп, МРД) як альтернативного «буржуазній» АРА пролетарського об'єднання, що діяло під егідою Комінтерну, та ін.

На відміну від Росії, де іноземні місії розпочали свою гуманітарну діяльність вже восени 1921 р., в Україні вони з'явилися фактично лише навесні 1922 р., бо до цього їм чинилися усілякі перепони, щоб акумулювати допомогу виключно у Поволжі. В цьому, на нашу думку, полягала одна із специфічних особливостей розгортання кампанії допомоги українським голодуючим, оскільки, за словами того ж М. Сироти, «до березня вся лінія боротьби з голодом в Україні може бути охарактеризована як «поволзька» [26, ф. 285, оп. 1, спр. 130, арк. 14–14 зв].

Попри укладені раніше урядом УСРР угоди з місією Нансена (грудень 1921 р.) і АРА (січень 1922 р.), їх просто не пускали в Україну, вважаючи, що тут, мовляв, ситуація не критична і місцеві органи влади самостійно, без підтримки центру, здатні впоратись з

нею. І тільки після того, коли вона насправді стала критична на півдні України, Москва зняла табу з тамтешнього голоду й дала дозвіл на залучення зарубіжної допомоги. Як писав Х. Раковський в листі до В. Леніна, «...різні міжнародні комітети допомоги голодуючим допустили в Україну лише в січні...» [27, ф. 1, оп. 20, спр. 981, арк. 9], коли навіть за офіційною статистикою, як зазначалося вище, число вражених голодом українських селян доходило до майже двохмільйонної позначки, а кількість смертей від голоду та породжених ним хвороб (тиф, холера та ін.) обчислювалась десятками тисяч.

Соціально й політично «ближчою» більшовикам була, звісно, допомога з боку зарубіжних робітників, яка йшла переважно через прокомуністичний Міжробдоп. Його секції в той час виникли і діяли в багатьох країнах світу, а особливого розмаху новий рух солідарності з радянською Росією набрав у Німеччині, де протягом року після утворення осередків МРД було зібрано продовольства, медикаментів, речей на суму 40 млн марок, а всього в рамках міжнародної організації – понад 6 млн доларів. Лише на Катеринославщині влітку 1922 р. на ці кошти харчувалося більше 360 тис. осіб [13, с. 71].

Проте ресурсів Міжробдопу для розв'язання «голодної» проблеми в Росії та Україні виявилось явно замало, внаслідок чого ленінському уряду довелось поступитися амбіціями й запросити для участі в акції інші благодійницькі структури, хоч вони і не вписувалися за ідеологічними мотивами в коло «симпатиків» радянських вождів. Більше того, тривалий час навколо них розпускалися найнеймовірніші чутки та плітки, насаджувалася завеса своєрідної утаємничості, а їх благородна діяльність замовчувалася або принижувалася. Напевно, початок цьому поклав сам більшовицький лідер, який на перших порах взагалі не сприймав будь-якої допомоги з боку «буржуазних кіл», називаючи Г. Гувера та його соратників «нахабами», «брехунами», «шпигунами». Відтоді така лексика, зокрема, щодо оцінки АРА та її керівників стала домінуючою в радянських енциклопедичних виданнях і офіційній історіографії.

Тим часом безпристрасна статистика переконливо свідчить, що саме іноземні благодійні організації внесли найвагомішу частку у боротьбу з голодом і в Росії, і в Україні. Їх діяльність офіційно тривала з березня 1922-го по серпень 1923 р. Восени 1922 р. вони забезпечували харчуванням 1,8 млн українців. А безсумнівним лідером цього руху була АРА, на кошти якої за весь час кампанії було закуплено й надіслано для голодуючих України 181 млн продовольчих пайків. Для порівняння: місія Нансена надала 12,2 млн, Міжробдоп – близько 400 тис. [19, с. 63]. «Завдяки величезним, цілком безкорисливим зусиллям АРА, – наголошував у липні 1923 р. заступник голови Раднаркому СРСР Л. Каменев, – мільйони людей різного віку були врятовані

від смерті, й цілі поселення і навіть міста уціліли від загрожуючої їм катастрофи». І далі він заявив, що народи СРСР «ніколи не забудуть поданої їм американським народом через АРА допомоги, вбачаючи в ній основу майбутньої дружби двох народів» [17, с. 54–55]. На жаль, ці обіцянки, як і об'єктивна оцінка діяльності АРА, інших «буржуазних» об'єднань, були згодом незаслужено забуті у вищих ешелонах радянської влади, залишивши про них для нащадків хіба що суто ідеологічні ярлики у дусі звичної компартійної риторики.

Наш край добре пам'ятає і місію Нансена, яка не тільки збрала й витратила на потреби голодуючих 40 млн швейцарських франків, але фінансувала й інші заходи, надавала економічну допомогу розореній Україні. Так, на виділені нею кошти у 1923 р. у селі Михайлівка сучасного Апостолівського району Дніпропетровської області була заснована й технічно оснащена зразково-показова комуна, яка до середини 1950-х років носила ім'я Ф. Нансена [10; 12].

Відтворюючи драматичні перипетії першого «радянського» голоду на півдні України, зокрема на Катеринославщині, ми прекрасно розуміємо, що попереду очікуються серйозні дослідницькі пошуки в даному напрямі, особливо щодо відпрацювання й застосування нових, науково обґрунтованих і надійних методик визначення демографічних наслідків голодного лихоліття, оскільки тут, як нам видається, ще непочатий край роботи. Наш професійний і моральний обов'язок перед пам'яттю сотень тисяч жертв українського голодомору – поіменно назвати всіх, кому не вдалося вижити в той страшний час. Але головне все ж таки уже зроблено – зруйновано один із найстаріших міфів про справжні причини, хід і трагічні підсумки голоду 1921–1923 рр. в Україні, у тому числі на Катеринославщині, що є важливою передумовою виходу на якісно новий рівень наукового осмислення всього спектра складових розглянутої проблеми, їх правдивої, адекватної реконструкції, оприлюднення та закріплення у суспільній свідомості, історичній пам'яті нашого народу.

Бібліографічні посилання

1. **Альтерман А. Я.** Хлебные ресурсы Украины / А. Я. Альтерман. – Одесса, 1923.
2. **Архірейський Д.** Влада і селянство у 20-ті рр. / Д. Архірейський, В. Ченцов // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1999. – № 1–2. – С. 87–127.
3. **Веселова О. М.** Голодомори в Україні: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу / О. М. Веселова, В. І. Марочко, О. М. Мовчан. – К.; Н.-Й., 2000.

4. Год борьбы с голодом. Через делегатов VII Всеукраинского съезда Советов всем трудящимся: Отчет Центральной комиссии по борьбе с последствиями голода при ВУЦИКе. – Харьков, 1923.
5. Голод: Хроніка, документи та матеріали голоду 1921–1923, 1932–1933 років на Криворіжжі / уклад. О. О. Мельник. – Кривий Ріг, 2003.
6. Голод 1921–1923 років в Україні: зб. докум. і матер. / упоряд.: О. М. Мовчан, А. П. Огінська, Л. В. Яковлева; відп. ред. С. В. Кульчицький. – К., 1993.
7. Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): матер. міжнар. наук. конф. – [Київ, 20–21 лист. 2013 р.]. – К., 2013.
8. Даниленко В. Документи радянських спецслужб про голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 / В. Даниленко // Пам'ять століть. – 2003. – № 3. – С. 104–122.
9. Данильченко О. П. Голод 1921–1923 рр. на Україні: нові архівні документи / О. П. Данильченко // Укр. археогр. щорічник. Нова серія. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 306–307.
10. Днепровская правда. – 1988. – 1 мая.
11. Дніпровець В. «Катеринославська ГубЧК»: Суспільно-політичне та економічне життя краю в документах органів державної безпеки / В. Дніпровець // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1994. – № 1. – С. 43–51.
12. Зоря (Дніпропетровськ). – 1988. – 30 квітня.
13. Іваненко В. Біль і звияга: ХХ століття в українському вимірі / В. В. Іваненко. – Д., 2003.
14. Іваненко В. В. Історія Радянської держави (1917–1991): навч. посіб. / В. В. Іваненко, А. І. Голуб, А. Ю. Шевченко. – Д., 2007.
15. Іванченко Б. П. Викорінення: Голодомори 1921–22, 1932–33 рр. в Дніпропетровській області / Б. П. Іванченко. – Павлоград, 2003.
16. Капустян Г. Інформаційні матеріали ВЧК – ГПУ як історичне джерело з вивчення суспільно-політичного життя українського села 20-х років / Г. Капустян // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2001. – № 2. – С. 465–476.
17. Кульчицький С. В. Невідомі сторінки голоду 1921–1923 років в Україні / С. В. Кульчицький, О. М. Мовчан. – К., 1993.
18. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / С. В. Кульчицький. – К., 1999.
19. Кульчицький Станіслав. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі: в 3 кн. / Станіслав Кульчицький – Кн. 2: 1921–1939. – К., 2013.

20. Свідчення з минушини: Мовою документів / редкол.: В. В. Іваненко (наук. ред.) та ін. – Д., 2001.
21. **Сербин Р.** Фотодокументи про український голод 1921–1923 років / Р. Сербин // Кримська світлиця. – 2004. – 12 бер.
22. **Сергійчук В.** Петлюра кричав про голод в Україні, а Ленін забирав звідси хліб / В. Сергійчук // Освіта. – 1996. – 6 лист.
23. **Сергійчук В. І.** Як нас морили голодом: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. 2-ге вид., доп. / В. І. Сергійчук. – К., 2003.
24. Три голодомори в Україні в ХХ ст.: Погляд із сьогодення: матер. міжнар. наук. конф. [Київ, 7 лист. 2002 р.]. – К., 2003.
25. Чорна книга України: зб. докум., архів. матер., листів, доп., статей, досліджень, есе / упоряд., ред. Ф. Зубанича; передм. В. Яворівського. – К., 1998.
26. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
27. Центральний державний архів громадських об'єднань України.
28. <http://www.memory.gov.ua/publication/golodomor-1921-1923-vstup>.
29. <http://territoryterror.org.ua/uk/history/1919-1939/ussr/srsr2/>.

Надійшла до редколегії 28.07.2016

УДК 069: 82(477.63)

І. В. Мазуренко

*Дніпропетровський національний історичний музей
ім. Д. І. Яворницького*

КОНЦЕПТ «МІСТО» В ПОВІСТІ В. ДОМОНТОВИЧА «БЕЗ ҐРУНТУ»

Проаналізовано повість В. Домонтовича «Без ґрунту». Концепт «місто» реалізовано на рівні топосів рідного авторові Дніпропетровська (Катеринослава): Дніпро, Самара, пороги, «Варязька церква», Проспект, Собор, Музей, «директор Історичного Музею» та ін., що надає можливість відчутти екзистенцію Міста в паралельних історичних вимірах, а також авторське відношення до проблеми «безґрунтянства» на зламі двох епох.

Ключові слова: В. Домонтович «Без ґрунту», концепт «місто», топос, урбаністичний пейзаж.

© І. В. Мазуренко, 2016

Проаналізована повість В. Домонтовича «Без ґрунту». Концепт «город» реалізований на рівні топонімів рідного автору Дніпропетровська (Екатеринослава): Днепр, Самара, пороги, «Варяжская церковь», Проспект, Собор, Музей, «директор Исторического Музея» і др., що дає можливість почувувати екзистенцію Города в різних історических параллелях, а також отношение автора к проблеме «беспочвенности» на сломе двух епох.

Ключевые слова: В. Домонтович «Без ґрунту», концепт «город», топонім, урбаністический пейзаж.

The author of the article has analysed the story «Without ground» by V. Domontovych. The concept «town» is realized on standards of toponyms of the writer's native town Dnipropetrovsk (former Katerinoslav): the Dniper river, Samara river, cataracts, «varangian church», avenue, cathedral, museum, «the director of Historical museum, an old professor». This makes possible to feel existence of the town in different historical parallels and writer's attitude to the problem of groundlessness on the turn of centuries.

Key words: V. Domontovych, «Without ground», concept «town», toponym, urban landscape.

Термін «концепт» за «Новим українським тлумачним словником» визначається як філософська категорія: «Концепт – філос. [лат. conceptus – поняття, думка, уявлення]. Формулювання, загальне поняття, думка» [12, с. 303]. У сучасному літературознавстві й лінгвістиці прийнято вживати термін концепт, який означає ментальне національно-специфічне утворення. Уже досліджено чимало соціально-політичних, ідеологічних, філософських, культурних, ментальних, міфологічних концептів: «свобода», «справедливість», «істина», «доля», «душа», «дух», «серце», «шлях», «жінка», «чоловік» тощо..., до яких варто віднести і концепт «місто» [3, с. 347].

Метою даної статті є дослідження концепту «місто» в повісті В. Домонтовича «Без ґрунту», дніпропетровської за топонімом. Вживаючи термін «концепт», ми апіорі вважаємо Місто живою істотою зі своїм віком, удачею, запахом, кольором, світлотінями, архітектонікою, ритмом, духом. Визбираючи до глосарію топонімів географічні назви, назви районів, вулиць, архітектурних споруд, установ; артефакти; власні імена та імена прототипів головних героїв; історичні події, факти, а також алюзії та асоціації щодо тих або інших топонімів, можемо говорити про їх багатство і розмаїття. Це дає можливість уявити та відчувати це Місто або місце у паралельних історичних вимірах: від античної України до тоталітарної доби проголошеної індустріалізації, доби колосальних зламів. Руйнування та затоплення дніпрових порогів, – одна з головних тем у повісті, – мало тотальні незворотні наслідки для цієї землі, що їх можна тільки порівняти зі штучним втручанням у генокод людини. В результаті системного впливу радянської

ідеології на свідомість «людина виробила в собі звичку не мати свого кутка» та «розірвала пуповину, що зв'язувала її з материнським лонном місця» [2, с. 275]. Над мешканцями Міста збиралися «страшні примари катастроф», які передбачав один з героїв повісті художник Степан Линник, автор геніальних мозаїк «Варязької церкви», яка теж стояла «на межі загибелі старого світу». Прообразом її була церква святого Лазаря на Севастопольському цвинтарі, побудована під час Кримської війни. Саме навколо неї і завирували пристрасті в повісті «Без ґрунту».

Поряд із концептом «місто» велике значення в повісті має концепт «стиль». Ю. Шевельов, аналізуючи «найдовершенішу і найпесимістичнішу повість» [14, с. 850] вирізняв три стилі, «що мали бути і були зметені в більшовицькій революції: стиль української провінції, етнографічно-просвітянський і наївний, репрезентований Іваном Васильовичем Гулею, «двома дідами» Данилом Івановичем Криницьким і Петром Петровичем Півнем (в яких, мабуть, втілені риси Дмитра Івановича Яворницького) і Арсеном Петровичем Витвитцьким (в якому виразно виступають риси Миколи Філянського); стиль імперії, тонко окреслений у вставній історії Степана Линника (в якому помітні деякі риси Ніколая Реріха); і, нарешті, стиль утечі в особисте, в кохання, показаний в образі Ростислава Михайловича...» [14, с. 850].

Зважаючи на те, що повість автобіографічна, образ головного героя Ростислава Михайловича (далі Р. М.) у деякій мірі ототожнюється з Віктором Платоновичем Петровим (справжнє прізвище В. Домонтовича), для якого Місто було рідним навіть на чуттєвому рівні. Але над Містом пронісся вир революції, визвольних змагань. Мало хто вцілів із священничого роду Петрових. Р. М. вже в потягу Харків-Дніпропетровськ передчував щось недобре: «... я дивлюсь на далеке місто, де я не був з дитинства, і у мене в серці з'являється біль, ніби голкою щось царапнуло серце, і глуха тривога охоплює мене» [2, с. 276]. Минаючи міст через Самару, він не знайшов великих зелених верб, що колись росли на березі, він не знайшов тієї ріки: «Не ріка, лише труп ріки. Мертвотний плин нерухомої рідини. Схематизований креслений з підручника гідрографії» [2, с. 276].

Герой В. Домонтовича немов сталкер наближався до Міста, минаючи промислову «зону» Лівобережжя: «Залізо, чавун, кам'яне вугілля, кокс, цемент, цегла, обернули степ у чорне гробовище. Зникли зелено-сірі неорані перелоги, і потяг мчить крізь простори, заповнені коліями, вагонами, цегляними корпусами електрозварень, заводів і фабрик» [2, с. 277].

В українській літературі «з початком ХХ століття акценти все очевидніше зміщуються на урбаністичну тематику, а зображення міського простору потребувало і нової точки зору, точки розташуван-

ня оповідача...» [1, с. 210]. Наш оповідач майже завжди присутній «на місці злочину».

Першим місцем є вокзал, «двірець», побудований у неоруському стилі у 1884 р. На дореволюційних листівках він червоноцегляний, оздоблений брамами, двома центральними баштами з шатровими маківками обабіч головного входу та різноманітними декоративними елементами, пофарбованими в біле, що надавало йому вигляду святкового, іграшкового. Але то було в минулому. На вокзалі головного героя зустрів один із найбільш яскравих персонажів – Василь Іванович Гуля: «Доля Варязької церкви, року 1908 побудованої за проектом славетного Степана Линника, була справою, яка безпосередньо торкалася Гулі як уповноваженого Комітету охорони пам'яток старовини й мистецтва» [2, с. 281].

Від вокзалу Р. М. повезли до «кращого з готелів». Це могла бути відремонтована за часів НЕПу «Франція», що знаходилася у дворі Будинку Хрінникова, де на цей час був розташований Музей мистецтв, «Червоний» (колишній «Лондон» на вул. Леніна) або відома всім «Асторія», де за часів революції перебували штаби всіх влад або «Спартак» (на розі Проспекту та Садової, утворений об'єднанням готелів «Пальміра» та «Бристоль»), де зупинявся В. Маяковський у 1926, 1928 рр. Взагалі, їх було обмаль, бо всі колишні готелі, так звані «доходные дома» перетворювалися на комуни, гуртожитки. Не кажучи про ресторани, кав'ярні, до яких любив вчашати Р. М. Справа «Варязької церкви» привела його до міста як консультанта Комітету охорони пам'яток старовини й мистецтва. У ДНІМ зберігається архів Дніпропетровської краєвої інспектури з охорони пам'яток матеріальної культури та природи Наддніпрянського краю (арх. 3, оп.V), з якою співпрацювали Д. І. Яворницький і П. А. Козар (у повісті вживається його реальне прізвище).

Харизматичній постаті професора Д. І. Яворницького В. Домонтович приділяє досить велику увагу. У великому комфортабельному номері готелю Р. М. зібралася вся місцева наукова еліта, серед якої обидва прототипи Дмитра Івановича: «директор Історичного Музею, старий професор, в золотих окулярах і чорному сурдугі, знавець запорізької старовини, Данило Іванович Криницький, з своїм заступником завідувачем етнографічного відділу в чумацькій вишиваній сорочці з довгими чумацькими вусами, широко знаний Петро Петрович Півень» [2, с. 281–282], а ще славнозвісний науковий робітник Музею та уповноважений Комітету охорони пам'яток старовини І. В. Гуля. Останній обурювався з того, що церкву, побудовану С. Линником хотіли передати в розпорядження Міськомунгоспу (звичайна справа за радянських часів). Він розповів Р. М. про існування проекту, репрезентованого Семеном Бірським, за яким на всій території над

Дніпром від земської лікарні до кладовища замість одноповерхових старих будинків має бути побудований один величезний блок – комбінат. «Варязька церква» з унікальними мозаїками Линника перешкоджала цьому волонтаристському планові, який остаточно руйнував приватний простір та психологію індивіда. Портрети «дідів», «почесних місцевих діячів» автор доповнює новими деталями, цікавими спостереженнями, іноді з іронічним забарвленням: «Данило Йванович... має вигляд старого пасічника, цей запорізький дід, колишній приятель Костомарова й Репіна, що в сінях його будиночка на стіні намальований Тарас Бульба на коні, з обома синами Андрієм і Остапом, і уздечки їх коней викладені різнокольоровими скельцями, що блищать і сяють» [4, с. 290]. Петро Петрович Півень «нічого не читає, бо не хоче зіпсувати власний стиль!» і вважає себе «єдиним носієм і втіленням січового духу, прихильником і другом Кашенка»: «це ж він року 1917 тут у Січеславі, на газетному крихкому папері видавав історичні повісті й романи Кашенка» [2, с. 290–291].

В емоційній промові старого професора «проти коробок модерного стилю» виникає ще один топос – «запорозька церква в Новомосковському», яка є «найдорожчим виявом січового творчого духу в архітектурі!» [2, с. 295], – знайомий Р. М. як автору «Каталогу барокових пам'яток на Україні 17–18 ст.». Слухаючи його виступ, Р. М. розумів, що «дідусь» знаходиться поза часом і не уявляє собі небезпеки «подібних пасішницьких заяв», «що він промовляє не на засіданні губернiальної Науково-Архівної Комісії двадцять п'ять років тому в присутності високопреосвященнішого Агапіта, Архієпископа Катеринославського й Таврійського і не на Археологічному з'їзді під головуванням графині Уварової...» [2, с. 295]. Всі історичні факти, як і топоси, – документально прозорі. Другий дід – «степовий рибалка з самарських плавень» [2, с. 297], «бурхливий збирач люльок, килимів, вишивок, плахт, чумацьких возів, Мамаїв і анекдотів» [2, с. 295], виступає на захист порогів, заперечує Дніпрельстан, проголошуючи споконвічні цінності українця. «Розпочинаючи роботу археолога, Віктор Платонович спілкувався з Д. І. Яворницьким і в розмовах зі мною завжди жалкував, що спілкування було обмежене часом роботи Дніпрогесівською експедиції 1927–1933 років», – розповідала І. Ф. Ковальова, археолог, доктор історичних наук, професор ДНУ [8, 1 арк.].

У світ мистецтва без останку поринув директор художньої галереї А. П. Витвицький, прототип провісника українського модернізму поета Миколи Філянського, який мав доповісти членам комісії про «Варязьку церкву». За «ви роком» Р. М., який знав поета ще до революції, – то була «людина покликання, але не визнання» [2, с. 418]. Він не писав так, як Борис Грінченко [2, с. 422], а в нові часи не був

революціонером: «І вдарив грім з землі й небес, / І стрепенувся охрест весь. / Буря рве земнії ризи, / Б'є їх зверху, збоку, знизу, / Рве, здійсмає, палить, студить, / В божевільні мертвих будить...» (Треті півні). «Кілька його віршів, що після революції з'явилися в „Червоному шляху” та в місцевій „Зорі”, редаговані В. Чаплею, пройшли цілком непомічені. Вони здались не то надто екзотичними, не то просто застарілими» [2, с. 424], – міркував Р. М. Щодо імені В. Чаплі (Василя Чапленка) відомого прозаїка, мовознавця, – воно вживається теж без змін. Петрова та Чапленка об'єднувало передусім місто на Дніпрі, а вже пізніше – еміграція у Німеччині. Одним реченням Р. М. схарактеризував і «редактора тутешнього літературного журналу «Зоря» громіздкого, у важких окулярах, гологолового поета Семена Очеретяного». Дійсно, в Катеринославі, починаючи з 1925-го виходив часопис «Зоря», головним редактором якого був західноукраїнський поет Іван Ткачук.

А. П. Витвиському місцева картинна галерея завдячувала збереженням шедеврів під час лихоліття та подальшим своїм розквітом: «Він збирав для неї експонати в місті по будинках, які їх кинули власники напризволяще, їздив по селах, розшукуючи у селян розтягнене майно з панських маєтків і економій. Рятував те, що можна було ще врятувати» [2, с. 425]. За свою історію Художній музей кілька разів змінював місцезнаходження. Із 1922 р. він займав 8 кімнат на другому поверсі будинку Хріннікова (тепер Гранд Готель «Україна»), з 1939-го й понині розташований у будинку № 21 по вул. Шевченка. Р. М. як естет, знавець світового мистецтва, аналізуючи експозицію Арсена Петровича, захоплювався деякими експонатами, які тому вдалося врятувати: «У вас є бездоганні речі. Найкращі світові Музеї могли б позаздрити вам: ван Дік, Кранах, Тільман Ріменшнайдер і, нарешті, ця така зовсім виключна у нас рідкість Ель Греко!» [2, с. 430].

Нам хотілося б сподіватися на підтвердження хоча б одного з артефактів, але після консультації з відомим дніпропетровським мистецтвознавцем В. В. Кулічихиним, який майже половину свого життя працює в Дніпропетровському художньому музеї, стало зрозумілим, що у цьому переліку відбилися лише мистецькі уподобання героя та автора повісті. Якщо ми вже заговорили про колекцію Музею, то слід згадати про єдину роботу М. Реріха, певні риси якого знаходимо в образі С. Линника: «Творчу увагу С. Линника притягала зовсім інша епоха. IX–X вік, імперія Святослава й Володимира, великий водний шлях, «з варяг у греки», від Скандинавії до Візантії» [2, с. 343].

У фондах музею зберігається невеличка пастель «Стрільці» (1908), дарунок художника І. Бродського. За своєю темою «Стрільці» приєднуються до ранньої живописної серії художника «Початок Русі. Слов'яни». «Образно насичена пастель „Стрільці”, – писала Л. І. Яценко, – дає можливість відчутти суть пошуків Реріха. Їх шля-

хи пролягли від юних захоплень Тарасом Шевченком, від перших наставників – скульптора М. Мікешина, автора пам'ятника Богдану Хмельницькому у Києві та А. Куїнджі, натхненого природою України, від археологічних пошуків у високих могилах Степу та перших образів, написаних для храму біля Києва, й далі від Скіфії, від степової прабатьківщини шляхом із варяг в греки, через Київську державу, через Візантію, до Індії. Й, нарешті, до запису у щоденнику останнього року життя про землю предковичну, яку митець називає Україною» [16, с. 260].

Мандруючи містом, Р. М. помічав, що пореволюційний урбаністичний пейзаж майже не змінився: люди звалили жити серед руїн, не лагодили ганки, паркани, перестали піклуватися про садки: «бур'ян довкола шкільної кам'яниці, де колись містилася Маріїнська жіноча гімназія і тепер Трудова школа (нині середня школа № 33. – *І. М.*) Хіба що вищербилася цегла в пішоходах, постаріли акації на Проспекті, на заваленому покидьками майдані між Музеєм і Горним інститутом зник бронзовий постамент Катерини, і на Інститутському будинкові з'явився під карнизом новий великий золотолітерний напис: «імені тов. Артема» [2, с. 384].

У нагірну частину міста наш герой дістався у «маленькому відкритому вагоні трамваю, рейки якого, прокладені на проспекті між двома смугами бульвару» [2, с. 311]. Саме там він замислився про так званий «імперський стиль», теж приречений на знищення: «Я бачу перед собою похмуру тінь недобудованої кам'яниці. Я бачу чорні провалля віконних щілин, темно цегельний кістяк стін, бляшаний дах, що іржавіє повиснувши на оголених ребрах перехрестя. Цю кам'яницю, призначену для міського музею, почали будувати ще перед Першою світовою війною. Тоді кинули і так вона лишилась стояти сумною і безглуздою руїною» [2, с. 312]. Його погляд спинявся на знайомому з дитинства Соборі, де колись служив за псаломника його батько Платон Мефодійович Петров, який одружився з Марією Вікторівною Преображенською, донькою законовчителя Катеринославської класичної гімназії, згодом ректора Катеринославської духовної семінарії Віктора Івановича Преображенського. Про будинки діда Мефодія Петрова, що знаходилися неподалік від Собору він, звичайно, не згадував, і про діда Віктора Преображенського, який в «Екатеринославских епархиальных ведомостях» присвячував свої проповіді імператору Олександру III та його синові, майбутньому цареві Миколі II [4, №10, № 21] – теж. На «нездійснений проект найвеличнішого Собору в світі» [2, с. 315] наш герой дивився оком тверезого аналітика і водночас історика мистецтва, що звертає увагу на ознаки стилю: «На горбку над пологим схилом гори, за зеленою купкою дерев, пам'яткою потьомкінських проектів химерної імперії «греко-росів»,

«Візанто-Росії» одкрився передо мною сухий, в прямих лініях виконаний, стрункий профіль кафедрального Собору...» [2, с. 312].

Спогади Р. М. рясніють типологічними паралелями з гоголівськими, вічними як Рим, типажами: бобчинськими, земляниками, маніловими, ноздрьовими. Минаючи білі корпуси «богоугодного закладу», Р. М. запитує, «чи не тут сто років тому урядовав гоголівський Земляника?» Дідусь письменника Мефодій Наумович Петров довгі роки служив псаломником Скорбященської церкви при Катеринославській губернській лікарні. Після одруження батько письменника Платон Мефодійович Петров був висвячений на сан і направлений в с. Ясенувате Бахмутського повіту Катеринославської губ. на службу в Свято-Миколаївську церкву. Але зусиллями впливового тестя Віктора Івановича Преображенського його вже через півроку було повернуто до Катеринослава. 22 лютого 1893 р. Платон Петров рішенням єпархіального начальства переміщений священиком до Тюремної церкви в Катеринославі. Церква називалась так само, як і та, де служив Мефодій Петров – Всіх Скорбящих Радості. В тюремній церкві і був охрещений Віктор Петров батьком 24 жовтня 1894 р. Побудована у 1822 р., церква не збереглася. На її місці у 1930-ті вже була Пожежна частина (нині вул. Савченка, 2) [13].

Дід Мефодій Петров був сучасником Миколи Гоголя. Він народився близько 1829 р., помер 6 вересня 1907 р. [5, № 27]. М. Чабан дослідив, що Мефодій Петров збудував для своїх дітей у Катеринославі п'ять будинків (!) на сусідніх вулицях: два на Полтавській (нині О. Гончара, а перед тим – Кірова): № 22, котрий зберігся, але має жахливий вигляд та № 24 (не зберігся), що саме в ньому доживав свого віку дід Віктора Петрова. Тепер розуміємо, чому наш герой після відвідин Лариси Сольської вийшов із професорського будинку (на розі пр. К. Маркса та Гагаріна) і до зупинки трамваю «вирішив, звернувши за ріг, пройти Полтавською». Три ж дідові будинки знаходилися на Жуковського, один з яких під № 27 (раніше № 21) зберігся до наших днів. Вірогідно, в ньому й жила родина В. Петрова. Про це згадує і І. Ф. Ковальова, яка наприкінці 1950-х рр. працювала в археологічному відділі місцевого історичного музею та була запрошена Інститутом археології АН України взяти участь в експедиції, що відновлювала повоєнні дослідження широковідомого Верхньосалтівського городища та могильника VIII–X ст. Там і відбулася її перша зустріч з В. П. Петровим: «Саме тоді я вперше дізналася, що Віктор Платонович народився в Катеринославі і навіть був моїм «сусідою», мешкаючи в нагірній частині, на вул. Жуковського, де я народилася і де мешкала моя родина напередодні революції і в післяреволюційні роки. У розмові сливалися добре відомі старим катеринославцям прізвища Курилових, Епіфанових, Толстікових, Навотних, Зосимовичів» [8, арк. 2].

Р. М. з гіркотою стверджував, що «колишнє губерніальне місто одноповерхових будиночків, що їх споруджували вчителі, панотці, штабс-капітани, колезькі асесори на заощаджуваний гріш... вмерло. Воно було розстріляне за перших років революції» [2, с. 316]. Він пригадував місто з «ідилією вишневих садків» [2, с. 316], вечірніми чаюваннями, співами цвіркунів, дзеленчанням далекого трамваю, млосним запахом матіол... В його спогадах, таких запашних, як ті «великі пухкі паляниці» [2, с. 316] зустрічаємо й топос «Озерка»: «Відро вишень, привезених великою гарбою до міста, продавали на «Озерці» за копійку» [2, с. 317]. Навчаючись у початкових класах Одеського реального училищі (1904–1907), куди було переведено на службу його батька, Віктор на літо приїздив до діда в Катеринослав. Він згадував про вишні, які рідко хто купував на базарі, про те, що кожен мав свою хату, а при ній садок, город і, навіть, пасіку... І цікава деталь: «трамвай уже бігав по проспекту, але воду ще возили з Дніпра в діжках» [2, с. 318].

За збігом обставин на початку 1900-х у Катеринослав з Одеси неодноразово відвідував дідуся та бабусю майбутній радянський письменник Валентин Катаєв, молодший за Віктора Петрова на три роки. Враження від цих поїздок відбилися в його романі «Разбитая жизнь или волшебный рог Оберона», повісті «Кладбище в скулянах». У творах таких різних письменників знаходимо ідентичні топоси: «Екатеринослав», «проспект», «Археологический музей», «громадный старинный собор изумительного древне-украинского, черниговского стиля», «Днепр», «Потьомкінський сад». Для Р. М. він був «колишньою губерніальною ідилією» [2, с. 401]. Від старого саду не лишилося нічого: «Його вирубали люди в перші безвладні й бездомні роки революції. Влади змінювалися тоді кілька разів протягом тижня...» [2, с. 401].

З подібними топосами зустрічаємося й на сторінках творів наших земляків – «Третя революція» В. Підмогильного, «Без ґрунту» Гр. Епіка. Скепсис та іронія відчуються в Р. М. до змісту нових пореволюційних топосів, приміром до «Парку культури й відпочинку» – «плоду бухгалтерської ретельності, трестівських директив і обіжникового формалізму» [2, с. 405]. Ті винахідники, що займалися садово-парковим ландшафтом, своєю уявою далеко посунули гоголівських персонажів, як здавалося, неперевершених: «На клумбах квіти справляли враження помальованих на дикті. Кепка Ілліча й біблійна борода Маркса, викладені з битої цегли, перепаленого вугілля й поваплених кам'янів, повторювалися з убивчою одноманітністю. Од входу до берега я нарахував п'ять кепок і вісім борід» [2, с. 402]. У цитаті зафіксований «стиль» доби уніфікації. Своєю увагою Р. М. не обійшов і «міст, зчеплений з кількох дужок, залізним мере-

живним коробком перекинений з берега на берег...» [2, с. 404]. Йшлося про Мерефо-Херсонський міст, будівництво якого розпочалося ще до Першої світової війни, а за шістнадцять місяців (1931–1932 рр.) його було добудовано.

Провідним топосом (гідронімом) в повісті є Дніпро. В. Домонтович експресивно змалював велич і агонію Дніпра: «Ріка кричала, вила як поранений звір. З рани кошлатого звіря текла блакитна кров. Бурхливий плін розчавлював блакить. Шал ріки вабив своєю небезпекою. Зриваючись з каміння, пінявий потік стремів униз. Сивина шумовиння скаженіла від болю» [2, с. 464]. «Варязька церква» духовно пов'язана з рікою – вона геніально була вписана у краєвид: «... на тлі несказанної величі блакитного неба відкрилася біла, вся в сонячному сяєві, вся ніби наскрізь просяяна світлом «Варязька церква». За традицією міст, розташованих по водному шляху „з варяг в греки“, Новгорода, Києва, Царгорода, церква освячена була в ім'я Софії, Премудрості Божої» [2, с. 318].

Дніпропетровських етнографів, археологів турбувало затоплення порогів, цікавила доля лоцманів з Лоцманської Кам'янки, «що їх професія вже ні до чого стане» [2, с. 439]. Під час Дніпрельстанівських експедицій були організовані експедиції Етнографічної Комісії, в яких брав участь і В. Петров, що зафіксували вже лише пережитки лоцманства. Академік А. Лобода у передмові до «Дніпрових лоцманів» П. Козаря писав: «Архів лоцманського товариства не зберігся, чи зберігся в дуже неповному вигляді, старші представники лоцманства, що могли-б замінити певною мірою архівні дані, повимирали... До участі в експедиції притягнуто місцевого наукового робітника П. А. Козаря, що давно студіював минуле лоцманського товариства і устиг призбирати архівні дані, що лягли в основу його історичного нарису лоцманства...» [11].

У фондах ДНІМ зберігається невеличкий фотоархів лоцманів, а також деякі речі (якір, лучкова пила, жетон лоцмана). Автор повісті «Без ґрунту», він же археолог, етнограф, фольклорист, не тільки вільно живає спеціальну термінологію, подніпровські топоси, а ще органічно вплітає їх у художньо-історичне тло екскурсів-реконструкцій: «Здобутки розкопів вели нас через тисячоліття. Палеолітична стація. Розкопана в Ребровій балці під містом, неолітичний могильник коло Ігрени на Самарі, поховання в кам'яних кістках доби бронзи, скитські кургани, розкопані довкола порогів, – визначили етапи наших уявних мандрівок. / Нарешті, ми підійшли до могильників з I–IV ст. по Різдві, що їх копав П. Козар в Волоському. Чи освідомлював він тоді вагу проваджених ним розкопів?...» [2, с. 440].

І. Ковальова у своїх спогадах зізнавалася, що її бачення В. Петрова суттєво змінилося після знайомства з його художніми творами, зо-

крема романом «Без ґрунту»: «Не буде перебільшенням сказати, що в поетично-барвистому тексті ним викладено бачення тих велетенських цивілізаційних змін, які відбулися на теренах України на рубежі ер, що збігалось з формуванням черняхівської культури, яка постала як слов'янська частка провінційно-римського світу» [8, арк. 2].

1929 р. було відкрито й частково досліджено «незвичайно цікаву пам'ятку, поки що першу і єдину не тільки в працях експедиції, але й взагалі на теренах Надпоріжжя» [9], – звітував П. Козар. Мова йде про ґрунтовий 86 могильник черняхівської культури, відкритий на схилі балки Вільної за 1 км на північ від села. З цього приводу Д. І. Яворницький у листі до ВУАКу від 27 червня 1929 р. повідомляє про відкриття «у районі с. Привільного могильника культури лятена, надзвичайно цікавої пам'ятки, поки що єдиної не лише у працях експедиції, але взагалі на теренах Припоріжжя» [15].

П. Козар у своїх звітах згадує про так звані «поля поховань», що були у колі наукових зацікавлень В. Петрова: «... було відкрито 18 поховань, здійснених шляхом кремації на стороні. Рештки тілоспалень знаходилися в урнах, за які правили звичайні ліпні горщики, накриті зверху мисками чи фрагментами великих посудин. Серед попелу та кальцинованих кісток звичайною знахідкою були опалені прикраси та побутові речі – багатогранні сердолікові та кольорові скляні намиста, кістяні гребені із бронзовими гвіздками й пунктирним орнаментом на спинці, залізні підвіски – трапецієвидні і у вигляді мініатюрних відерцець, залізні застібки-фібули. Як в урнах, так і поруч з ними було знайдено високоякісний гончарний посуд – лощені орнаментовані кубки, миски і глеки. Також на глибині 1,5–1,8 м було відкрито 10 поховань, здійснених шляхом тілопокладення на спині чи боці з дотриманням північної орієнтації. Їх відрізняє багатство поховального інвентарю – срібні і бронзові фібули, такі ж підвіски, різноманітні намиста, серед котрих є виготовлені з коралів та бурштину. Майже всі поховання обставлено... посудом різних розмірів та форм» [9, арк. 14]. Датування могильника III–IV ст. по Р. Х. побудовано за аналогіями інвентаря похованням із знахідками римських монет [10, с. 35].

В. Домонтович, розшукуючи та досліджуючи артефакти минулих тисячоліть, реконструював історичні портрети жителів античної України. «Без перебільшення можна сказати, що саме тоді було закладено підвалини власної оригінальної концепції безперервності слов'янського етногенезу, до якого увійшли скіфи, сармати, черняхівці» [7, с. 83–89]. «Ми з запалом підносимо вагу цієї могутньої й величної епохи в історії України, – розмірковував Р. М., – коли прекрасна й висока культура в перші століття нашої ери суцільним масивом охопила колосальні простори античної України від Чорного моря

й до Десни і від Десни та верхів'їв Висли далеко на схід, до Донця й Дону. / Тоді бородатий розпатланий скит, наскрізь просякнутий кінським потом, з довгим волоссям,.. – вперше поголив собі бороду й підстриг своє рудає волосся. Він змінив свій спосіб життя. ...Колишній войовничий скотар, грабіжник і вершник, зник. Він поступився місцем осілому хліборобу в густо заселеній країні... Дух античної міри вияв над золотоланними просторами України. Ми наважуємося висловити припущення, що серед поетів, які в цей період репрезентували для Європи добу срібної латини в колі сучасників Авзонія, його суперників і друзів, були не тільки поети, що народилися в Галлії, але й ті, яких пеленала мати в степах Сарматії. Хто були вони... Геленоскити, про яких згадує ще Геродот? Їх нащадки? Волохи? Венеди?» [2, с. 440–443].

Наприкінці такої своєрідної подорожі, маємо констатувати, що концепт «місто» є одним із провідних у повісті В. Домонтовича «Без ґрунту», що досліджуючи його ми виділили близько 120 топосів із царин літератури, мистецтва, архітектури, історії, етнографії, археології, релігії тощо. В результаті безпрецедентних історичних зламів відбулася не тільки зміна топосів, а й зникнення деяких із них. Советизація, заперечення цілих класів та їх психології, урбанізація та індустріалізація, а з ними й виникнення нової люмпенізованої одиниці, лишили в минулому навіть згадку про «три стилі», з тільки їм притаманними топосами. В серпні 1925 р. не стало Потьомкінського парку, його було перейменовано на ім. Т. Г. Шевченка, або «для увіковічення пам'яті серед трудящих міста Дніпропетровська славного більшовика... Кірова Сергія Мироновича» [6] вул. Полтавська перетворюється на ім. Кірова. Щодо імперської назви міста, то вона було змінена на більшовицьку: 3-й окружний з'їзд робітничих, селянських та солдатських депутатів Катеринославщини, який приходив 3-8 травня 1926 р., прийняв постанову про перейменування м. Катеринослава в м. «Дніпропетровський».

Відтак урбаністичний красвид В. Домонтовича носить виражений характер безґрунтності. Більшовики мріяли підкорити собі все: навіть, – Дніпро і Пороги. Але вони разом з топосами «мамай», «степ», «хата» є універсальними для України, сказати б, – сакральними. Саме тому втеча Р. М. та інших героїв повісті в минулі тисячоліття, музику, мистецтво, в особисте, – в запахи Міста свого дитинства, – було таким природним і справжнім, що мало певний ґрунт: «Усе місто довкола мене в зелені. Квітнуть акації... Тільки тут в цьому південному степовому місті аромат панує над усім. І серце, повне пам'яті про пишне буяння квіту, назавжди зберігає згадку про світ, який сьогодні став інший» [2, с. 311].

Бібліографічні посилання

1. **Агєєва В.** Поетика парадокса: Інтелектуальна проза Віктора Петрова-Домонтовича / В. Агєєва. – К., 2006.
2. **Домонтович В.** Проза. Три томи. Редакція й супровідна стаття Юрія Шевельова. Том другий. Романи Куліша. Без ґрунту / В. Домонтович. – Н.-Й., 1999.
3. **Даніліна О. В.** Концепт «місто» в прозових текстах Сергія Жадана / О. В. Даніліна // Актуальні проблеми слов'янської філології. – 2010. – Вип. XXI-ІІ. – Частина 1.
4. Екатеринославские епархиальные ведомости. – 1888. – № 10, № 21.
5. Екатеринославские епархиальные ведомости. – 1907. – № 27.
6. Зоря. – 1934. – 2 грудня.
7. **Ковальова І. Ф.** Роман В. Домонтовича (В. П. Петрова) «Без ґрунту» як джерело до історії Дніпрогесівської археологічної експедиції 1927–1932 рр. / І. Ф. Ковальова // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки. – 2014. – Вип. 11.
8. **Ковальова І. Ф.** Мала щастя бути знайомою з В. П. Петровим (Рукопис) / І. Ф. Ковальова. – 14.11.06.
9. **Козар П. А.** Археологічні дослідження в садибі гр. Петрова в селі Привільному Хортицького району / П. А. Козар // НА ІА НАНУ. – Ф. 18, спр. 38–57 арк.; спр. 39.
10. **Козар П. А.** Археологічні розвідки на о. Пурисових на р. Дніпрі нижче порогу Вільного та у садибі гр. Петрова в с. Привільному Хортицького району 1929 р. / П. А. Козар // НА ІА НАНУ. – Ф. 18, спр. 37, с. 35.
11. Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. Козар П. Дніпровські лоцмани: за ред. акад. А. Лободи та В. Петрова. – Вип. І. – К., 1929. Копія. 3 авт. Олени Козар-Варварів.
12. Новий український тлумачний словник. Близько 20 000 слів і словосполучень / за заг. ред. В. Дубічинського. – Х., 2008.
13. **Чабан М.** З роду Петрових: Матеріали до історії роду письменника В. Домонтовича (Віктора Петрова) / М. Чабан. – К., 2012.
14. **Шевельов Ю.** Вибрані праці: у 2 кн.: Літературознавство / Ю. Шевельов. – Кн. ІІ. – К., 2008.
15. **Яворницький Д. І.** Лист до ВУАКу про роботу археологічної експедиції на Дніпробуді від 27.VI–1929 р. / Д. І. Яворницький // НА ІА НАНУ. – Ф. 18, спр. 59, 1 арк.
16. **Яценко І. М.** К. Реріх / І. Яценко. – Д., 2001.

Надійшла до редколегії 16.08.2015

III. ІСТОРІЯ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ

УДК 94(477/63)«1900/1917»

А. Г. Перетокін

Придніпровська державна академія будівництва та архітектури

СОЦІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ РОБІТНИКІВ ГІРНИЧОЗАВОДСЬКОЇ ГАЛУЗІ ПРОМИСЛОВОСТІ КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ НА ПОЧАТКУ XX ст. (1900 – 1917 рр.)

Проаналізовано соціальне становище робітників гірничозаводської галузі промисловості Катеринославщини на початку XX ст. У цей час капіталізм розвивався в Наддніпрянській Україні більш швидкими темпами, ніж в інших районах Російської імперії. Формувалася буржуазія і робітничий клас гірничозаводської галузі промисловості Катеринославщини. Галузева преса приділяла увагу соціальному становищу робітників, на яке впливала складна соціально-економічна та політична ситуація в країні і у світі.

Ключові слова: соціальне становище, робітники, гірничозаводська галузь, промисловість, Катеринославщина, галузева преса.

А. Г. Перетокін

*Приднепровская государственная академия строительства
и архитектуры*

СОЦИАЛЬНОЕ ПОЛОЖЕНИЕ РАБОЧИХ ГОРНОЗАВОДСКОЙ ОТРАСЛИ ПРОМЫШЛЕННОСТИ ЕКАТЕРИНОСЛАВЩИНЫ В НАЧАЛЕ XX в. (1900 – 1917 гг.)

Проанализировано социальное положение рабочих горнозаводской отрасли промышленности Екатеринославщины в начале XX в. В это время капитализм развивался в Надднепрнянской Украине более быстрыми темпами, чем в других районах Российской империи. Формировалась буржуазия и рабочий класс горнозаводской отрасли промышленности Екатеринославщины. Отраслевая пресса уделяла внимание социальному положению рабочих, на которое влияла сложная социально-экономическая и политическая ситуация в стране и в мире.

Ключевые слова: социальное положение, рабочие, горнозаводская отрасль, промышленность, Екатеринославщина, отраслевая пресса.

A. G. Peretokin

Prydniprovsk State Academy of Construction and Architecture

**SOCIAL STATE OF THE WORKERS OF THE MINING AND
METALLURGICAL BRANCHES OF INDUSTRY
IN KATERYNOSLAV REGION AT THE BEGINNING
OF THE 20TH CENTURY (1900–1917)**

The social state of the workers of the mining and metallurgical branches of industry in Katerynoslav region at the beginning of the 20th century is analyzed. The problem is studied on the materials of the branch press. At that time capitalism developed in the Dnieper region more rapidly than in other regions of the Russian empire. The classes of bourgeoisie and workers of the mining and metallurgical branches of industry in Katerynoslav region were formed. The branch press paid attention to the development of the working class in Ukraine. The social state of the workers was influenced by many factors. First of all it was influenced by difficult social-economic and political situation in the country and in the world. The world economic crisis (1900 – 1903), Russian-Japanese war, revolutionary events of 1905 – 1907, the First World war, the revolutionary events of 1917 occurred at the beginning of the 20th century.

The branch press of the mining and metallurgical branches of industry elucidated the working conditions of the miners and workers of the steel mills, safety, wages, insurance against accidents, life insurance, fine problems and others. Hard work, low wages, difficult social conditions caused economic and political strikes of the workers of the mining and metallurgical branches of industry in Katerynoslav region at the beginning of the 20th century.

Key words: social state, workers, mining branch, metallurgical branch, industry, Katerynoslav region, branch press.

На початку XX ст. у Наддніпрянській Україні капіталізм розвивався більш швидкими темпами, ніж в інших районах Російської імперії. На цей час Україна стала одним із найбільш розвинених промислово-економічних районів імперії з важливими промисловими центрами. На Катеринославщині відбувався бурхливий розвиток гірничодобувної та металургійної галузей промисловості. З розвитком капіталізму формувалися класи буржуазії і робітників гірничозаводської галузі промисловості. Галузева преса приділяла увагу соціальному становищу шахтарів і робітників металургійних підприємств. На становище робітників впливала складна соціально-економічна та політична ситуація, яка склалася на початку XX ст. у країні й у світі.

З розвитком промисловості виникали технічні, економічні та соціальні проблеми, які необхідно було висвітлювати для суспільства. Відповідно, безліч проблем, пов'язаних із розвитком промисловості, викликало появу та поширення періодичної галузевої преси. Галузева

преса давала змогу проаналізувати економічну ситуацію, соціальне становище деяких верств населення, які працювали у тих чи інших галузях промисловості, їх взаємовідносини, умови життя, соціальний склад тощо.

Серед наукових досліджень із проблематики даної статті заслуговують на увагу роботи Г. Д. Бакулева, В. О. Голобуцького, І. В. Довжука, П. А. Лаврова, Ф. Є. Лося, Б. М. Миронова, О. О. Нестеренка, Ю. І. Сірого, О. Б. Шляхова [1; 2; 19; 24; 28; 29; 39; 42], у роботах яких вивчалися проблеми розвитку гірничозаводської галузі промисловості на Катеринославщині та соціальне становище робітників цієї галузі. У 1967 р. була опублікована «Історія робітничого класу Української РСР» у двох томах [21]. Але галузева преса як історичне джерело недостатньо використовувалася в працях дослідників для вивчення соціального становища робітників гірничозаводської галузі промисловості Катеринославщини на початку ХХ ст.

Метою статті є дослідити соціальне становище робітників гірничозаводської галузі промисловості Катеринославщини на початку ХХ ст. у висвітленні галузевої преси. Згідно з метою статті необхідно вирішити такі завдання: охарактеризувати процес формування стану робітників гірничодобувної галузі; проаналізувати умови їх праці та життя; визначити характер взаємовідносин, які існували між робітниками та підприємцями.

На сторінках галузевої преси у виданні «Горнозаводской листок» (далі ГЗЛ) публікувалися статті фахівців і матеріали комісій із робітничого питання. Наприклад, у 1900 р. у ГЗЛ була надрукована редакційна стаття «К вопросу о донецких горнорабочих», яка була результатом праці особливої комісії, до складу якої входили представники гірничого відомства та фабричної інспекції [22, с. 4537].

Текстовий аналіз показав, що, по-перше, завдяки зусиллям гірничопромисловців на більшості заводів і копалень були споруджені школи, церкви та молитовні будинки. По-друге, порушувалися санітарні норми житлових умов робітників (були відсутні спеціальні приміщення для артільних кухарок; занижені норми повітря на одного робітника-мешканця, відсутні елементарні зручності). По-третє, відносини між промисловцями та робітниками не завжди були документально оформлені. Нарешті, штрафні санкції у вигляді грошових стягнень із робітників у деяких випадках перевищували норми, які були зафіксовані законом або самими промисловцями. Були більш серйозні порушення: досить великі суми штрафних нарахувань залишались у касі, що суперечило існуючим постановам про штрафний капітал. Ці постанови були затверджені міністром землеробства та державного майна 25 жовтня 1895 р. Наводилися конкретні приклади: часто штрафні санкції запроваджувалися за фактом неповно або

нечисто завантажених вагонів. Протиправні дії призводили до того, що заповнені в такий спосіб вагони набували статусу бракованих, а робітники, винні в такому бракові, підлягали штрафуванню. Кошти, які отримували як штрафи у цьому випадку не мали належати підприємцям [20, с. 154–156; 35 с. 423].

У ГЗЛ повідомлялося ще про один вид штрафування робітників на користь хазяїна, коли місячна заробітна плата робітника поділялася на дві частини: заробітну плату і премію, яка сплачувалася, коли робітник не мав порушень [22, с. 4537–4538].

Архівні матеріали свідчать про страйки шахтарів Катеринославщини, які протестували проти затримки заробітної плати та заміни її талонами для купівлі товарів у коморі копальні, де ціни були значно вище ринкових [5, арк. 7–17, арк. 51–52]. Проблема забезпечення безпеки робітників гірничої галузі була вкрай актуальною під час промислово-економічної кризи 1900–1903 рр.

У 1901 р. у ГЗЛ було надруковано звіт гірничих інженерів І. В. Кулібіна та А. П. Фрезе, які були відряджені гірничим департаментом на копальні Донецького басейну для вивчення питання про наслідки вибухів гримучого газу та їх запобігання. Комісія визначила як позитивне явище те, що на випадок затоплення на деяких копальнях були запасні насоси та ящики під клітьми, а також цегельні перемички, які могли швидко закриватися у випадку виникнення потужного джерела затоплення. Текстовий аналіз звіту свідчить про те, що його автори визначили суттєві порушення правил безпеки, а саме: на рудниках були відсутні заздалегідь підготовлені засоби для ліквідації пожеж; на жодній копальні не було виявлено правильної організації рятувальних робіт на випадок вибухів; швидка медична допомога постраждалим від нещасних випадків відзначалася низьким рівнем організації (лікарні розташовувалися далеко від виробництв). На більшості шахт не було спеціальних пристроїв для підняття поранених із шахт на поверхню); як правило, контроль за виконанням правил безпеки здійснювали десятники, які не мали спеціальної освіти [33, с. 4988].

У 1902 р. журнал ГЗЛ надрукував інформацію про побутові умови робітників Катеринославського гірничого округу та надання їм послуг у сфері охорони здоров'я та освіти. Повідомлялося, що робітники гірничозаводських підприємств мешкали в 4 тис. сімейних будинках та 185 казармах. На кошти власників копалень та заводів утримувалося 13 шкіл, у цих школах навчалося 1 354 хлопчиків і дівчаток – дітей робітників. На утримання шкіл було витрачено 24 380 крб. Було споруджено 11 лікарень і 16 приймальних покоїв (на 288 ліжок), у яких працювало 12 штатних лікарів та 7 сумісників, 38 фельдшерів, 8 акушерок. На медичні потреби було витрачено 159 975 крб. На допомогу покаліченим робітникам і хворим власники

підприємств особисто або через страхові товариства робили регулярні внески [34, с. 6005].

Рис. 1. Шахтарі Катеринославщини (початок XX ст.)

Прийняття закону про винагороду постраждалим від нещасних випадків робітникам на гірничих промислах і заводах неодноразово обговорювалося на сторінках ГЗЛ. Наприклад, у грудні 1903 р. у журналі розгорнулася дискусія після публікації матеріалів, які були передруковані з центральних періодичних видань («Торговопромышленная газета» і «С.-Петербургские ведомости»). У матеріалах повідомлялося про клопотання з'їзду гірничопромисловців і фабрикантів Російської імперії про відстрочку введення нового закону. Деякі дописувачі посилалися на відсутність інструкцій щодо його застосування на практиці. У редакційній статті журналу ГЗЛ відзначалося, що на з'їзді гірничопромисловців Півдня Росії протягом декількох років обговорювався статут організації взаємного страхування працівників підприємств від нещасних випадків. Підкреслювалося, що цей статут гірничопромисловці розробили за власною ініціативою, тому що були стурбовані долею постраждалих робітників. У той час статут знаходився на розгляді в міністерстві. Крім того, зверталась увага на те, що з'їзд ще 20 років тому створив Товариство допомоги гірничим робітникам, його капітал налічував півмільйона карбованців. Після введення нового закону від 2 червня 1903 р. організація автоматично ліквідувалася. У тому ж році були опубліковані статті представника Ради з'їзду в урядових установах із

питань соціального страхування та законодавства М. П. Литвинова-Фалинського та М. Ф. фон Дітмара. М. П. Литвинов-Фалинський у своїй статті розглядав закон як тенденційний стосовно робітників і наполягав на створенні загальноімперського фонду на випадок, якщо промисловець із тих чи інших причин неспроможний зробити виплати. М. Ф. фон Дітмар зазначав, що відносно негативне ставлення промисловців до нового закону пояснювалося тим, що промисловці ніколи не були проти винагороди постраждалим робітникам. З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії розробили проекти обов'язкового взаємного страхування. Так, у 1903 р. Товариство допомоги гірничим робітникам Катеринославщини сплатило близько 80 тис. крб. пенсій та грошової допомоги, а постійних допоміжних відшкодувань – понад 80 тис. крб. До страхових компаній від кам'яновугільних підприємств регіону надійшло 300 тис. крб. [25, с. 6514–6515; с. 6532–6534; 36, с. 6041–6044].

М. Ф. фон Дітмар брав участь у дискусії й опублікував кілька статей та заміток. Наприклад, статтю «О чернорабочих по закону 2 июня 1903 г.» було надруковано в тому ж номері ГЗЛ, що й «Инструкцию присутствиям по фабричным и горнозаводским делам, чинам фабричного и горного надзора, а также учреждениям и лицам, их заменяющим, по применению закона 2 июня 1903 года о вознаграждении потерпевших вследствие несчастных случаев» [25, с. 6531–6532]. Ця та ще дві статті були присвячені методиці розрахунку середньої плати чорноробам, яку застосовували фахівці Харківської та Катеринославської губернських установ із фабричних і гірничозаводських справ. З матеріалів М. Ф. фон Дітмара можна встановити, що в державному законодавстві було відсутнє визначення чорнороба. Виникала плутанина: в одному випадку мали на увазі робітників без спеціальності, які працювали на умовах найму і виконували найпростіші роботи, в іншому випадку до чорноробів відносили робітників-спеціалістів [18, с. 6630–6631]. Головним висновком дискусії, яка точилася на сторінках ГЗЛ, було таке положення: 1904 р. мав стати перехідним як для промисловців, так і для держави щодо виконання положень закону [37, с. 6953–6954; 43, с. 6719–6720].

Унаслідок реакції гірничопромисловців і підприємців у 1904 р. були опубліковані розпорядження про затвердження загальних положень про колективне страхування на основі відповідних статей закону. Ці положення констатували, що колективне страхування укладалося на термін не більше одного року, забезпечували його власники підприємств, а підлягали страхуванню всі робітники та службовці [38, с. 6795–6796; с. 6813–6814; 3, с. 6475].

У 1904 р. у ГЗЛ були опубліковані статистичні дослідження А. Кеппена «О различных видах неспособности к труду рабочих,

занятых в горной промышленности» та «Смертельные несчастные случаи в горных разработках по месту их происхождения и по причинам их вызвавшим» [23, с. 4095–4097; 31, с. 6962]. Ці статті були надруковані в декількох номерах ГЗЛ. Небезпечна ситуація в гірничодобувній промисловості зумовила появу низки статистичних досліджень А. Кеппена.

У сфері соціальної політики уряду в 1904–1917 рр. традиційно знаходилося робітниче питання, що знайшло відображення в публікаціях галузевої преси. Так, у березні 1906 р. був опублікований царський указ про союзи та товариства. У листопаді 1907 р. міністр внутрішніх справ направив циркуляр губернаторам із роз'ясненням деяких положень. Професійні товариства мали право організовувати збори, читання, концерти, театральні вистави після письмової заяви про це начальнику місцевої поліції, а також зазначалося, що професійні товариства мають право складати капітал для надання допомоги своїм членам під час страйку.

На сторінках ГЗД містилася інформація про динаміку поширення робітничого руху. Вперше журнал звернувся до статистики страйків і опублікував її за даними фабрично-заводських інспекторів у листопаді 1910 р. Зазначалося, що хвиля страйків у 1905 р. досягла найвищого рівня, а в наступні роки почала поступово спадати. Якщо в 1905 р. страйкувало 93,2 % всіх заводів, то в 1906 р. – 42,2 %, в 1907 р. – 23,8 %, а в 1908 р. – 5,9 %. У 1908 р. кількість страйкуючих підприємств зменшилась у 15 разів порівняно з 1905 р, а порівняно з 1907 р. – у 4 рази. Значна кількість страйків 1905 р. мала політичне забарвлення, а з 1906 р. – все більше було суто економічних.

У 1908 р. спостерігається зростання кількості економічних страйків. Найбільший відсоток таких страйків припадав на підприємства, на яких працювало більше 1 тис. робітників. Підприємства, які були розташовані в містах, вдвічі частіше страйкували, ніж ті, які знаходилися за межами міста. Протягом 14 років (з 1895 р. по 1908 р.) на страйки було витрачено 34 504 335 робочих днів, причому на 1905 р. припадало дві третини. Щодо причин, які викликали страйки, то 55,6 % мали економічний характер і вирішували питання заробітної плати, тривалості робочого дня, умов праці на підприємстві, відносин з адміністрацією. Політичні страйки складали 44, 4 %. Якщо протягом десятиріччя (з 1895 р. по 1904 р.) політичні вимоги страйкарів складали 12 %, то в 1907 р. – 60 % усіх вимог. Результати страйків були різними. Наприклад, на користь робітників у 1895–1904 рр. закінчувалося 27,1 % страйків, у 1905 р. – 23,7 %, 1906 р. – 35,4 %, а в 1907 р. – 16,2 %, у 1908 р. – 14,1% [41, с. 443–444].

Архівні матеріали свідчать, що на Катеринославщині члени РСДРП розгортали революційну діяльність, розповсюджували про-

кламації із закликами до боротьби проти царського уряду, проти підприємців. Так, маріупольський поліцеймейстер повідомляв про те, що в 1905 р. маріупольський і донецький комітети РСДРП поширювали серед робітників листівки «Роспуск Думы», «Ко всем рабочим г. Мариуполя» [8, арк. 1 – 81; 11, арк. 1 – 48]. Також знаходимо інформацію про каральні заходи царського уряду, спрямовані на революціонерів та страйкуючих. Наприклад, у 1908 р. Катеринославський губернатор розпорядився про закриття рудника Нового Товариства Криворізьких залізних руд унаслідок страйків та незадовільного стану житлових приміщень гірників [17, арк. 126–134].

На багатьох копальнях та заводах у період з 1905 р. по 1917 р. відбувалися страйки переважно соціально-економічного характеру, які були пов'язані зі звільненням робітників, не виплатою заробітної плати, нещасними випадками, які виникали внаслідок технічних несправностей.

Архівні матеріали інформують, що лише в 1908 р. трапилося кілька трагедій на копальнях Катеринославщини. У Горлівці на копальні № 5 товариства кам'яновугільної промисловості вибухнув метан, а на копальні № 1 Государево-Байракської копальні та на Софіївському руднику в Бахмутському повіті трапився обвал породи, робітники були заживо завалені в копальні [13, арк. 314–316, 147, 500].

Як зазначалося, нещасні випадки досить часто траплялися на копальнях кам'яновугільної промисловості, але вони не стали звичними і викликали не пасивний протест, а хвилю агресії так само, як і заборгованості із заробітної плати тощо.

У 1905 р. прокотилася хвиля страйків робітників гірничої промисловості. Невиплата заробітної плати за три місяці (травень, червень і липень 1905 р.) викликала страйк робітників Лугансько-Донецького рудника. Заробітна плата робітникам не була виплачена, власність рудника була описана і його було продано [8, арк. 21–25, 27, 40]. Справник Жиловського рудника звертався з проханням до Катеринославського губернатора прислати півсотні козаків, щоб придушити робітничі страйки, які теж були спровоковані не виплатою заробітної плати робітникам рудника [9, арк. 21–23, 33]. Невиплата заробітної плати була тим імпульсом, який спонукав страйкувати робітників Голубовсько-Мар'ївського рудника Михайлівського акціонерного гірничодобувного товариства [10, арк. 349–357]. Улітку 1905 р. відбулися заворушення на руднику «Жовта річка» Верхньодніпровського повіту, приводом до яких було звільнення робітників [7, арк. 1–6]. Тоді ж страйкували робітники Вознесенської копальні та Горлівських копалень Бахмутського повіту, які висували свої вимоги до адміністрації рудників, а восени відбулися заворушення робітників Донецького кам'яновугільного товариства, вони були во-

йовниче налаштовані й загрожували службовцям [6, арк. 19–21; 14, арк. 6–22, 27–28; 13, арк. 140]. Для боротьби із страйкуючими була відправлена сотня козаків Донського козачого полку, зокрема на рудник «Дубова балка». В архівних документах зазначається, що для козаків були створені належні умови, підготовлені приміщення [7, арк. 88]. У Слов'яносербському повіті на копальні «Золоте» Донецького кам'яновугільного товариства страйк робітників був викликаний нещасним випадком, який став наслідком технічної несправності обладнання копальні. Страйкуючих підтримали робітники інших копалень, їх кількість досягла тисячі осіб [10, арк. 71–75]. У 1907 р. страйкували робітники Селезньовського та Микитівського рудників, а також робітники кам'яновугільної копальні Олександрівсько-Дмитріївського товариства [13, арк. 1–15, 31–33; 12, арк. 15–16].

Архівні матеріали підтверджують дані про численні революційні виступи робітників, які відбувалися на заводах та фабриках Катеринослава, Маріуполя та інших промислових міст регіону у період з 1905 до 1917 рр. [10, 349–357; 16, арк. 21–28]. З матеріалів протоколів загальних зборів Союзу металургійної та залізобудівної промисловості дізнаємось про боротьбу робітників Дніпровського металургійного заводу Південнодніпровського металургійного товариства за економічні права, зокрема за встановлення шестигодинного робочого дня [17, с. 1–180].

Рис. 2. Робітники металургійного заводу м. Катеринослава (початок XX ст.)

Із початком війни зменшилася кількість робітників, тому вже восени 1914 р. їм було дозволено безкоштовно переїжджати до Донецького басейну, а також робітники гірничої промисловості отримали дозвіл не призватися до війська. Таке рішення уряду сприяло поповненню рядів робітників галузі, їх кількість у 1914 р. зрівнялася з показниками 1913 р., зросла й продуктивність праці робітників. Але наприкінці року робітники залишили копальні й відправилися до своїх рідних сіл, що було викликано призовом новобранців та мобілізацією ратників. На деяких кам'яновугільних і антрацитових копальнях залишилося лише 50 % робітників [4, с. 10315–10318; 30, с. 6995].

Галузева преса аналізувала чинники, які вплинули на погіршення ситуації в кам'яновугільній галузі, звертаючи увагу на проблеми вивезення видобутого вугілля: з'являлися запаси вугілля, зменшувалися видобуток мінерального палива та кількість робітників галузі. Для поліпшення ситуації в кам'яновугільній галузі на нараді гірничопромисловців Півдня Росії з міністром торгівлі та промисловості в березні 1915 р. були сформульовані завдання: повернути призовників на копальні, задіяти для роботи військовополонених, використати вагони військового призначення для перевезення вугілля, коксу, антрациту, збільшити випуск вагонів, закупити за кордоном нові вагони та паротяги з великою вантажопідйомністю. Члени наради обговорили питання про ревізію державою мінерального палива, тобто примусове придбання казною донецького мінерального палива і примусовий розподіл його серед споживачів. Гірничопромисловці зазначили, що це був надзвичайний засіб, який передбачав утручання у приватно-правові відносини, порушуючи основні принципи купівлі-продажу, але вони розглядали його як неминучий [40, с. 10611–10613].

У 1917 р., як свідчать архівні дані й галузева преса, ситуація на копальнях і заводах Донецького басейну ще більше ускладнилася. Як повідомляла Рада з'їзду південних гірничопромисловців, на підприємствах робітники звільняли штейгерів, десятників і власників підприємств, призначали міліцію, яка за кількістю в три рази перевищувала поліцію. Управляючих знімали на загальних зборах, їх звинувачували в несплаті робітникам заробітної плати, яка була значно підвищена.

Рада робочих депутатів теж могла звільняти працівників із підприємств, наприклад, директору Франко-російського товариства було запропоновано звільнити підрядчика «як шкідливий елемент». Робочий день було скорочено до 8 годин. Виконавчі комітети вирішували різні справи: ремонт, оплата праці військовополонених, адміністративні, господарчі, технічні питання.

Правління товариства Південноросійської кам'яновугільної промисловості в червні 1917 р. надіслало міністрам промисловості, шля-

хів сполучення, морському, військовому та міністру праці телеграми, в яких повідомляло: «Бесконечные переговоры продолжаются днём и ночью, всякий надзор за производством работ невозможен. Мы сделали положительно все возможное для удовлетворения требований рабочих, выйдя явно и значительно за пределы наших финансовых возможностей, лишь бы поддержать добычу в интересах государственной обороны» [32, с. 15941]. Гірничопромисловці зазначали, що внаслідок розвитку анархічних дій, втручання робітників в управління рудниками може відбутися розпад підприємств, які залишаться без нагляду та керівництва, порушаться правила безпеки гірничих робіт, виникне фінансовий крах. На той час зросла собівартість вугілля і набагато перевищила його продажну ціну.

Таким чином, після промислово-економічної кризи відбувалися важливі події, які вплинули на промисловий розвиток Катеринославщини та на становище робітників гірничозаводської галузі промисловості (Російсько-японська війна та революція 1905–1907 рр., світова криза 1908–1909 рр., Перша світова війна). Матеріали регіональної галузевої преси свідчать, що темпи індустріального розвитку на Катеринославщині були високими, хоча нівелювалися пригніченням станом промисловості. Уряд звертав увагу на робітниче питання, що знайшло відображення на сторінках галузевої преси. Умови праці робітників галузі були надзвичайно важкими, продуктивність підприємств зростала за рахунок збільшення кількості робітників та посилення їх експлуатації. На підприємствах галузі недостатньо використовувалася техніка, не забезпечувалася безпека праці, наслідком чого були часті нещасні випадки, які призводили до загибелі або каліцтва робітників. На сторінках галузевої преси піднімалося питання про страхування робітників. Житлові умови робітників галузі були складними: більшість робітників жили в землянках та казармах, лише деякі сімейні робітники мешкали в однокімнатних квартирах. Важка праця, низька заробітна плата, штрафи, складні житлові умови робітників гірничозаводської галузі призводили до соціально-економічних страйків та революційних виступів.

Регіональна галузева преса припинила своє існування внаслідок політичних подій 1917 р., це обумовлено часом глобальних соціально-економічних перетворень, що знаменували собою закінчення капіталістичного розвитку країни, зміну форм власності промислових підприємств. Одразу після Великої Жовтневої революції 1917 р., а саме 10 листопада 1917 р., вийшов декрет про пресу. Радянський уряд заборонив «буржуазні видання», якими вважалися приватні періодичні видання, а також органи організацій промисловців-підприємців. У країні почала створюватися нова мережа газет та журналів.

Бібліографічні посилання

1. **Бакулев Г. Д.** Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна / Г. Д. Бакулев – М., 1955.
2. **Голобуцький В. О.** Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період / В. О. Голобуцький. – К., 1970.
3. Горнозаводской листок (далі ГЗЛ). – 1903. – №19. – С. 6475.
4. Горнозаводское дело (далі ГЗД). – 1915. – № 3. – С. 10315–10318.
5. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 11, оп. 1, спр. 432, 332 арк.
6. ДАДО. – Ф. 11, оп. 1, спр. 481, 27 арк.
7. ДАДО. – Ф. 11, оп. 1, спр. 472, 170 арк.
8. ДАДО. – Ф. 11, оп. 1, спр. 483, 81 арк.
9. ДАДО. – Ф. 11, оп. 1, спр. 484, 38 арк.
10. ДАДО. – Ф. 11, оп. 1, спр. 435, 381 арк.
11. ДАДО. – Ф. 11, оп. 1, спр. 548, 48 арк.
12. ДАДО. – Ф. 11, оп. 1, спр. 577, 389 арк.
13. ДАДО. – Ф. 11, оп. 1, спр. 559, 530 арк.
14. ДАДО. – Ф. 11, оп. 1, спр. 482, 154 арк.
15. ДАДО. – Ф. 11, оп. 1, спр. 477, 105 арк.
16. ДАДО. – Ф. 11, оп. 1, спр. 984а, 482 арк.
17. ДАДО. – Ф. 463, оп. 1, спр. 19, 209 арк.
18. **Дитмар Н. Ф.** Рассчетные средние платы чернорабочим Харьковского и Екатеринославского губернских по фабричным и горнозаводским делам присутствий / Н. Ф. Дитмар // ГЗЛ. – 1904. – № 7. – С. 6630–6631.
19. **Довжук І. В.** Індустріальний Донбас в історії розвитку Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.): моногр. / І. В. Довжук. – Луганськ, 2009.
20. Запасы углей в Донецком бассейне // Южный инженер (далі ЮИ). – 1914. – № 6. – С. 154–156.
21. Історія робітничого класу Української РСР: у 2-х т. / редкол.: Ф. Є. Лось (відп. ред.), І. О. Гуржій, І. Т. Щербина, О. І. Лугова. – К., 1967. – Т. 1.
22. К вопросу о донецких горнорабочих // ГЗЛ. – 1900. – № 20. – С. 4537.
23. **Кеппен А. П.** Материалы для истории горного дела на Юге России / А. П. Кеппен // ГЗЛ. – 1900. – № 1. – С. 4095–4097 и др.
24. **Лавров П. А.** Рабочее движение на Украине 1913–1914 гг. / П. А. Лавров. – К., 1957.
25. **Литвинов-Фалинский М. П.** Доклад о новом законе о вознаграждении увечных рабочих / М. П. Литвинов-Фалинский // ГЗЛ. – 1904. – № 1. – С. 6514–6515; № 2. – С. 6532–6534.
26. **Лось Ф. Є.** Революція 1905–1907 рр. на Україні / Ф. Є. Лось. – К., 1955.
27. **Лось Ф. Є.** Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX – начале XX вв. / Ф. Є. Лось – К., 1955.
28. **Миронов Б. Н.** Социальная история России периода империализма (XVIII – начало XX в.): в 2 т. / Б. Н. Миронов. – Том 1. – СПб., 2003.
29. **Нестеренко О. О.** Розвиток промисловості на Україні / О. О. Нестеренко. – Ч. 1. – К., 1959; Ч. 2. – К., 1962.
30. О забастовках // ГЗД. – 1913. – № 10. – С. 6995.
31. Об открытии больничных касс // ГЗД. – 1913. – № 10. – С. 6962–6963.
32. Обращение Правления Южнороссийской каменноугольной промышленности // ГЗД. – 1917. – № 24–25. – С. 15941.

33. Отчет горных инженеров И. В. Кулибина и А. П. Фрезе // ГЗЛ. – 1901. – № 11. – С. 4988.
34. Отчет окружного горного инженера за 1902 г. // ГЗЛ. – 1903. – № 5. – С. 6005.
35. **Пальчинский П. И.** Жилища для рабочих на рудниках Донецкого бассейна / П. И. Пальчинский // Горный журнал. – 1906. – № 9. – Т. 3. – С. 423.
36. Подземный пожар на Анненском каменноугольном руднике 13 декабря 1902 г. // ГЗЛ. – 1903. – № 7-8. – С. 6041–6044.
37. Правительственное распоряжение. Общие условия страхования гражданской ответственности владельцев предприятий фабрично-заводской, горной и горнозаводской промышленности по несчастным случаям с рабочими и служащими // ГЗЛ. – 1904. – № 26. – С. 6953–6954.
38. Правительственное распоряжение. Об утверждении общих положений о коллективном страховании на основе соответствующих статей закона // ГЗЛ. – 1904. – № 17. – С. 6795–6796; № 18. – С. 6813–6814.
39. **Серый Ю. И.** Рабочие Юга России в период империализма (1900–1913) / Ю. И. Серый. – Ростов н/Д., 1971.
40. Совещание горнопромышленников Юга России с министром торговли и промышленности (март 1915 г.) // ГЗД. – 1915. – № 10. – С. 10611–10613.
41. Стачки на фабриках и заводах за трехлетие 1906–1908 гг. Е. // ГЗД. – 1910. – № 12. – С. 443–444.
42. **Шляхов О. Б.** Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.): моногр. / О. Б. Шляхов. – Д., 2010.
43. **Штейнфельд Н.** Взгляд на будущность южной железной промышленности / Н. Штейнфельд // ГЗЛ. – 1904. – № 12. – С. 6719–6720.

Надійшла до редколегії 30.05.2016

IV. ІСТОРІЯ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ, НАУКИ ТА КУЛЬТУРИ

УДК 94: 02 (477.63) «1793/1918»

Л. М. Лучка

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

БИБЛИОТЕКА ПЕРШОГО СЕРЕДНЬОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ КАТЕРИНОСЛАВА: ІСТОРІЯ, ДІЯЛЬНІСТЬ, ПОСТАТІ

Досліджено віхи історії бібліотеки Катеринославської класичної гімназії. Розкрито основні напрями її діяльності та визначено роль викладачів як відповідальних за роботу бібліотек зазначеного закладу.

Ключові слова: головне народне училище, класична гімназія, бібліотека, фонди, Катеринослав.

Л. Н. Лучка

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

БИБЛИОТЕКА ПЕРВОГО СРЕДНЕГО УЧЕБНОГО ЗАВЕДЕНИЯ ЕКАТЕРИНОСЛАВА: ИСТОРИЯ, ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ, ЛИЧНОСТИ

Исследованы вехи истории библиотеки Екатеринославской классической гимназии. Раскрыты основные направления ее деятельности и определена роль преподавателей как ответственных за работу библиотек указанного учреждения.

Ключевые слова: главное народное училище, классическая гимназия, библиотека, фонды, Екатеринослав.

L. M. Luchka

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

THE LIBRARY OF THE FIRST SECONDARY EDUCATIONAL INSTITUTION OF KATERINOSLAV: HISTORY, ACTIVITY, PERSONALITIES

The article dwells upon history of library science of Katerinoslav. The history of opening and activity of the first educational institution in

© Л. М. Лучка, 2016

Katerinoslav is outlined. The library as a structural subdivision of the educational institution did paramount work in educational processes. The history of the educational institution began in 1793 and it acted as Chief People's College. The first books were textbooks and academic instructions approved by the Committee of People's Colleges. Book collections and their content are of great value.

Katerinoslav classical gymnasia (1805) gave education to young men. It remained the most important educational institution until the end of the 19th century. The library being a subdivision of the gymnasia took the lead in spreading education in the region. The first library collection totaled 850 units. In 1859 the library had 4104 books. First teachers of the gymnasia worked as librarians at the same time: V. Yakubovsky, I.S. Afanasiev, O.I. Bartoshevich, F.F. Ordin, O.K. Krzhyzhzhanvsky.

The most active and fruitful activity of the library was in the second half of the 19th century. It was the time of changes in education. Book collections satisfied users' requests and completely depended on support of gymnasia authorities.

Key words: Chief People's College, classical gymnasia, library, book collections, Katerinoslav.

Організація освіти на Катеринославщині XIX – початку XX ст. знайшла своє відображення у дослідженнях дніпровських науковців. Однак поза увагою залишилися проблема бібліотечної справи губернії, зокрема бібліотек навчальних закладів. Мета нашої розвідки полягала у вивченні історії та розвитку бібліотеки першого середнього навчального закладу Катеринослава. Визначення ролі та місця бібліотеки у структурі гімназії, висвітлення основних напрямів діяльності та їх змістовне наповнення є актуальним у розвитку наукових досліджень з історико-бібліотечної галузі.

Історія бібліотеки Катеринославської класичної гімназії тісно пов'язана з відкриттям у 1793 р. Головного народного училища – першого середнього навчального закладу Катеринославської губернії. З дослідження Є. М. Самінського відомо, що першими книгами у бібліотеці стали праці сербського педагога Ф. І. Янковича де Мірієво, який прибув до Росії 1792 р. на запрошення Катерини II. Запропонована ним реформа системи шкільної освіти стосувалася відкриття у губерніях головних народних училищ та підготовка підручників для навчального процесу. Видання, укладені Ф. І. Янковичем, друкувалися Комісією про заснування народних училищ та надсилались до губерній імперії. Таким чином вони потрапили до новоствореного Катеринославського народного училища. Наукова бібліотека ДНУ імені Олеся Гончара зберігає п'ять примірників, які, на нашу думку, можна віднести до перших книг Катеринославського намісництва [4, с. 76–77].

Першим директором Головного народного училища було призначено І. В. Бебера, відомі імена перших викладачів, що були прислані з Петербургу за підтримки Харківського університету: С. Белецький, Д. Саєвський, І. Севаст'янов, В. Якубовський. Заробітна платня викладача молодших класів складала 150–250 крб. на рік, викладач старших класів отримував 300–400 крб. на рік [6, с. 98].

На час відкриття Головного народного училища в Катеринославі було придбано 4925 прим. навчальних книг, педагогічних керівництв, географічних атласів, мап, архітектурних креслень. Після закриття у 1797 р. виховного закладу «казённых» вихованців кількість книг училища зросла на 172 назви, 406 т. творів латинською, російською, польською, французькою та німецькою мовами. У 1799 р. бібліотека народного училища поповнилась 243 т. різномовних творів із відомої бібліотеки князя Г. Потьомкіна і архієпископа Євгенія Булгаріса [2, с. 10–12; 3, с. 25].

У 1805 р. міська влада затвердила назву «Катеринославська губерньська гімназія». З початку відкриття і до 1833 р. гімназія належала до Харківського навчального округу, потім за царським наказом заклад підпорядковувався управлінню Одеського навчального округу. Класична гімназія надавала середню освіту юнакам і залишалася провідним навчальним закладом до кінця XIX ст. Отже, і бібліотека освітнього закладу була відомою та користувалась авторитетом. Історія закладу тісно пов'язана з розвитком трьох бібліотек: фундаментальної, учнівської, пансіонської. На початку XIX ст. бібліотека народного училища мала необхідну кількість підручників (51 назва), затверджених Комісією народних училищ та подарованих приватними особами [3, с. 31].

Державна влада опікувалася розширенням репертуару навчальної літератури та керівництв. За звітами відомо, що на початку XIX ст. кількісний склад навчальної бібліотеки збільшився на 15 назв, 8738 прим. різногалузевих видань, що надійшли з книгарні Харківського університету. Друкарня вищезазначеного університету була на той час значною і відомою науковими і навчальними виданнями. Щорічні книжкові надходження до фундаментальної бібліотеки складали 900 назв, 2 тис. т. [3, с. 49–51; 5, с. 6].

У 1805 р. фундаментальна бібліотека нараховувала близько 850 т. Помітний внесок у поповнення фондів зробив попечитель М. П. Міклашевський, який замовляв книги з фінансової підтримки «Приказа общественного призрения». Його заслуга полягала у постійному опікуванні процесом комплектування за допомогою особистого чиновника у Петербурзі, який слідкував за друкованими новинками [2, с. 9; 3, с. 28]. Цінним за змістом та обсягом стало поповнення фондів у 1812 р. різногалузевими виданнями з Лейпцигу (305 т.). Доречно

зазначити, що найбільшу кількість складали історичні книги, друге місце посідала географічна література, 10 % становили природничі та філологічні науки. Фонд бібліотеки містив переклади з латинської, французької та німецької мов (70 %) [1, с. 72–73].

Вагому роль у розвитку середнього навчального закладу відігравали попечителі та професори Харківського навчального округу. Першим директором Катеринославської класичної гімназії був дійсний статський радник Д. Т. Мізко (1803–1831 рр.), якого на цій посаді змінив Я. Я. Ковалевський. Завдяки клопотанням Д. Т. Мізка гімназія мала успіх та розвивалася. Доречно зазначити, що на початку XIX ст. справу народної освіти підтримував царський уряд, впроваджуючи починання в цій галузі.

Бібліотека розташовувалася у двох кімнатах головного корпусу гімназії (будинок дворянського зібрання по вул. Клубній) [3, с. 67]. Відшкодування на бібліотеку складали 250 крб. на рік. У порівнянні з іншими фінансовими витратами визначена цифра була найменшою. Навіть «разъездные», що виділялися директору гімназії, складали 300 крб. Завдяки підтримці міської влади та благодійним внескам на початку XIX ст. гімназія, на відміну від бібліотеки, мала високе фінансове забезпечення (19 тис. крб.; 25 тис. крб.; 103 тис. крб. (1820 р.)). Найбільшу фінансову допомогу надавав «Приказ общественного призрения». Плата за навчання у Катеринославській гімназії з 1845 р. складала 5 крб. на рік, з 1857 р. – 10 крб. на рік, з 1884 р. учні платили 15 крб. на рік [3, с. 150].

Серед благодійників треба зазначити архієпископа Катеринославського, Херсонського та Таврійського Платона Любарського, імператора Олександра I, який подарував у 1820 р. 23 т. книг, дійсного статського радника, губернатора Херсонської та Катеринославської губернії (1805–1817) К. С. Гладкого. Після прийняття Статуту 1828 р. відбулися позитивні зрушення, а саме, асигнування на бібліотечне комплектування зросло в три рази (250 крб.; 750 крб.). До бібліотеки гімназії почали надходити нові видання з книгарні Департаменту Міністерства народної освіти та окремих видавців. Вся нова література відповідно до обліку реєструвалася у спеціальних шнурованих книгах («інвентарні книги»). Бібліотека комплектувалася літературою з усіх галузей знань. Значний комплекс видань складали географічні мапи та атласи (12 назв) [3, с. 70–74, 90].

У 1859 р. фонди фундаментальної бібліотеки становили 4104 т., учнівська бібліотека зберігала 65 т. та 5 назв періодичних видань. Цінним було придбання у 1849 р. книги «Основания самобытного русского народного мудрословия» (у семи частинах), що містила приказки та прислів'я з вітчизняної історії, філософії вартістю 3 крб. Вчитель історії Петербурзької гімназії М. Зуєв запропонував передпла-

тити атлас із всесвітньої історії. Попечитель Одеського навчального округу у 1850 р. подарував бібліотеці Катеринославської гімназії сім примірників праць А. Скальковського «Опыт статистического описания Новороссийского края». У 50-х рр. XIX ст. поповнення книг здійснювалося у складних історичних умовах і тому мало випадковий характер [3, с. 151–152].

Склад та поповнення бібліотеки пов'язано з навчальним процесом, який складався з вивчення різних дисциплін. У IV класі учні вивчали текст «Остромирового Євангелія», у V класі значну увагу приділяли літописам та творам давньоруської літератури («Слово о полку Игореве» та ін.). Підвищеною увагою користувалися підручники з історії (М. М. Карамзін «История государства Российского» (12 т.)), творчий доробок М. В. Ломоносова, М. В. Гоголя, О. С. Пушкіна, О. С. Грибоєдова.

Посади бібліотекарів обіймали викладачі та інспектори гімназії. І. С. Афанас'єв, закінчивши у 1808 р. Імператорський Харківський університет, був призначений до Катеринославської гімназії вчителем математичних наук (1809 р., 1814–1845 рр.). Крім викладацької діяльності він виконував обов'язки інспектора гімназії (1837–1845 рр.). За сумлінну педагогічну працю мав численні нагороди. Старший вчитель-мовознавець О. І. Барташевич завідував фундаментальною бібліотекою 1846–1852 рр., старший викладач юридичних наук (законовзнавство) Ф. Ф. Ордин – 1852–1854 рр., старший вчитель математики О. К. Кржижановський – 1854–1859 рр., вчитель історії та географії М. І. Онискевич – з 1859 р. [3, с. 112].

У 60-і рр. XIX ст. нестача фінансів змусила директора гімназії відкрити бібліотеку для сторонніх осіб з метою поповнення бібліотечної казни. У 1865 р. Педагогічна рада гімназії ухвалила рішення про складання каталогів бібліотеки як довідкового апарату з обслуговування читачів: хронологічного, систематичного та алфавітного. У 1867 р. посаду бібліотекаря обіймав вчитель історії А. І. Леонтович, який виконував роботу зі складання каталогів основної бібліотеки. Заслуга А. І. Леонтовича полягала у створенні особливого фонду Карамзіновського відділу бібліотеки. До цього історичні книги зберігалися в інспектора гімназії. За завідування основною бібліотекою А. І. Леонтович отримував винагороду у розмірі 250 крб. на рік.

У 1840 р. у Катеринославській гімназії було відкрито шляхетний пансіон, бібліотечними справами якого опікувався наглядач Е. Гінц. Пансіонська бібліотека входила до складу основної бібліотеки, керівництво навчального закладу здійснювало комплектування фонду за кошти пансіонерів. У 1866 р. вона зберігала 953 т. Основна бібліотека класичної гімназії складалася з 6375 томів. Зазначимо, що на той час бібліотека потребувала видань з російської та іноземної словесності.

У 1869 р. з метою поліпшення обслуговування читачів із фундаментальної виокремилася учнівська бібліотека. Після об'єднання учнівської і пансіонської бібліотек в одну її завідування доручили наглядачу учнів С. Вальяно, який мешкав у будинку класичної гімназії. У 70-х рр. XIX ст. фундаментальна бібліотека налічувала 8172 томи, учнівська – 724 томи. Значним за обсягом був комплекс мовних наук (російська, латинська, грецька, французька, німецька). Окремо виділені історичні та природничі науки (математика, фізика, географія) [3, с. 208–209].

До 1880 р. учнівська бібліотека класичної гімназії утримувалася без системи і тільки 1880 р. була приведена до ладу та отримала назву учнівської, але з меншою кількістю книг. У 60–80-ті рр. існував суворий нагляд за змістом фонду та правилами обслуговування читачів-учнів. Бібліотека не повинна була мати твори В. Белінського, М. Добролюбова та Марка Вовчка. Учні не мали права користуватися бібліотечними книгами, які не відповідали їхньому віку. У зв'язку з цим у 1881–1882 рр. комісією у складі інспектора та викладачів гімназії М. І. Катаєва, В. М. Шамраєва та І. Ф. Шраменка проведені перевірки фундаментальної та учнівської бібліотек. Із кінця 1881 р. з новим фондом учнівська бібліотека почала працювати для читачів. Обов'язки бібліотекаря виконував І. Ф. Шраменко з винагородою 120 крб. на рік із спецкоштів гімназії. Значне поповнення фонду відбулося у 1882 р. у кількості 2512 томів [2, с. 58, 79, 82; 3, с. 243].

На початку XX ст. фундаментальна бібліотека зросла вдвічі та сягала 15 638 томів, учнівська поповнила фонди більш ніж у чотири рази (629 томів) та налічувала 3423 томи. Уводячи в навчальний процес нові дисципліни, училище купувало підручники та атласи. Під керівництвом В. К. Зозуліна, викладача історії та географії класичної гімназії, бібліотека збагатилася цінними навчальними посібниками, наприклад словником Форчеліні та підручниками з історії й географії. Крім постійних придбань за спеціальні кошти гімназії, бібліотека отримувала приватні книжкові пожертвування. У 1878 р. дійсний статський радник М. Риндовський подарував 33 томи. Із 1886 р. по 1897 р. бібліотека поповнилася виданнями від дев'яти дарувальників. У 1901 р. бібліотека придбала 623 томи [3, с. 315–318, 384].

Зрозуміло, що читацьке коло залежало від кількості учнів навчального закладу. Отже, виявлено, що у перші роки діяльності Катеринославської класичної гімназії послугами бібліотеки користувалися всього 36 осіб. Із роками відбувалося зростання читацької аудиторії. Найбільша кількість читачів-учнів Катеринославської класичної гімназії зафіксована у 1883 р. (511 осіб), з 1894 р. спостерігалося зменшення читацької аудиторії (258 читачів). На думку директора училища, причина полягала у відкритті в Катеринославі нових серед-

ніх навчальних закладів. У 80-і роки XIX ст. важливим напрямом бібліотечної діяльності було проведення аналізу читання учнів, яким керували класні наставники [3, с. 271–274].

Цікавою є подальша доля бібліотеки першого середнього навчального закладу Катеринослава. Після 1918 р. частина книг гімназичної бібліотеки надійшла до бібліотеки новоствореного в місті приватного університету. Подолавши тернистий історичний шлях, сучасна наукова бібліотека ДНУ імені Олеса Гончара, за «Каталогом» Є. М. Самінського, зберігає понад 500 видань стародруків російською мовою та близько 800 т. іноземними мовами з печаткою «Екатеринославская классическая гимназия». Хронологічні межі книгозібрання охоплюють 1700–1829 рр. [4, с. 5].

Таким чином, історія першої бібліотеки навчальних закладів Катеринославщини дозволяє створити цілісну картину становлення та розвитку бібліотечної справи краю. Бібліотечний осередок, як структурний підрозділ гімназії, відповідав за освітній та виховний процеси під час навчання. Розвиток фондкових зібрань, поширення читацького кола сприяли активізації культурної діяльності та допомагали у підготовці кадрів для промислового краю.

Бібліографічні посилання

1. **Грахов Я. Д.** Краткий историко-статистический обзор Екатеринославской гимназии и подчиненных ей учебных заведений / Я. Д. Грахов. – Одесса, 1856.
2. **Донцов Г. В.** Историческая записка о Екатеринославской гимназии, 1793–1882 / Г. В. Донцов. – Екатеринослав, 1882.
3. **Локоть Ф. В.** Столетие Екатеринославской классической гимназии, 1805–1905 гг.: краткий исторический очерк / Ф. В. Локоть. – Екатеринослав, 1908.
4. **Саминский Е. М.** Каталог старопечатных изданий. Ч. 1 / Е. М. Саминский. – Д., 2003.
5. **Саминский Е. М.** Каталог старопечатных изданий. Ч. 2 / Е. М. Саминский. – Д., 2006.
6. **Яворницкий Д. И.** История города Екатеринослава / Д. И. Яворницкий. – 2-е изд., доп. – Д., 1996.

Надійшла до редколегії 14.09.2016

V. ІСТОРИЧНА ТОПОНІМІКА

УДК 94 (477)(075.8)

Г. М. Виноградов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДНІПРОВІ ПОРОГИ ЯК МІСЦЕ ЗАГИБЕЛІ КНЯЗЯ СВЯТОСЛАВА ІГОРЕВИЧА: ІСТОРИЧНІ ТА МІФОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ

Здійснено критичний аналіз літописних повідомлень про Дніпрові Пороги як місце загибелі князя Святослава Ігоревича (історичний аспект проблеми) з паралельним встановленням латентного інформаційного пласту, який містить типологічні аналогії з античними й біблійними сюжетами (міфологічний сегмент), а також сформульована гіпотеза стосовно творчого задуму літописця щодо гармонійного поєднання історичних і міфологічних складників оповіді про трагічні події 972 р.

Ключові слова: Давня Русь, Болгарське царство, Візантія, Дніпрові Пороги, князь Святослав, печенізький хан Куря, Біблія, давньоруське літописання.

Г. Н. Виноградов

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

ДНЕПРОВСКИЕ ПОРОГИ КАК МЕСТО ГИБЕЛИ КНЯЗЯ СВЯТОСЛАВА ИГОРЕВИЧА: ИСТОРИЧЕСКИЕ И МИФОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ

Осуществлен критический анализ летописных сообщений о Днепровских Порогах как месте гибели князя Святослава Игоревича (исторический аспект проблемы) с параллельным определением латентного информационного пласта, который содержит типологические аналогии с античными и библейскими сюжетами (мифологический сегмент), а также сформулирована гипотеза относительно творческого замысла летописца гармонически объединить исторические и мифологические составляющие рассказа о трагических событиях 972 г.

Ключевые слова: Древняя Русь, Болгарское царство, Византия, Днепровские Пороги, князь Святослав, печенежский хан Куря, Библия, древнерусское летописание.

G. N. Vynogradov

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

DNIEPER RAPIDS AS A PLACE OF DUKE SVIATOSLAV'S DEATH: THE HISTORICAL AND MYTHOLOGICAL ASPECTS OF PROBLEM

A critical analysis of chronic reports about the Dnieper Rapids as a place of duke Sviatoslav's death (a historical aspect of the problem) with a parallel determine the latent information level containing the typological analogues to ancient and bible topics (mythological segment) is realized. Besides hypothesis about harmonic combination of historical and mythological ingredients of the tragic 972 year events narration as a creative intention of the Old Rus' annalist is formed. Also the author shows the methods of the medieval Rus' intellectuals to rethink, remake, safe and use the historical information for effective active the Rus' Government system including the inner and foreign policy of the first Russian dukes: Rurik, Oleg, Igor, Sviatoslav and others. The practical using of the ancient and bible topics for geopolitical status of the Rus' among the Byzantium, the Khazar Khaganat, the Bulgarian Imperia and the Saint Romanian Imperia as a result military, trade and diplomatic policy of first Russian dukes and mind efforts of the medieval Rus' intellectuals are researched in this article.

Key words: the Medieval Rus', the Bulgarian reign, Byzantium, the Dnieper Rapids, duke Sviatoslav, pechenegian khan Kuria, the Bible, the Medieval Rus' Chronicles.

Постановка проблеми. Непересічна постать давньоруського князя Святослава Ігоревича в контексті драматичних подій внутрішньої і зовнішньої політики Русі другої половини 60-х – початку 70-х рр. X ст. є традиційно постійним фігурантом численних узагальнюючих і прикладних досліджень у царині славістичної медієвістики, балканістики, візантиністики, історії дипломатії тощо. Не залишаються байдужими до історичних проблем, прямо чи опосередковано пов'язаних зі Святославом, також текстологи (історики й філологи), а з недавніх часів – гебраїсти та інші фахівці з теологічної й світської герменевтичної інтерпретації біблійних текстів, оскільки в давньоруських літописних повідомленнях про нашого героя виявлено низку паралелей і алюзій зі Старим Заповітом; крім того, окремі паралелі з опису деяких вчинків нашого героя вдалося віднайти у Геродота і Йосипа Флавія. Тож очевидно, що як з позицій дослідницької традиції, яка тримається класичних постулатів, так і з погляду інноваційних підходів, які перебувають, так би мовити, на гіпотетично-експериментальному етапі, постать Святослава Ігоревича в сукупності з пов'язаними з його діяльністю історичними подіями залишається актуальною як об'єкт наукового пошуку.

Щодо історіографічних аспектів досліджуваної проблеми варто зазначити, що, як вже зазначалося, постать Святослава Ігоревича в максимально широкому контексті його внутрішньо- і зовнішньополітичної діяльності досить ретельно вивчена науковцями, про що переконливо свідчать як відповідні фрагменти (різного типу глибини й деталізації, в залежності від авторських уподобань і концептуальних амбіцій) класичних узагальнюючих праць із вітчизняної історії (насамперед Василя Татищева, Миколи Карамзіна, Сергія Соловйова, Василя Ключевського, Михайла Грушевського та ін.), так і численні дослідження, безпосередньо чи опосередковано присвячені проблемам становлення давньоруської держави, формуванню її зовнішньої політики в цілому і її болгарсько-візантійського вектора зокрема (П. Каришковський [10; 11], О. Корольов [12; 13], О. Назаренко [14], В. Пашуто [15], В. Ричка [17], А. Сахаров [18]. Гіпотезу щодо існування у Святослава оригінальної геополітичної доктрини висловив і автор цієї розвідки [див.: 6]). Безсумнівно, відповідні сюжети знайшли відображення в працях з дипломатичної й військової історії Візантії та Болгарського царства. Принциповими для обраної теми стали результати наукових пошуків І. Данилевського, якому не тільки вдалося виявити біблійні паралелі до літописних повідомлень про балканські кампанії Святослава та обставини його загибелі, але і обґрунтувати наукові перспективи тотального перегляду численних хибних уявлень, які склалися в історичній науці через ігнорування складної текстуальної природи літописів [8]; типологічно близькими до теоретико-методологічних позицій Ігоря Данилевського є проблеми, які розробляє останніми роками автор цих рядків [1–5; 7].

Якщо джерельна база зовнішньополітичної діяльності Святослава в силу зрозумілих причин включає, крім давньоруських, також і візантійські джерела (насамперед Лева Диякона), то повідомлення стосовно обставин загибелі князя в районі Дніпрових Порогів містяться виключно в кількох давньоруських літописах, до того ж із суттєвими розбіжностями. Втім вони зосереджені навколо кількох ключових моментів, які, власне, цікавлять нас у першу чергу, що дозволяє оминати дискусійні джерелознавчі аспекти без шкоди для досягнення сформульованої мети, яка полягає у спробі здійснити історичну реконструкцію обставин загибелі князя Святослава в районі Дніпрових Порогів навесні 972 р. на рівні інформаційних можливостей джерел, що під, так би мовити, «подієвим шаром» містять потужний додатковий пласт повідомлень, які апелюють до античних і біблійних паралелей, запропонувавши й обґрунтувавши власну гіпотезу.

Обставини повернення князя Святослава до Києва після поразки у другій балканській кампанії 971 р. і підписання принизливо-ганебного договору з Візантією належать до хрестоматійних в історичній

науці, проте таких, які і до сьогодні продовжують (і, слід вважати, завжди будуть продовжувати) супроводжуватися дискусіями з причини як фрагментарності джерельних повідомлень чи повною відсутністю в них необхідної інформації, так і з об'єктивним теоретико-методологічним поступом історичної науки, що супроводжується постійним формуванням нових дослідницьких обріїв й удосконаленням методів виявлення, осмислення й обробки прихованих у джерелах додаткових інформаційних пластів.

Одним із показових наслідків, які ілюструють останню тезу, можуть бути результати досліджень відомого російського історика Ігоря Данилевського в царині герменевтичного аналізу тексту «Повісті временних літ» (далі – ПВЛ); ми наполягаємо на збереженні назви, максимально наближеної до автентичної церковнослов'янської мовою, адже, згідно з її особливостями перші два ключові слова «повість» і «временних» несуть додаткову інформацію, яка апелює, у першому випадку, до префікса «по-» («після», «в результаті», «як наслідок») й іменника «вість» (у сенсі «в результаті вісті (Божої)»), а у другому – до іменника «временних», тобто «тимчасових» (ця семантика збереглася в сучасній російській мові), прямо вказуючи на зрозумілі для віруючого християнина обставини, що в літописі йдеться про земну, а отже – тимчасову, проекцію «вічних» часів Царства Божого.

Очевидно, що вже перші ключові іменник і прикметник (перші два слова «се есть» можна оминати, але звернути увагу на те, що іменник «повість» вжито у множині, апелюючи, вочевидь, до чотирьох канонічних євангелій, грецький оригінал назви яких, і це для нашої теми принципово, містить, поряд із коренем «благо» чи «добро», також корінь «вість») створюють базовий алгоритм для сприйняття літописних текстів як насамперед теологічних з тільки зверху світським (в сучасному розумінні) інформаційним пластом. Але й останній необхідно тлумачити виключно як зрозумілу для людини, смертної й потенційно грішної, обмеженої в можливостях пізнання, проекцію вічних Божественних істин. Саме під таким кутом зору й необхідно ставитися до літописних повідомлень як про обставини загибелі князя Святослава, так і взагалі.

Як вже зазначалося, Ігорю Данилевському вдалося виявити кілька паралелей між літописними фрагментами, у яких йдеться про дві балканські кампанії Святослава та обставини його повернення до Русі, загибелі й кількома античними, біблійними й житійними текстами, звернувши увагу на деякі парадокси. По-перше, автор побачив протиріччя між твердженням ПВЛ під 6463 (965) р. про категоричну відмову Святослава прийняти хрещення, до чого його схилила християнка-мати княгиня Ольга (в хрещенні Олена) [Шах, 651], і повідомленням того ж літопису під 6477 (969) р., яке від імені самого князя

повідомляє, що йому «не любо ми есть жити Киевѣ, хорошо жити Переяславци въ Дунаи, яко то есть среда земли моеи» [16, 657], а це є претензією стати на чолі правдивого світу. Але, по-друге, російський історик убачає в цьому протиріччі «додатковий аргумент на користь розуміння літописного тексту, який пропонується» [8, с. 162].

На підтвердження аргументу він наводить розлогу цитату з біблійної книги пророка Єзекіїля (27: 4–25; 37: 21–23), що дозволяє не тільки зв'язати Переяславець на Дунаї з легендарним Тіром (навіть більше того – з Новим Єрусалимом), але і визначити джерело літописної фрази Святослава про перспективи збагачення очоленого ним Подунав'я за рахунок привезення різноманітних товарів з різних кінців світу [8, с. 163–164]; крім того, І. Данилевському вдалося визначити фрагмент із творів Василя Нового (в «Житії» якого, крім іншого, є фраза «мати градомъ Сіонъ, Іерусалимъ», паралель якої з відомим літописним порівнянням Києва більш ніж очевидна), який, разом із літописними й біблійними текстами, дозволив об'єднати завдяки втручання Святослава в певну символічно-містичну цілісність Київ, Переяславець на Дунаї, Тір і Єрусалим.

Утім, наведені приклади (кількість яких, безперечно, можна збільшити) підводять нас безпосередньо до сформульованої мети, а саме встановлений І. Данилевським фрагмент із 2-ї книги Ездри (2: 1–19), де говориться про відомого персидського царя Куруша (більш знаного як Кір II Великий; на фарсі це ім'я означає «сонце») як визволителя євреїв із вавилонського полону, який, крім того, надав їм фінансову й організаційну допомогу на відродження Єрусалимського Храму (а, згідно з пророцтвами Ісії (44: 28; 45: 1, 5), це – виконання Кіром Волі Божої). Але нас насамперед цікавить біблійне описання багатств і володінь Кіра, яке дивним чином також схоже на згаданий вище літописний опис словами Святослава його багатих володінь на Дунаї як «центру землі» [8, с. 164–165].

Утім, чи не найближче наближенням до постаті й вчинків Святослава є відоме єврейське пророцтво, що визволителями й, що в релігійному сенсі найважливіше, виконувачами Божої Волі карателями за гріхи обов'язково мають бути язичники, яким, власне, були і Кір, і Святослав. Крім того, роль свого роду слуг архангела Михаїла, який, як відомо, в юдейській, християнській і мусульманській релігіях відповідає за Кару Божу, згідно із середньовічними християнськими уявленнями мають виконувати народи з Півенно-Східної Європи (народи Гог з країни Магог, володінь Роша з біблійних пророцтв Єзекіїля; від єврейського «Рош», що дослівно означає «голова», «початок», «володар» – грецькою «Рос» – середньовічні інтелектуали виводили назву Русь); у різні часи ця роль належала русам (до християнізації), печенігам, половцям й іншим народам регіону.

З огляду на останню тезу стає зрозумілою категорична відмова Святослава хреститися, вихованого, безсумнівно, матір'ю-християнкою в атмосфері як мінімум лояльного ставлення до цієї релігії і обізнаності з її постулатами. Проте, як на нашу думку, літописці «запрограмували» вчинки князя на виконання Промислу Божого, як раніше низку нападів русів на Константинополь, починаючи з 860 р. і протягом першої половини X ст.; численні паралелі літописних текстів з авторитетними біблійними положеннями (вже встановлені й ті, які ще будуть реконструйовані сучасними дослідниками) переконливо це доводять.

Визнаючи параллель Кіра і Святослава «досить плідною» [8, с. 165], Ігор Данилевський звертає увагу і на таку парадоксальну деталь, як позбавлення Кіра голови за наказом масагетської цариці Томіріс бл. 530 р. до н.е., що відомо за класичною оповіддю «Історії» Геродота (I, 205), яку неодноразово повторювали пізніше Страбон, Поліен, Кассіодор, Йордан та інші відомі пізньоантичні й ранньосередньовічні автори. Тобто хан Куря, за наказом якого з голови Святослава виготовили чашу, в такий спосіб перебрав на себе функцію цариці близькосхідних масагетів, народу, як вважають спеціалісти, скіфського походження, а скіфами в Середньовіччі й у ранньомодерні часи прийнято було називати, крім русів, також печенігів, половців і навіть монголів, а ледь не до XVIII ст. – кримських татар.

Утім, і літописний епізод з трагічною загибеллю князя з частиною дружини на Дніпрових Порогах навесні 972 р. містить низку нерозв'язаних і до сьогодні питань. Зокрема, чому Святослав не пристав на пропозицію свого воєводи варяга Свенельда – авторитетного й досвідченого воїна – повернутися на Русь після поразки у другій балканській кампанії напряму степами, в обхід небезпечних Порогів із розташованими в їхньому районі печенігами, особливо після голодної зими влі в Дніпровському Пониззі?

Стає очевидною свого роду «приреченість» літописного Святослава (а літописи містять ексклюзивну інформацію про обставини загибелі князя) на виконання жертвенної ролі після виконання ним символічної ролі Кіра стосовно грішних із християнського погляду Болгарії й Візантії. Крім того, ім'я хана Курі традиційно писалося не через дифтонг на другому місці («Коуря» як має бути згідно з вимогами церковнослов'янської мови), а «Куря», а в ранніх руських літописах тією ж церковнослов'янською мовою взагалі писалося через іжицю («у») на другому місці (Куря), а ця літера, запозичена з грецької, використовувалася виключно в словах грецького походження й ім'я Куря, відповідно, відсилало до похідного від імені Кіра грецького слова κύριος – «володар», «государ», а найважливіше – «Господь». Таким

чином жертва і вбивця через образ Кіра і акт позбавлення голови згідно із задумом літописця зливаються в певну містичну цілісність.

Якщо продовжити роздуми в обраному напрямі, то, поза сумнівом, можна згадати, що череп або лисина – дослівна назва пагорба Голгофа на північно-західних околицях Єрусалиму, де відбувалися страсти державних злочинців і грішників проти віри, у тому числі, як відомо, і Ісуса Христа. Крім того, за хрестоматійною літописною версією Куря пив із чаші, виготовленої з черепу Святослава [16, с. 666], а це дивовижно нагадує ритуал таїнства причащення, яке символічно імітує, як відомо, Тайну Вечерю, коли апостоли (а згодом у подібний спосіб і всі християни) через хліб і вино, що містично імітують Плоть і Кров Христову, ставали частиною церкви як Тіла Господа. Втім, автор цілком усвідомлює умовність і відносну спірність запропонованих типологічних зв'язків між історичними подіями, інформація про які дійшла завдяки сумлінним середньовічним інтелектуалам, і міфологічними сюжетами біблійного походження, апелюваннями до яких насичені літописи завдяки зусиллям тих же інтелектуалів.

Висновки. Зрозуміло, що наведені асоціації потребують подальшого вивчення, але і на цьому рівні є очевидною необхідність більш активного залучення, поряд з власне історичними, насамперед лінгвістичних і теологічних напрацювань з арсеналу сучасних гуманітарних студій за умови постійного розширення теоретико-методологічного й методичного діапазону. На сьогодні не тільки у більшості медієвістів, але і у представників інших історичних напрямів, не викликає сумніву надзвичайно складна семантична багатшарова природа середньовічних наративів – носіїв основної кількості інформації про епоху, в яких були органічно поєднані реально-історичні й біблійно-міфологічні елементи, причому останні виступали для перших як зразкові в поведінковому і моральному сенсах. У такий спосіб навіть загальновідомі, хрестоматійні події як, зокрема, і розглянуті у даній розвідці починають проявляти неочікувані з погляду традиційних підходів риси і грані, розкриваючи нові дослідницькі обрії.

Бібліографічні посилання

1. **Виноградов Г. М.** Біблійне підгрунтя церковнослов'янської мови як символічної моделі всесвіту / Г. М. Виноградов // Філософія. Культура. Життя: [міжвуз. зб. наук. пр.] / редкол.: Капітон В. П. (гол. ред.) та ін. – Д., 2003. – Вип. 23. – С. 159–161.

2. **Виноградов Г. М.** Давньоруська державність як метанаратив / Г. М. Виноградов // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки: [зб. наук. пр.] / редкол.: Колесник І. І. (відп. ред.) та ін. – 2008. – Вип. 3. – Ч. 1. – С. 106–119.

3. **Виноградов Г. М.** Конотативна природа давньоруських наративів: постановка проблеми / Г. М. Виноградов // Вісник Дніпропетр. ун-ту. Сер. «Історія та археологія». – 2008. – Т. 16. – № 1/1. – С. 179–191.

4. **Виноградов Г. М.** Лінгвістична складова джерелознавчого аналізу в сучасній слов'янській медієвістиці / Г. М. Виноградов // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». – Сер. «Історичні науки». – 2009. – Вип. 14. – С. 329–336.
5. **Виноградов Г. М.** Лінгвістичні складові моделювання давньоруськими книжниками витоків державності Русі / Г. М. Виноградов // Вісник Дніпропетровського університету. Сер. «Історія та археологія». – 2013. – Т. 21. – № 1/1. – С. 194–202.
6. **Виноградов Г. Н.** Образование Священной Римской империи германской нации, балканская политика Византии и внешнеполитическая доктрина князя Святослава / Г. Н. Виноградов // Вопр. герм. истории: сб. науч. тр. – Д., 2002. – С. 153–163.
7. **Виноградов Г. М.** Середньовічна християнська цивілізація як богословсько-лінгвістична модель / Г. М. Виноградов // Філософія. Культура. Життя: [міжвуз. зб. наук. пр.] / редкол.: Капітон В. П. (гол. ред.) та ін. – Д., 2014. – Вип. 40. – С. 6–16.
8. **Данилевский И. Н.** Повесть временных лет: Герменевтические основы источниковедения летописных текстов / И. Н. Данилевский. – М., 2004.
9. **Карышковский П. О.** К вопросу о первоисточниках по истории походов Святослава / П. О. Карышковский // Краткие сообщения Ин-та славяноведения. – 1952. – Вып. 9. – С. 14–27.
10. **Карышковский П. О.** К истории Балканских войн Святослава / П. О. Карышковский // Византийский временник. – 1953. – Т. 7. – С. 78–94.
11. **Карышковский П. О.** О хронологии русско-византийской войны при Святославе / П. О. Карышковский // Византийский временник. – 1952. – Т. 5. – С. 56–77.
12. **Королев А. С.** История междукняжеских отношений на Руси в 40-е – 70-е годы X века / А. С. Королев. – М., 2000.
13. **Королев А. С.** Святослав / А. С. Королев. – М., 2011.
14. **Назаренко А. В.** Русь и Германия при Святославе Игоревиче / А. В. Назаренко // История СССР. – 1990. – № 2. – С. 60–74.
15. **Пашуто В. Т.** Внешняя политика Древней Руси / В. Т. Пашуто. – М., 1968.
16. Повесть временных лет // Шахматов А. А. История русского летописания / А. А. Шахматов. – СПб., 2003. – Т. 1: Повесть временных лет и древнейшие русские летописные своды. – Кн. 2: Раннее русское летописание XI – XII вв. – С. 579–974.
17. **Рычка В. М.** История Святослава: книжные контексты летописных текстов / В. М. Рычка // Восточная Европа в древности и средневековье. Автор и его источник: восприятие, отношение, интерпретация: XXI чтения памяти чл.-кор. АН СССР В. Т. Пашуто. Москва, 14 – 17 апреля 2009 г.: материалы конф. / редкол.: Е. А. Мельникова (отв. ред.) [и др.]. – М., 2009. – С. 282–287.
18. **Сахаров А. С.** Дипломатия Святослава / А. С. Сахаров. – М., 1982.

Надійшла до редколегії 03.11.2016

УДК 908:94 (477.63)

С. І. Світленко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ТОПОНІМІЧНА РЕФОРМА В МІСТІ ДНІПРОПЕТРОВСЬК 2015–2016 рр.: ДОСВІД ПРОВЕДЕННЯ ТА РЕЗУЛЬТАТИ

Зазначено, що проведення топонімічної реформи є необхідною реакцією на серйозні суспільні виклики, пов'язані із системною кризою ідеології, суспільно-політичного, духовно-культурного та соціально-економічного життя. Наголошено, що продовження функціонування застарілої топонімічної системи, яка популяризувала історично й ідеологічно віджили радянсько-комуністичні символи та цінності, за умов зовнішніх геополітичних, воєнних, економічних та інформаційних загроз для держави України, ставало вкрай небезпечним, оскільки щоденно і системно впливало на свідомість мільйонів українських громадян. Розкрито мету, завдання і концепцію топонімічної реформи в місті Дніпропетровськ, показано роботу секцій і міської комісії з найменувань (перейменувань) проїздів, основні етапи у проведенні реформи. Узагальнено досвід проведення топонімічної реформи в місті та визначено її головний результат: проведення топонімічної декомунізації, розробка і втілення в життя нової топонімічної моделі міста-мегаполіса як обласного центру сучасної України.

Ключові слова: топонімічна реформа, Дніпропетровськ, декомунізація, діяльність міської комісії та її секцій з перейменувань.

С. И. Светленко

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

ТОПОНИМИЧЕСКАЯ РЕФОРМА В ГОРОДЕ ДНЕПРОПЕТРОВСК 2015–2016 гг.: ОПЫТ ПРОВЕДЕНИЯ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Указано, что проведение топонимической реформы является необходимой реакцией на серьезные общественные вызовы, связанные с системным кризисом идеологии, общественно-политической, духовно-культурной и социально-экономической жизни. Отмечено, что продолжение функционирования устаревшей топонимической системы, которая популяризирует исторически и идеологически отжившие советско-коммунистические символы и ценности, в условиях внешних геополитических, военных, экономических и информационных угроз для государства Украина, становилось опасным, поскольку ежедневно и системно влияло на сознание миллионов украинских граждан. Раскрыты цели, задачи и концепцию топонимической реформы в городе Днепропетровск, показана работа секций и городской комиссии по

наименованию (переименованию) проездов, основные этапы в проведении реформы. Обобщен опыт проведения топонимической реформы в городе и определены ее главный результат: проведение топонимической декоммунизации, разработка и воплощение в жизнь новой топонимической модели города-мегаполиса как областного центра современной Украины.

Ключевые слова: топонимическая реформа, Днепропетровск, декоммунизация, деятельность городской комиссии и ее секций по переименованию.

S. I. Svitlenko

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

TOPONYMIC REFORM IN DNIPROPETROVSK CITY 2015–2016: THE EXPERIENCE OF CONDUCTING AND RESULTS

Provided that the toponymic reform is a necessary response to a serious societal challenges in a systemic crisis of ideology, socio-political, spiritual-cultural and socio-economic life. Noted that the continuation of the legacy of the toponymic system, which popularized a historically and ideologically obsolete Soviet-Communist symbols and values in terms of external geopolitical, military, economic and informational threats to the state of Ukraine has become extremely dangerous because daily and systematically influenced the minds of millions of Ukrainian citizens. Disclosed goals, objectives and the concept of toponymic reform in Dnipropetrovsk city, shows the work of the sections and the City Commission on renaming the main stages of reform. It summarizes the experience of conducting toponymic reform in the city and determined its main result: a toponymic de-communization, development and implementation of the new toponymic model of megapolis city as the regional center of modern Ukraine.

Key words: toponymic reform, Dnipropetrovsk, decommunization, the activities of the City Commission and its sections renamed.

Упродовж 25 років українське суспільство живе за умов зміни історичного часу і простору. Адже в 1991 р. на руїнах Радянського Союзу відродилася низка незалежних держав, у тому числі й Україна, а це означало кінець радянсько-комуністичної епохи з її символами та цінностями. Втім, протягом чверті століття свого функціонування незалежна Україна не змогла повністю демонтувати стару радянсько-комуністичну ціннісно-символічну модель, унаслідок чого не розв'язала цілу низку важливих проблем, пов'язаних з утвердженням української національної та історичної ідентичності, свідомості та мислення.

У результаті частина українського суспільства тривалий час перебувала у полоні застарілих і хибних ідеологем, міфів та стереотипів радянсько-комуністичного минулого, які не дозволяли правильно зорієнтуватися в сьогоденні та побачити цивілізовану історичну пер-

спективу. Це стало однією з основних причин того, що суспільство не змогло сформувати зі свого здорового ядра сучасну, компетентну та дійсно патріотичну еліту, яка б розробила і втілила в життя програму реальних реформ в інтересах більшості громадян і країни в цілому. Натомість правляча пострадянська еліта, яка, часто експлуатуючи вже застарілі догми та стереотипи свідомості й історичної пам'яті, вправно маніпулювала своїм електоратом. За таких умов була витворена пострадянська система управління, яка показала свою повну неспроможність вивести країну зі стану перманентної системної кризи.

У 2013–2014 рр. відбувся перехід країни від періоду відносної стабільності, часткових реформ та мирного поступу до революційно-військового періоду. Втрата частини території України внаслідок анексії Російською Федерацією Автономної Республіки Крим та розв'язання північним сусідом спільно із сепаратистами воєнних дій на Донбасі підштовхнули правлячу політичну еліту до певних радикальних змін у країні. Так, з'явився Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», підписаний Президентом України П. О. Порошенком 15 травня 2015 р. [5].

Цей законодавчий акт став ключовим динамічним імпульсом у невідкладному проведенні топонімічної реформи як необхідної реакції на серйозні суспільні виклики, пов'язані із системною кризою ідеології, суспільно-політичного, духовно-культурного та соціально-економічного життя. Адже продовження функціонування безнадійно застарілої топонімічної системи, яка популяризувала історично й ідеологічно віджилі радянсько-комуністичні символи та цінності, за умов зовнішніх геополітичних, воєнних, економічних та інформаційних загроз для держави Україна, ставало вкрай небезпечним, оскільки щоденно і системно впливало на свідомість мільйонів українських громадян.

Поява вищезазначеного Закону України знайшла підтримку в наукових колах України, свідченням чого стало проведення 11 червня 2015 р. у м. Кіровоград Всеукраїнської науково-практичної конференції «Перейменовувальні процеси в топонімії як ціннісний вибір українського суспільства», на якій виступили українські історики та філологи, зокрема В. А. Брехуненко, Н. М. Буланова, Д. С. Вирський, В. М. В'ятрович, Ю. С. Митрофаненко, В. Є. Панченко, А. М. Поповський, О. А. та Л. Л. Семенюк, Ф. Г. Турченко, Т. В. Чухліб та ін. Конференція характеризувалася змістовним діалогом, у ході якого обговорювалися історико-етнологічні, географічні й соціокультурні аспекти процесів перейменування та упорядкування топонімічного ландшафту в контексті процесів декомунізації [1–4; 6–8; 13–15]. До-

свід та перспективи проведення топонімічної реформи в місті на сучасному етапі стали предметом розгляду на Другій Всеукраїнській науково-практичній конференції «Урбаністичні студії: сучасний стан та перспективи розвитку», що відбулась у м. Дніпропетровськ 25 березня 2016 р. [11]. Дана стаття має на меті за свіжими слідами подій надати первісний аналіз досвіду проведення та результатів топонімічної реформи в м. Дніпропетровськ, що ґрунтується на поточних першоджерелах, зокрема телеграмах, протоколах міської комісії з найменувань (перейменувань) проїздів, листах, які надходили електронною поштою, а також особистих спогадах.

10 червня 2015 р. на історичному факультеті Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара відбулось організаційне засідання робочої групи оновленої міської комісії щодо присвоєння найменувань (перейменувань) проїздів міста, яка почало готувати офіційне засідання комісії, призначене на 12 червня того ж року. Тоді ж було створено дві секції за основними напрямками роботи міської комісії. Перша – секція збору та систематизації інформації – мала розпочати роботу у складі 12 осіб. Очільником першої секції було обрано члена Громадської організації «Майдан Січеслав» О. А. Іваницьку, під керівництвом якої мали працювати Ю. О. Великородна, О. А. Говоруха, О. І. Зюзіна, В. Г. Козачек, В. В. Комісар, Р. Ю. Луценко, В. Я. Мирончук, В. М. Романенко, О. Ю. Смільчанська, А. В. Тонкошкур, О. Є. Черненко. Керівництво другої секції було доручено автору цих рядків. До складу історико-краєзнавчої секції увійшли 15 осіб, зокрема О. М. Бердик, А. М. Бут, О. П. Вандюк, С. В. Гладка, К. В. Дорошенко, О. І. Зюзіна, С. І. Іванченко, М. Е. Кавун, О. А. Колодченко, В. І. Лазебник, П. П. Маменко, О. А. Репан, В. С. Старостін, О. Є. Черненко. Таким чином, до складу двох секцій увійшли вчені-історики, краєзнавці, архітектори, музейники, представники апарату міської ради, активісти громадських організацій та політичних партій.

Вже з першого засідання дві секції збиралися спільно, в аудиторії вченої ради історичного факультету адміністративно-навчального корпусу № 1 Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, що на просп. Гагаріна, 72. Це було цілком природно, бо разом легше було підготувати пропозиції на засідання міської комісії. Тоді ж учасники домовилися, що засідання проводитимуться після робочого дня по середах і будуть відкритими для журналістів та мешканців міста. Такий порядок неухильно діяв упродовж червня – листопада 2015 р.

Вже на першому засіданні автору цих рядків доручили розробити і представити основні засади концепції топонімічної реформи у Дніпропетровську згідно із Законом України «Про засудження комуніс-

тичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». Виконання цього завдання у стислий термін (до найближчої п'ятниці) полегшувалося тим, що мене вже давно цікавила проблема урбогенезису нашого міста. Так, 23 квітня 2010 р. на VI Дніпропетровській обласній науковій історико-краєзнавчій конференції «Історія Дніпровського Надпоріжжя» мною була оприлюднена пленарна доповідь «Урбогенезис Дніпропетровська: особливості процесу в домодерні часи», яка була опублікована [12]. 1 червня 2012 р. доповнений варіант опрацювання цієї ж теми під назвою «Проблема урбогенезису Дніпропетровська: історіографічні традиції та інновації» був озвучений мною у пленарній доповіді на Всеукраїнській науковій конференції «Історія Степової України XVII–XX століття» на вшанування пам'яті професора Анатолія Васильовича Бойка, що відбулася на історичному факультеті Запорізького національного університету. Концептуальне бачення історії України, як і нове розуміння проблеми урбогенезису нашого міста, яке, до речі, схвально зустріли на обох вищеназваних конференціях, допомогли досягнути необхідні масштаби та особливості перейменувань у ході топонімічної декомунізації.

Поряд із цим, відразу ж постало питання про підготовку списку тих проїздів, які потребували перейменування. У розпорядженні секцій був Перелік об'єктів топоніміки на території міста Дніпропетровська, щодо яких має бути уточнена необхідність перейменування на виконання Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» (підписаний Президентом України 15.05.2015 р.), складений головою робочої групи міської комісії щодо найменування (перейменування) вулиць, провулків, проспектів, площ, парків, скверів, мостів та інших споруд на території міста Дніпропетровська, кандидатом історичних наук, завідувачем відділу Дніпропетровського національного історичного музею імені Д. І. Яворницького М. Е. Кавуном, що нараховував 22 назви. Перелік об'єктів топоніміки на території міста Дніпропетровська, які мають бути перейменовані згідно із Законом України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» (підписаний Президентом України 15.05.2015 р.) того ж автора, нараховував 108 найменувань.

Від першого ж засідання історико-краєзнавчої секції М. Е. Кавун не з'являвся на її засідання, а потім самоусунувся і від роботи в міській комісії щодо присвоєння найменувань (перейменувань) проїздів міста. Тому роботу з розробки списку перейменувань продовжили секції міської комісії: історико-краєзнавча і збору та систематизації

інформації. Від самого початку роботи роль координатора між міською комісією та її секціями чудово виконувала секретар міської комісії С. В. Гладка.

12 червня 2015 р. у приміщенні Дніпропетровської міської ради у новому складі розпочала роботу міська комісія щодо присвоєння найменувань (перейменувань) проїздів міста, яку очолювала в. о. Дніпропетровського міського голови Г. І. Булавка. Маючи великий досвід управлінської роботи та займаючи послідовну патріотичну позицію, Галина Іллівна змогла відразу ж задати необхідний напрям роботі міської комісії, спрямований на безсумнівне і якісне виконання вищезазначеного Закону України. Голова комісії надала мені слово для доповіді, в ході якої було вперше публічно репрезентовано основні обриси концепції топонімічної реформи. По завершенню доповіді присутні задали чимало запитань, а після відповідей на них схвально відреагували на почуте.

Ключову роль у підтримці озвученої концепції топонімічної реформи мало те, що в міській комісії від першого ж засідання утворилася конструктивна реформаторська більшість, яка утвердилася внаслідок об'єднання зусиль реформаторського керівництва президії міської комісії, котру представляли в. о. Дніпропетровського міського голови, голова комісії Г. І. Булавка, в. о. керуючого справами виконкому міської ради, співголова комісії В. А. Шебанов, секретар міської комісії С. В. Гладка; представників науково-освітньої та культурної інтелігенції: науково-педагогічні працівники ДНУ – проф. С. І. Світленко, проф. О. Ф. Нікілев, проф. В. В. Кривошеїн, доц. О. А. Репан; кандидат архітектури О. В. Харлан; заслужений працівник культури України, музейник – В. І. Лазебник; краєзнавці – П. П. Маменко, В. С. Старостін та національно-патріотичних громадських діячів, зокрема таких, як А. М. Бут, К. В. Дороленко, І. Є. Дремлюга, О. А. Іваницька, В. Я. Мирончук, С. П. Карноза, В. М. Романенко, О. Є. Черненко та ін.

17 червня 2015 р. на другому спільному засіданні двох секцій мною була озвучена концепція топонімічної реформи в місті, яка здобула схвалення. Водночас велась інтенсивна робота з підготовки основного базового списку перейменувань, у результаті чого вже 18 червня 2015 р. його підготували у складі 310 назв. Список містив належність тієї чи іншої назви до певного району міста, стару назву та дату її затвердження, історичну довідку. 19 червня 2015 р. на засіданні міської комісії мною була виголошена доповідь про концепцію перейменувань, а О. А. Іваницька розповіла про хід підготовки списку перейменувань.

Метою топонімічної реформи в місті стала розробка і втілення в життя нової топонімічної моделі міста-мегаполіса як обласного

центру сучасної України. У процесі реформи реалізовувалися такі завдання:

- проведення засобами топоніміки декомунізації історичної й національної свідомості мешканців обласного центру, сприяння подоланню ментального зв'язку з радянсько-комуністичним тоталітарним і посттоталітарним минулим;

- відновлення низки історичних топонімічних назв, які були викреслені з історичної пам'яті за часів комуністично-радянського режиму;

- розкриття української топонімічної складової через віддзеркалення всіх основних етапів української історії та культури, зокрема князівського, козацького періодів, українського ХІХ ст., національно-визвольних змагань ХХ ст. та сучасності;

- здійснення залюднення топоніміки міста видатними українськими діячами, які зробили вагомий внесок у поступ вітчизняної економіки, соціуму, політикуму, духовності та культури і мали тісний зв'язок із нашим краєм;

- утвердження європейського походження і вектора розвитку міста і України в цілому.

Концепція топонімічної реформи передбачала реалізацію трирівневого підходу до перейменувань: загальнонаціонального, регіонального та місцевого (міського). Водночас реформа мала показати і безперервність українського історичного процесу, і соборність українських земель. Звичайно, концепція розкривала і проблему урбогенезису Дніпропетровська як українського міського центру, який був заснований ще у домодерні часи. Зокрема, наголошувалося, що, по-перше, слід враховувати дві урбогенетичні лінії, які засвідчують білінійність урбогенезису нашого міста. Одна, лівобережна, веде початок від козацького містечка Стара Самарь через Богородицьку–Новобогородицьку фортецю до Катеринослава І Кільченського, а звідти до Катеринослава ІІ Дніпровського, а друга – правобережна – від Кодака (Старого і Нового) до Катеринослава ІІ Дніпровського. Друга особливість процесу урбогенезису полягає в тому, що він вирізнявся поліцентричністю, оскільки урбогенетичні імпульси надходили від різного типу населених пунктів: українських козацьких міст пізнього Середньовіччя та ранньомодерного періоду, міст-фортець польського та російського походження та українських козацьких слобід. Урбогенезис нашого міста започаткувався і набув розвитку вже в домодерні періоди: на лівому березі Дніпра не пізніше ХVІ ст., а на правому – в ХVІІ ст. Таким чином, принципово важливим було остаточно відмовитися від імперської та радянської історіографічних версій, які обмежували початок урбогенезису міста останньою чвертю ХVІІІ ст. (відповідно 1787 р. або 1776 р.) і ототожнювали його лише з Катеринославром.

Концепція топонімічної реформи містила й обґрунтування нової назви міста.

За вищезазначеного увага членів міської комісії зверталася на такі основні варіанти нової назви міста, що пропонувалися. Перша – Дніпрослав – містила елементи двох попередніх назв (Катеринослав і Дніпропетровськ) і дозволяла утвердити тяглість і спадкоємність міської топонімічної традиції. Ключовим є те, що саме Дніпро є містоутворюючим чинником нашого міста, адже об'єднує дві частини міста на обох берегах Дніпра. Уславлення в назві міста Дніпра як сакрального природного об'єкта України сприяло б консолідації мешканців краю. До того ж у топоніміці України і Європи така назва є унікальною. Слід зважити й на благозвучність найменування і його похідних: Дніпрославська область, Дніпрославщина, Дніпрославці, Дніпрославський тощо. Утвердження нової офіційної назви Дніпрослав, на наш погляд, не суперечило б скороченій побутово-розмовній назві – Дніпро, яка набула поширення останнім часом серед городян.

Другий варіант назви – Січеслав – є однією з історичних неофіційних назв міста й утверджував би національно-патріотичну складову, уславлюючи Запорозьку Січ як важливий етно-, соціо-, духовно-культурно-утворюючий чинник українського народу-нації. Зародившись за часів Української революції 1917–1921 рр., за ініціативи проф. Д. І. Яворницького, ця назва мала ходіння в середовищі місцевої української національної інтелігенції, а від початку 1920-х рр. продовжувала використовуватися в Західній Україні та в західній українській діаспорі. Відновлення цієї назви у нашому місті припало на кінець 1980-х – початок 1990-х рр., завдячуючи учасникам Народного руху України за перебудову. За часів відродженої незалежності України назва Січеслав побутовувала в середовищі національно-патріотичної інтелігенції, а особливо набула популярності під час Революції Гідності та серед учасників АТО, волонтерів у ході воєнних дій на Сході України проти російських окупаційних військ та їхніх сепаратистських найманців.

Звичайно, ці назви не були єдиними. У переліку можливих варіантів з'явилися й такі, як Дніпровськ, Дніпрополь, Новий Кодак тощо. Водночас звучали й голоси про те, що не треба міняти усталену назву Дніпропетровськ, а достатньо змінити тлумачення її внутрішнього змісту. Знайшлися і такі, хто хотів відродити й стару імперську назву – Катеринослав. Два останні варіанти були неприйнятними, оскільки фактично ставили на меті зберегти старі радянські або навіть відродити російські імперські топонімічні смисли.

Запропонована концепція топонімічної реформи в цілому здобула схвалення. Втім, його не можна вважати однотайним. Адже склад цієї оновленої й розширеної до 46 членів міської комісії був досить

строкатим. Так, якщо більшість керівників громадських організацій (всього їх налічувалось 14), науковців-істориків, політологів, архітекторів (6), представників Всеукраїнської спілки краєзнавців (3), музейників (2) висловлювалися «за», то інша, негативна, позиція домінувала серед депутатів міської ради (12), чиновників районного, міського, обласного та всеукраїнського рівнів (їх налічувалося 8). За цих обставин особливо важливу роль відігравала конструктивна позиція в.о. Дніпропетровського міського голови Г. І. Булавки, яка очолила комісію, та в.о. керуючого справами виконкому міської ради, співголови комісії В. А. Шебанова.

Наступні 20–21 червня 2015 р. пройшли в роботі з опрацювання мною змін до близько 200 топонімічних елементів, адже треба було підібрати нові назви для тих топонімів, які підлягали перейменуванню. Засідання секцій міської комісії з перейменувань від 24 червня тривало понад три години і проходило у жвавому, часто вельми емоційному обговоренні. Мною зачитувався список міських топонімів, які підлягали перейменуванню, з відповідними новими назвами. Учасники секцій здебільшого погоджувалися з наданими пропозиціями, але в деяких випадках під час обговорення вносили й корективи, пропонували альтернативні назви.

26 червня 2016 р. відбулося чергове засідання міської комісії з перейменувань, яке тривало з 15.00 до 18.00. У моїй доповіді, яка тривала більше 1,5 години, було запропоновано зміни до назв 43 топонімів міста, які пройшли затвердження на спільному засіданні секцій комісії 24 червня. Засідання комісії проходило доволі емоційно. З одного боку, траплялося, що доповідь переривалася схвальними аплодисментами, а з іншого, – породжувала дискусію в залі, яка часом була напруженою. Втім, попри всі труднощі, президії та доповідачу вдалося утримувати ініціативу в аудиторії. Врешті-решт весь запропонований список було опрацьовано й проголосовано.

У результаті міська комісія пропонувала відновити цілу низку історичних назв, наприклад острів Комсомольський відродити як Монастирський, а вулиці Гопнер, Красна, ХХІІ партз'їзду, Жуковського, Куйбишева, Чекистів назвати по-старому: Гостинна, Троїцька, Вознесенська, Василя Жуковського, Гімназична, Переможна. Площі Красна, Жовтнева, Д. Бєдного теж мали здобути історичні назви: Троїцька, Соборна, Успенська.

Ширшим був список затверджених знов утворених назв. Він стосувався важливих перейменувань районів міста: Бабушкінський мав стати Шевченківським, Жовтневий – Соборним, Кіровський – Центральним, Ленінський – Новокодацьким, Красногвардійський – Чечелівським. Перейменовувалися й житлові масиви: Фрунзенський 1-й на Ломівський, Фрунзенський 2-й на Кам'янський, Комунар на По-

кровський, Воронцовський на Мануйлівський. Станцію метро Комунарівську пропонувалося перейменувати на Покровську.

Не менш значущими були пропозиції перейменування міських проспектів. Так, проспект К. Маркса мав здобути нову назву – просп. Дмитра Яворницького, просп. Кірова пропонувалося перейменувати на просп. Олександра Поля, просп. ім. Газети «Правда» на просп. Слобожанський, просп. Петровського на просп. Івана Мазепи, просп. Воронцовський на просп. Мануйлівський, вул. Героїв Сталінграда на просп. Богдана Хмельницького, вул. Чкалова на просп. Святослава Хороброго, вул. Косіора на просп. Петра Калнишевського, просп. Ілліча на просп. Пилипа Орлика.

Навколо перейменування проспектів точилася особлива дискусія. Наприклад, деякі члени міської комісії виступили проти перейменування просп. К. Маркса в принципі; інші вважали, що його слід перейменувати на просп. Олександра Поля, або навіть на просп. Центральний. Так само не всіма сприймалося перейменування вул. Героїв Сталінграда на просп. Богдана Хмельницького, вул. Чкалова на просп. Святослава Хороброго. Але крок за кроком давалися додаткові роз'яснення, внаслідок яких шалючі терезів схилялися на користь задекларованих пропозицій секцій. Нові суперечності спалахнули навколо перейменування Набережної В. І. Леніна. Врешті-решт була погоджена нова назва – Січеславська Набережна.

На цьому ж засіданні міська комісія проголосувала за перейменування деяких назв центральних вулиць низки районів. Так, у Шевченківському (колишньому Бабушкінському) вул. Артема мала здобути назву вул. Січових Стрільців, вул. Виконкомівська – вул. Бродницьких, вул. Карла Лібкнехта – вул. Михайла Грушевського, вул. Миронова – вул. Європейська. В Центральному (Кіровському) вул. Горького мала стати вул. Княгині Ольги, вул. Комсомольська, що проходила і через Шевченківський р-н, – вул. Українського козацтва, вул. Ленінградська – вул. Князя Ярослава Мудрого, вул. Свердлова (проходила і через Чечелівський р-н) – вул. Володимира Антоновича, пл. Петровського – Вокзальною пл. У Соборному (Жовтневому) районі пропонувалося перейменувати вул. Ворошилова на вул. Сергія Єфремова, вул. Дзержинського на вул. Володимира Вернадського, вул. Клари Цеткін на вул. Володимира Моссаковського [9].

Отже, цими всіма перейменуваннями закарбувалися як загальноукраїнські, так і регіональні й місцеві українські топонімічні маркери і відповідні смисли. Засідання міської комісії від 26 червня 2016 р., безсумнівно, надала впевненості прихильникам радикальної топонімічної реформи. Навпаки, деякі прибічники косметичних змін стали на шлях відвертого саботування роботи і перестали відвідувати подальші засідання.

Наступні дні пройшли в напруженій підготовці до нових засідань. Так, 28 червня 2015 р. тільки мною було підібрано до 60 нових варіантів перейменувань. 1 липня 2015 р. на історичному факультеті зібралося чергове засідання історико-краєзнавчої секції, яке тривало впродовж чотирьох годин – з 15.00 до 19.00. Зібрання вирізнялося небаченою напругою, постійним зіткненням думок і точок зору. Особливо активну й конструктивну роль відігравали історики, краєзнавці та музейники, зокрема І. О. Кочергін, В. І. Лазебник, О. Ф. Нікілев, В. С. Старостін та ін., які підтримували курс на здійснення перейменувань у річизні запропонованої концепції топонімічної реформи. Водночас такі учасники секції, як А. М. Бут, В. Я. Мирончук та деякі інші, своїми пропозиціями сприяли загостренню дискусії, що помітно ускладнювало роботу. Нерідко емоції виходили з берегів так, що суперечки було чути далеко за межами аудиторії, де проходило обговорення. Проте все ж таки вдалося втримати ситуацію і визначити список із 49 найменувань, які секція мала запропонувати міській комісії на черговому засіданні.

Засідання міської комісії з перейменувань від 3 липня 2015 р. пройшло у спокійнішій обстановці у порівнянні з попереднім. У Шевченківському (Бабушкінському) районі вул. Володарського здобула назву вул. Олександра Кониського, вул. Димитрова – вул. Михайла Драгоманова, вул. Корнійчука – вул. Бориса Мозолецького, вул. Лалаянца – вул. Семена Скляренка, вул. Мануїльського – вул. Михайла Максимовича, вул. Пеліна – вул. Катерини Мессарош, вул. Перекопської перемоги – вул. Олександри Риндовської, вул. Подвойського – вул. Осипа Бодяньського, вул. Ткаченка – вул. Вадима Сідура, вул. Цхакая – вул. Василя Біднова, вул. Юних ленінців – вул. Козака Мамая, вул. Якіра – вул. Івана Сулими, пров. Лалаянца – пров. Скляренка, пров. Якіра – пров. Сулинівський.

На цьому ж засіданні було підтримано нашу пропозицію перейменувати вул. Леніна на честь видатного українського письменника, драматурга, громадського, політичного та державного діяча Володимира Винниченка, хоча і на секції 1 липня, і на засіданні міської комісії лунали й інші думки. Так, пропонувалося відновити історичну назву – вул. Воскресенську, або ж назвати новими назвами, наприклад вул. Банкова або вул. Степана Бандери. В майбутньому до перейменування цієї вулиці будуть ще неодноразово повертатися.

Тривали й перейменування вулиць Соборного (Жовтневого) району. Так, члени Міської комісії погодилися перейменувати вул. Арсеничева на Олександра Бельгарда, вул. Баумана на вул. Павла Ніренберга, вул. Бонч-Бруєвича на вул. Дмитра Байди-Вишневецького, вул. Боженка на вул. Хортицьку, вул. Генерала Грушевого на вул. Гетьмана Петра Дорошенка, вул. Гусенка на вул. Дмитра Скоробогатова,

вул. Мироненка на вул. Олени Ган, вул. Мопра на вул. Томаківську, вул. Погребняка на вул. Гетьмана Івана Виговського, вул. Рогальова на вул. Холодноярську, вул. Рози Люксембург на вул. Марії Заньковецької, узвіз Тольятті на Козацький узвіз, вул. Фучика на вул. Івана Акінфієва, вул. Чубаря на вул. Володимира Сосюри, сквер Жовтневий на сквер Івана Старова, сквер М. О. Щолокова на сквер Юрія Переможця, парк ім. Ленінського комсомолу на парк Зелений Гай. Водночас у ході засідання виникли дискусії навколо двох перейменувань проїздів цього району: пров. Урицького на вул. Євгена Коновальця та вул. Фурманова на вул. Миколи Балліна. Внаслідок цього ці перейменування відкладено для доопрацювання.

Поряд із цим було прийнято пропозиції щодо перейменувань низки вулиць, скверів та площ Центрального (Кіровського) району. Так, вул. Червонофлотська була рекомендована до перейменування на вул. Петра Григоренка, вул. Мініна на вул. Дмитра Дорошенка, вул. Сергія Лазо на вул. Кулишівську, вул. Серова, яка проходила і по колишньому Бабушкінському р-ну, на вул. Андрія Фабра, вул. Фрунзе на вул. Василя Чаплєнка, вул. Тельмана, що проходила і по колишньому Бабушкінському р-ну, на вул. Ігоря Сікорського, вул. Щорса на вул. Костомарівську (іст. назва), сквер ім. Леніна на сквер Героїв, пл. Миколи Островського на пл. Старомостову, пл. 80-річчя Дніпропетровської області на пл. Козацьку.

Тоді ж міська комісія запропонувала перейменувати ряд вулиць Чечелівського (Красногвардійського) району, зокрема вул. Соціалістичну – на вул. Павла Чубинського, вул. Краснозаводську, яка проходила і по колишньому Кіровському р-ну, на вул. Академіка Белелюбського, вул. Красночечелівську на вул. Олександра Чернікова, вул. Чичеріна, що проходила і по колишньому Кіровському р-ну, на вул. Надії Алексєєнко, сквер ім. Ленінського комсомолу на сквер Зелений Гай. На прохання мешканців міста було розглянуто питання про перейменування проспекту Сергія Нігояна на Чечелівський проспект, але ця пропозиція не дістала підтримки. Таким чином, на засіданні від 3 липня 2015 р. було зроблено чергові важливі кроки по декомунізації як центра, так і середмістя [10].

Робота міської комісії набувала все більшої гласності. Дискусія навколо перейменувань набирала обертів у соціальних мережах. За цих обставин 7 липня 2015 р. на 11-му каналі телебачення було організовано прямий ефір за участю різних сторін, де амплітуда думок коливалася від повної підтримки до різкого заперечення топонімічної декомунізації. Цікава дискусія тривала ввечері, у кращий ефірний час, майже дві години. Мені довелося виступати двічі: спочатку з науково-популярним викладом основних положень концепції топонімічної реформи, а затим, вступаючи в полеміку із супротивниками декому-

нізації. Послідовну позицію у відстоюванні топонімічної реформи зайняв в. о. керуючого справами виконкому міської ради, співголова комісії В. А. Шебанов. У цілому вважаю, що аргументи прихильників топонімічної реформи були переконливішими. Про це свідчили й ті телефонні дзвінки слухачів, що були отримані мною відразу ж після телепередачі.

Наступного дня, 8 липня 2015 р. історико-краєзнавча секція міської комісії продовжила роботу, що тривала три з половиною години. Цього разу теж було «гаряче», але все ж таки не так, як 1 липня. «Градусу» в обговоренні додавало й те, що в роботі секції брали участь журналісти та місцеві жителі окремих вулиць. У результаті вдалось обговорити до 100 топонімів правобережжя міста і підготувати чергові пропозиції на засідання міської комісії в кількості 62 найменувань.

Таким чином, за перший місяць роботи дві секції та міська комісія з найменувань (перейменувань) затвердили концепцію топонімічної реформи та здійснили важливі кроки у справі проведення реформи, незважаючи на опір супротивників змін, було рекомендовано до перейменування райони міста, його проспекти, цілу низку вулиць, площ та скверів у центрі та в середмісті. Основний масив прийнятих пропозицій в подальшому не переглядався, що свідчило про зваженість підходів у процесі топонімічної реформи. Запорукою успіху цієї діяльності стала конструктивна співпраця вчених-істориків міста, музейників, архітекторів, краєзнавців та громадських активістів. Звичайно, свою важливу роль відіграла послідовна позиція співголів та секретаря міської комісії. Втім, розпочата робота з декомунізації топоніміки нашого міста була ще далека від завершення.

(Далі буде)

Бібліографічні посилання

1. **Брехуненко В. А.** Між колоніальним спадком і модернізацією: цивілізаційний вимір зміни радянської топоніміки / В. А. Брехуненко // Перейменувальні процеси в топоніміці як ціннісний вибір українського суспільства: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (11 черв. 2015 р., м. Кіровоград). – Миколаїв, 2015. – С. 14–16.
2. **Буланова Н. М.** Топонімічний ландшафт Дніпродзержинська в контексті процесів декомунізації / Н. М. Буланова // Перейменувальні процеси в топоніміці як ціннісний вибір українського суспільства: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (11 черв. 2015 р., м. Кіровоград). – Миколаїв, 2015. – С. 50–52.
3. **Вирський Д. С.** «Час urbis»: від Дніпра до Інгулу – виникнення козацьких міст / Д. С. Вирський // Перейменувальні процеси в топоніміці як ціннісний вибір українського суспільства: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (11 черв. 2015 р., м. Кіровоград). – Миколаїв, 2015. – С. 19–20.
4. **В'ятрович В. М.** Куди веде вулиця Леніна? Розмова про майбутнє країни / В. М. В'ятрович // Перейменувальні процеси в топоніміці як ціннісний вибір

українського суспільства: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (11 черв. 2015 р., м. Кіровоград). – Миколаїв, 2015. – С. 12–14.

5. Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», підписаний Президентом України 15 травня 2015 р. // Голос України. – 20 травня 2015. – № 87 (6091). – С. 15–19.

6. **Митрофаненко Ю. С.** Фортеця Св. Єлисавети в історії українського козацтва / Ю. С. Митрофаненко // Перейменувальні процеси в топоніміці як ціннісний вибір українського суспільства: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (11 черв. 2015 р., м. Кіровоград). – Миколаїв, 2015. – С. 37–40.

7. **Панченко В. Є.** Топонімічні перейменування і декомунізація / В. Є. Панченко // Перейменувальні процеси в топоніміці як ціннісний вибір українського суспільства: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (11 черв. 2015 р., м. Кіровоград). – Миколаїв, 2015. – С. 62–63.

8. **Поповський А. М.** Перейменування як духовний елемент виховання / А. М. Поповський // Перейменувальні процеси в топоніміці як ціннісний вибір українського суспільства: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (11 черв. 2015 р., м. Кіровоград). – Миколаїв, 2015. – С. 60–61.

9. Протокол № 4 засідання міської комісії щодо присвоєння найменувань (перейменувань) проїздів міста від 26 червня 2015 р. / Поточний архів роботи міської комісії щодо присвоєння найменувань (перейменувань) проїздів міста // Головне архітектурно-планувальне управління Дніпропетровської міської ради.

10. Протокол № 5 засідання міської комісії щодо присвоєння найменувань (перейменувань) проїздів міста від 03 липня 2015 р. / Поточний архів роботи міської комісії щодо присвоєння найменувань (перейменувань) проїздів міста // Головне архітектурно-планувальне управління Дніпропетровської міської ради.

11. **Світленко С. І.** Топонімічна реформа в місті: досвід та перспективи // Урбаністичні студії: сучасний стан та перспективи розвитку: матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Дніпропетровськ, 25 бер. 2016 р.). – Д., 2016. – С. 130–132.

12. **Світленко С. І.** Урбогенезис Дніпропетровська: особливості процесу в домодерні часи / С. І. Світленко // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. пр. – Вип. 8. – Д., 2010. – С. 13–25.

13. **Семенюк О. А.** Лінгвокультурні й соціопсихологічні чинники топонімічних перейменувань / О. А. Семенюк, Л. Л. Семенюк // Перейменувальні процеси в топоніміці як ціннісний вибір українського суспільства: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (11 черв. 2015 р., м. Кіровоград). – Миколаїв, 2015. – С. 64–66.

14. **Турченко Ф. Г.** Російсько-імперські маркери на мапі і в історичній пам'яті жителів Запоріжжя / Ф. Г. Турченко // Перейменувальні процеси в топоніміці як ціннісний вибір українського суспільства: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (11 черв. 2015 р., м. Кіровоград). – Миколаїв, 2015. – С. 27–31.

15. **Чухліб Т. В.** Козацька доба в історії України – основа новітньої топоніміки / Т. В. Чухліб // Перейменувальні процеси в топоніміці як ціннісний вибір українського суспільства: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (11 червня 2015 р., м. Кіровоград). – Миколаїв, 2015.

Надійшла до редколегії 23.11.2016

УДК 908:94 (477.63)

Н. М. Буланова

Музей історії м. Кам'янське

**ПРОЦЕСИ ДЕКОМУНІЗАЦІЇ ТОПОНІМІКИ
КАМ'ЯНСЬКОГО–ДНІПРОДЗЕРЖИНСЬКА:
ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ**

Висвітлено особливості топонімікону Дніпродзержинська, що склався за радянської доби, окреслено шляхи здійснення топонімічної реформи у місті на сучасному етапі.

Ключові слова: Дніпродзержинськ, Кам'янське, місто, топонімічний ландшафт, агороніми, годоніми, уніфікація, декомунізація.

Н. Н. Буланова

Музей истории г. Каменское

**ПРОЦЕССЫ ДЕКОМУНИЗАЦИИ ТОПОНИМИКИ
КАМЕНСКОГО–ДНЕПРОДЗЕРЖИНСКА:
ПРИЧИНЫ И СЛЕДСТВИЯ**

Освещены особенности топонимикона Днепродзержинска, который сложился в советское время, определены пути проведения топонимической реформы в городе на нынешнем этапе.

Ключевые слова: Днепродзержинск, Каменское, город, топонимический ландшафт, агоронимы, годонимы, унификация, декоммунизация.

N. M. Bulanova

Museum of history of Dneprodzerzhinsk

**PROCESSES DECOMMUNISATION TOPONYMICS
OF THE KAMIANSKE-DNIEPRODZERZHINSK:
REASONS AND CONSEQUENCES**

It was highlighted the peculiarities toponikonu of the town Dneprodzerzhinsk in Soviet times. Established that in Soviet times there was a standard toponymic system with dominated the ideological aspect over of the historical and cultural. Described the basic principles and approaches that have been used on a temporary commission decommunisation. Allocated the main directions of the nomination process decommunisation – a saving in toponikoni names associated with the Zaporozhian Cossacks, representatives of the migration of the late 19-th – early 20-th century. Great attention was paid during decommunisation named after the prominent figures of the history and culture of the Ukraine, and in honor of the local history. Thus due

process decommunisation toponikon Kamianske-Dneprodzerzhinsk allows us to identify the city as a civilized, democratic, European part of the Ukraine.

Key words: Dneprodzerzhinsk, Kamenskoe, city, toponymic landscape, agoronym, hodonym, unification, decommunisation.

Україна належить до посттоталітарних держав, що рухається шляхом демократичного розвитку, маючи достатньо обширний спадок тоталітарного минулого. Пам'ятники, система топонімів, ритуали та символіка як політичні стратегії візуалізації історії, впливаючи на підсвідомість особистості, створюють ілюзорну картину радянської доби. В цьому сенсі в історичній площині значення законів про декомунізацію, прийнятих 9 квітня 2015 р., полягає у формуванні об'єктивної оцінки тоталітаризму на державному та суспільному рівнях.

До населених пунктів, де радянський топонімікон зберігся практично без змін, належить Дніпродзержинськ. Формування топонімічної мапи міста, представленої як власне самою його назвою, так і численними агоронімами (назвами міських площ і майданчиків) та годонімами (назвами лінійних об'єктів – вулиць, провулків, проспектів, бульварів тощо) відбувалося, в основному, за радянської доби, коли місто інтенсивно розбудовувалося. Внаслідок цього склалася стандартна топонімічна система, з домінуванням ідеологічного аспекту над історико-культурним, характерна для промислових міст Радянського Союзу, яка зберігалася до процесів декомунізації практично в повному обсязі.

Насамперед це історична назва міста – Кам'янське, яка згідно з постановою ЦВК СРСР від 1 лютого 1936 р., за поданням Дніпропетровської обласної партійної організації, навіть без урахування думки місцевого партійного осередку, була змінена на Дніпродзержинськ [4, с. 235].

Відповідно до ідеології радянської доби у різний час номінувалися інші об'єкти міської топонімії, які утворювали кілька груп. Серед них – назви-хрононіми (*8-го Березня, 1-го Травня, 40 років Перемоги, 40 років Жовтня, 50 років СРСР тощо*) [8], меморіальні назви, пов'язані з конкретними історичними подіями в житті СРСР та з радянською символікою (*Жовтнева, Комсомольська, Партизанська, Перемоги, Радянська, Червоноармійська, Червоногвардійська тощо*) [8]. Разом із радянськими та комуністичними назвами топонімічний ландшафт міста був представлений вулицями і провулками з назвами економічного (господарського) походження, в тому числі названі за професіями, видами діяльності і галузями виробництва – *Будівельників, Заводська, Залізнична, Коксохімівська, Цементна, Торговельна, Механізаторів, Металургів, Локомотивна, Енергетиків, Виробнича,*

Індустріальна, Кооперативна, Копрова тощо та годонімами природно-ландшафтного походження (Дальня, Коротка, Степова, Лінійна, Морська, Межова, Набережна, Зелений пр., Кам'яний пр. тощо [8].

Найширше у місті були представлені географічні (*Алтайська, Астраханська, Бердянська, Москворецька, Білоруська, Волочайська тощо*) та антропонімічні годоніми (*Богдана Хмельницького, Ватутіна, Гагаріна, Гоголя, Дзержинського, Димитрова, Жукова, Калініна, К. Маркса, Кірова, Леніна, Матросова, Маяковського, Павліка Морозова, Тельмана, Толбухіна, Чапаєва*) [8], які разом складали більше 25 % кожна від загальної кількості 718 назв вулиць. Географічні годоніми відзначаються домінуванням російських об'єктів географії, антропонімічні – переважно названі на честь партійних та державних керівників СРСР, діячів міжнародного комуністичного руху, революціонерів, борців за радянську владу тощо.

Через тотальну уніфікацію назв, незалежно від географічних та історичних умов розвитку Дніпродзержинська, були повністю знівельовані як національні назви, так і історично зумовлені місцеві особливості, які раніше відображувалися у стихійно утворених найменуваннях, що за радянської епохи масово вилучалися з обігу. Більше 20 % назв відображали історію радянського періоду, і лише 1 % – історію краю та 0,3 % – загальну історію України [8]. Внаслідок витіснення з топонімії Дніпродзержинська, що склалася в радянський період, назв прикметного, промислового, ландшафтного, національного та місцевого походження, було знівельовано його історію, особливості природного середовища, зробили його схожим на переважну більшість інших міст Радянського Союзу.

Під час упорядкування місцевого топонімікону тимчасовою Комісією з питань, пов'язаних з організацією виконання в місті Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) режимів в Україні та заборону пропаганди їх символіки», створеної розпорядженням міського голови від 15.06.2015 №116-р, застосовувався системний підхід на засадах органічного входування нової назви в комплекс найменувань певної частини загально-го топонімічного ландшафту.

По-перше, в історичній топонімії міста були виділені унікальні назви місцин, пов'язані із запорозьким козацтвом. Насамперед це назви природних об'єктів, кутів, які потребують збереження шляхом перейменування існуючих об'єктів мікротопонімії [6]. Прикладом може слугувати вулиця Божогірська (від Божої гори – назви, що виникла за часів Нової Січі) чи вулиця та провулки Ясенові (від Ясенової балки та кута), що нещодавно з'явилися у с. Карнаухівка [7]. Подібні уніконіми надають топонімічній мапі міста неповторного колориту.

Особливої уваги заслуговує історична назва Дніпродзержинська – Кам'янське, як топонім, що є історичним надбанням України. Ця назва пов'язана із заселенням території сучасного міста, яке розпочалося за Нової Січі, коли запорозькими козаками були засновані слободи Романкове, Кам'янське, Тритузне, Карнаухівка [5, с. 80]. У джерелах та літературі Кам'янське Кодацької паланки мало й інші назви: Кам'янка Задніпрянська, Кам'янка Вища, Кам'янка Тритузнева, в основі яких – слово «камінь», за ознакою рельєфу [6, с. 8; 9]. Історичним ареалом майбутнього міста стало саме Кам'янське, де з будівництвом у 1880-х рр. Південно-Російським Дніпровським металургійним товариством Дніпровського заводу на орендованих у сільської громади землях стали поступово формуватися риси міського устрою [3, с. 1–12].

3 червня 1917 р. селу Кам'янське було надано статус міста [2, с. 62]. Незважаючи на поліетнічний склад його мешканців, різночинці, які подавали клопотання, залишили автентичну назву, очевидно, усвідомлюючи її як частину культурної спадщини автохтонного населення краю. Таким чином, повернення історичної назви місту на черговій сесії Верховної ради стане відновленням історичної справедливості та виявом поваги до наших предків – запорозьких козаків, слугуватиме відновленню зв'язку між поколіннями мешканців цієї території.

По-друге, історичну цінність мають назви вулиць, номіновані самими мешканцями Кам'янського на початку процесів урбанізації на рубежі XIX–XX ст., що походять від прізвищ, місць виходу першопоселенців. Це – вулиці, розташовані на Нових Планах: Провідна, Прорізна, Курська, Васильєвська, Іванівська, Кладбищенська, Гімназичний проспект [1, с. 139–144; 6, с. 20–52]. Звісно, не варто нинішній вулиці Сировця повертати назву Кладбищенської, але інші назви, утворені за прізвищем першопоселенців чи якоюсь ознакою, внаслідок декомунізації повернуті на топонімічну мапу міста [2, с. 62; 7].

По-третє, номінація того чи іншого топонімічного об'єкта потребувала його комплексного аналізу за низкою ознак. Так з'явилися назви за географічним розташуванням у самому місті чи за назвою місцин, в яких розташовані об'єкти (місцеві мікротопоніми, гідроніми тощо, назви населених пунктів та місцевостей, у напрямку яких веде магістраль). Так з'явилися вулиці Центральна, Балкова, Левадна, Січеславський шлях, Наддніпрянський проспект [7]. Враховуючи зовнішні характерні ознаки, номіновані вулиці Калинова, Затишна, Привітна, Липова, Трояндова [7].

Комісія також звертала увагу на назви важливих об'єктів, що розташовані на даній вулиці або до яких вона прямує (Соборна, Сурська, Портова, Шкільна, Костельна, Архівна, Тритузна, Варваринська

тощо) [7], назви професій чи роду занять першопоселенців або більшості жителів вулиці (Рибальська, Заводська, Хіміків тощо) [7].

Забудова переважної більшості вулиць у місті велась у радянський час, тому часто на практиці виявляється досить складно знайти назву за переліченими вище критеріями, адже уніфіковане планування та будівництво призвело до схожості ознак багатьох топонімічних об'єктів у місті. Як наслідок, виник четвертий принцип номінації, пов'язаний з історією краю та України в цілому. Важливими в цьому напрямі вбачалися пошуки незаангажованих постатей місцевої історії та історії України, меморіальних подій тощо. Пріоритету заслуговували імена українських історичних постатей, тотально замовчуваних у радянський період. Ці імена надавали центральним і найзаселенішим вулицям з інтенсивним транспортним зв'язком. За таким принципом були номіновані вулиці гетьмана Сагайдачного, гетьмана Дорошенка, Тараса Шевченка, Івана Франка, Михайла Грушевського, Дмитра Яворницького, В'ячеслава Чорновола, майдан Петра Калнишевського, проспект Василя Стуса та інші [7].

Інший принцип полягав у тому, щоб заповнювати мапу міста іменами відомих уродженців Кам'янського-Дніпродзержинська, завдяки чому з'явилися вулиці засновника Карнаухівки Семена Карнауха, розстріляного більшовиками сільського старости Кам'янського Антона Золотаревського, хорунжого УНР Федора Бульбенка, директора-розпорядника Дніпровського заводу Ігнатія Ясюковича, педагога і краєзнавця Федора Сокурєнка, художників Роберта Лісовського, Василя Овчиннікова, архітектора Олексі Сокола, письменника Володимира Сіренка та інших [7]. Також були номіновані вулиці, пов'язані з подіями останніх років – Революцією гідності та російсько-українською війною, на честь загиблих їх учасників Сергія Нігояна, Сергія Слюсарєнка, Олександра Какалюка [7].

Разом із тим аналіз топонімічної мапи міста свідчить про високу питому вагу так званих глорифікаційних назв, тобто назв на честь відомих діячів. Наскільки це можливо й доречно, Комісія віддавала перевагу характеристичним найменуванням, які вказували на особливості об'єктів.

Ідея декомунізації топонімії міста полягала не лише в тому, щоб створити український образ міста, а й у тому, щоб популяризувати й закорінювати в масовій свідомості українську історичну пам'ять. Оптимальні параметри топонімічної реформи – виваженої, гармонійної, принципової, без крайнощів, – повинні ідентифікувати Дніпродзержинськ (Кам'янське) як частину України, – демократичної, європейської, цивілізованої, з перспективою усвідомленого всіма громадянами майбутнього.

Бібліографічні посилання

1. Буланова Н. Кам'янські етюди в стилі ретро / Н. Буланова. – Д., 2009.
2. Буланова Н. М. Невідомі сторінки в історії Кам'янського: за матеріалами Російського історичного архіву м. Санкт-Петербург / Н. М. Буланова // Скарби музеїв: матер. обл. наук. конф. до Міжнар. дня музеїв 2003 р. – Д., 2005. – С. 56–63.
3. Выписка из журнала Екатеринославского Губернского по земским и городским делам Присутствия от 1 января 1913 г. // Музей історії Дніпродзержинська. – 12 арк.
4. Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська обл. / редакційна колегія тома: А. Я. Пашенко (голова) та ін. – К., 1969.
5. Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1859 гг.) / В. М. Кабузан. – М., 1976.
6. Кам'янське та його околиці середини XVIII – початку XX ст.: топонімічний словник / авт.-упор. Н. М. Буланова, ред.-упор., О. М. Самойленко, Л. А. Кравцова. – Д., 2010.
7. Перелік вулиць міста Дніпродзержинськ та селища міського типу Карнаухівка, які перейменовуються, згідно розпорядження міського голови від 3.03.2016 № 90 р. / Відомості. – 2016. – 16 березня.
8. Улицы города Днепродзержинск [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dniproderzhynsk.wikimapia.org/streets/>
9. Яворницький Д. Запорожье в остатках старины и преданиях народа / Д. И. Яворницкий. – К., 1995.

VI. НАУКОВІ ДИСКУСІЇ*

УДК 94(477)«1917/1921»

Д. В. Архирейский

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ОТАМАНИ РЕВОЛЮЦІЇ. ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ СУТНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ОТАМАНЩИНИ ДОБИ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр. (НА ОСНОВІ КРИТИКИ ОДНОЙМЕННОЇ КНИГИ Ю. МИТРОФАНЕНКА)

На основі науково-логічної критики деяких положень книги вітчизняного історика Ю. Митрофаненка проаналізовано сутність отаманщини періоду Української революції 1917–1921 рр.

Ключові слова: українська отаманщина, отаман, повстанський рух, революція, Директорія.

Д. В. Архирейский

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

АТАМАНЫ РЕВОЛЮЦИИ. К ОПРЕДЕЛЕНИЮ СУЩНОСТИ УКРАИНСКОЙ АТАМАНЩИНЫ ПЕРИОДА РЕВОЛЮЦИИ 1917–1921 гг. (НА ОСНОВЕ КРИТИКИ ОДНОИМЕННОЙ КНИГИ Ю. МИТРОФАНЕНКО)

На основе научно-логической критики некоторых положений книги отечественного историка Ю. Митрофаненко анализируется сущность атаманщины периода Украинской революции 1917–1921 гг.

Ключевые слова: украинская атаманщина, атаман, повстанческое движение, революция, Директория.

***Від голов. ред.:** Отримавши критику проф. Д. В. Архирейського на книгу к.і.н. Ю. С. Митрофаненка, редколегія ознайомила з нею автора рецензованого видання. У результаті в портфелі редколегії з'явилася відповідь Ю. С. Митрофаненка. За цих обставин виникла ідея започаткувати нову рубрику «Наукові дискусії». В ній розміщено й рецензію на видання кропивницького автора київського професора, фахівця із зазначеного періоду В. М. Щербатюка. Таким чином, читачі нашого збірника матимуть можливість водночас ознайомитися з різними точками зору на цікаву й недостатньо вивчену наукову проблему отаманщини періоду Української революції 1917–1921 рр. На наш погляд, досвід наукової дискусії вельми важливий, особливо за умов, коли вітчизняна історіографія не часто пропонує читачам такі спроби.

D. V. Arkhireyskyi

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

**CHIEFTAINS JF THE REVOLUTION. ABOUT THE
DEFINITION OF THE UKRAINIAN OTAMANSCHINA OF THE
PERIOD OF REVOLUTION OF 1917–1921 (ON THE BASIS
OF CRITICISM OF THE SAME BOOK YU. MITROFANENKO)**

On the basis of scientific and logical criticism of some provisions of the book of domestic

historian Yu. Mitrofanenko analyzes the nature of the otamanschina of the period of the Ukrainian revolution of 1917–1921. The relevance of the book Yu. Mitrofanenko justified by comparing the revolution of 1917–1921 with modernity. Attention is directed to peasant insurgency as the immediate historical context of the otamanschina. Questioned the arguments of the author regarding deviance otamanschina as its main characteristics. The article focuses on the irrelevance of substitution of the different values the concept of the otamanschina in the context of disparate historical situations. For more accurate disclosure of the contents of this concept is proposed to extend the historical context, geography and chronology of the phenomenon that is studied. However, the book is characterized as a great scientific achievement.

Key words: Ukrainian otamanschina, otaman, insurgency, revolution, Directory.

Цього року кіровоградське видавництво «Імпекс-ЛТД» випустило книгу місцевого історика Юрія Митрофаненка «Українська отаманщина 1918–1919 років» [5]. Незважаючи на те, що книга анотована як науково-популярне видання, фактично вона має академічний характер та суто наукову атрибуцію, будучи удосконаленою версією кандидатського дослідження автора. Дана робота перевидается вдруге, що переконливо свідчить про актуальність дослідженої Ю. Митрофаненком проблеми.

А проблема дійсно актуальна – і з наукової, і, так би мовити, із соціально-практичної точок зору. Євромайдан і т. зв. гібридна війна, розв'язана проти України Російською Федерацією, виявили, що сучасним українцям притаманні не тільки патріотизм, але й самопожертва, самоорганізація та громадська активність у поєднанні з внутрішньою незалежністю від державних інституцій. Можливо, когось і здивувала така поведінка теперішніх українців, проте, на мій погляд, ідеться не про нові особливості, а про призабуті прояви українського національного характеру, неодноразово демонстровані в історичному минулому, у тому числі під час Української революції 1917–1921 рр., коли спроби українців вибороти та захистити національні права поєдналися зі спробами вибороти права соціальні, що, власне, і дозволяє

провести деякі паралелі між двома зазначеними періодами вітчизняної історії.

В умовах українського сьогодення самоутворилося чимало громадянсько-активістських, волонтерських і, що абсолютно не дивно, добровольчо-воєнізованих структур, які часто-густо демонструють цілком виправдану недовіру до корумпованого та егоїстичного державного Левіафана, обвинувачуючися державними мужами натомість у популізмі, правовому нігілізмі, політичній безвідповідальності, коротше кажучи, у... махновщині та отаманщині [2; 4; 6–8]. Розкол по лінії державне чиновництво (не будемо паплюжити державу як таку, адже будь-яка держава представлена передовсім конкретними людьми) – громадянське суспільство є на сьогодні очевидним фактом, а використання у відповідних дискусіях та перепалках образів та ярликів історичного минулого свідчить про актуальність деяких з них для сучасних українців. Отож, українська отаманщина відноситься до явищ, що пов'язують минуле і сучасне, тому заслуговує на ґрунтовне, всебічне вивчення [Див.: 1]. В цьому контексті книга Ю. Митрофаненка з'явилася вельми вчасно.

Звісно, Ю. Митрофаненко не є першовідкривачем проблеми отаманщини часів Української революції XX ст. Здійснений ним історіографічний огляд [5, с. 10–29] безперечно це підтверджує. Але тема, тим не менш, не тільки не втратила наукову актуальність, а навпаки збільшила її. Дослідник правий у тому, що сучасні історики в цілому доволіно користуються терміном «отаманщина» [5, с. 6, 7], по-різному інтерпретуючи його зміст. І він доходить цілком логічного висновку про необхідність нарешті визначитися з дефініцією даного історичного поняття. Необхідність перевести дискусію про отаманщину доби Української революції 1917–1921 рр. на академічний рівень зумовлюється й такою негативною традицією, в рамках якої вульгарними тлумаченнями цього поняття заради самопіару займаються вітчизняні політики, далекі від наукової об'єктивності, точності та доречності.

Ю. Митрофаненко застосував достатньо ефективний науково-дослідний інструментарій, аби досягти певного результату: ним проведено достатньо повний історіографічний аналіз проблеми, дібрано максимально можливу джерельну базу з опорою на маловідомі архівні комплекси, розроблено власну методика дослідження. Доволі логічною виглядає й структура книги, спрямована не стільки на опис досліджуваного явища, скільки на його аналіз. Зміст монографії відображує, таким чином, і послідовність дослідницької роботи, й окремі складові проблеми, що явно посприяло результативності дослідження в цілому.

Науковий аналіз сам по собі неможливий без застосування тих чи інших методів і прийомів. Ю. Митрофаненко активно використо-

ває їх (інша справа, наскільки правильно, повно, а, отже, й ефективно?). Він вибудовує справжню систему аргументації, ставить чимало проміжних запитань. Особливо це характерно, що й природно, для третього розділу книги «Сутність, особливості, типологізація отаманщини як суспільного феномена». Цілком слушно, наприклад, ставиться питання про спільність форм і відмінність змістовної частини отаманських формувань [5, с. 101, 102], особливості й значення формування т. зв. отаманського права [5, с. 105], критерії типологізації отаманів та їхніх підрозділів [5, с. 123–160] тощо. Безперечно, всі ці прийоми, переважна більшість з яких є очевидно ефективними, і забезпечили академічний рівень даного дослідження.

Цьому ж фактично сприяє й застосування Ю. Митрофаненком т. зв. міждисциплінарного (міжнаукового) підходу. Автор визнає отаманщину в якості суспільного феномена, для дослідження якого логічно запозичує методи філософії та соціології, творчо опрацьовуючи теорії Х. Ортеги-і-Гассета, Т. Гоббса, Е. Гіденса, хоча, треба визнати, таке складне явище, як отаманщина, просто змушує потенційного дослідника враховувати набагато більший відповідний науковий спадок філософів, соціологів, політологів тощо.

У цілому Ю. Митрофаненко запропонував системний підхід у вивченні отаманщини доби Української революції ХХ ст. Текстова частина дослідження містить чимало корисних і доречних узагальнень та характеристик. Слід, крім того, визнати, що важливою заслугою книги є її властивість каталізатора, мотиватора подальших досліджень з одночасним переходом цих досліджень від простого добору фактів та їх опису (хоча і це не слід припиняти) до інтерпретування, теоретизування, аналітики.

Безперечно, що у межах однієї монографії неоднозначну і багатогранну проблему отаманщини доби Української революції 1917–1921 рр. дослідити в режимі «остаточно» навряд чи можливо. Немає сумніву, що дана книга стане початком всебічного, більш детального та ефективного вивчення явища української отаманщини сучасними істориками, як і немає сумніву, що основою подальших відповідних досліджень стане наукова критика книги Ю. Митрофаненка. Враховуючи той факт, що критика свого часу стала повивальною бабцею історії як науки, історики не повинні її лякатися. Навпаки, бажання уникати критики можна і, вочевидь, потрібно кваліфікувати як ознаку непрофесійності.

Отже, які вразливі місця має дослідження Ю. Митрофаненка? На жаль, автор монографії не визначає ні об'єкт, ані предмет свого дослідження, а під метою останнього фактично формулює дослідницькі завдання [5, с. 8], що у сукупності змушує здогадуватися про сутність досліджуваної проблеми. Але ж в академічних виданнях проблема,

як правило, відображується у назві наукової праці. У даному випадку у фокусі уваги – українська отаманщина 1918–1919 рр. Зміст назви книги Ю. Митрофаненка логічно поділяється на дві складові: сутність поняття «українська отаманщина» та відповідність цієї сутності зазначеному в назві часові. У вступній частині своєї книги автор робить дві важливі, фактично базові для концепції його дослідження заяви: по-перше, що єдине правильне визначення поняття «отаманщина» було розроблене безпосередньо під час Української революції самими її учасниками (як «характеристика змісту діяльності повстанської частини, іноді і кадрової, для загонів, які виступали проти Директорії» [5, с. 6]), по-друге, що «у новітній українській історіографії відбулося спотворення первинного змісту дефініції «отаманщина», що й призвело, через довільне використання цього поняття, до отождолення цього деструктивного явища з поняттям повстанства, яке мало позитивний зміст» [5, с. 6, 7]. Відповідно, червоною ниткою крізь усю книгу проходить думка автора про те, що українські повстанці та їхні командири у боротьбі проти окупантів та режиму гетьмана – це позитивно, а дії тих же людей проти влади самопроголошеної Директорії УНР – це негативно.

Ось на основі такого положення Ю. Митрофаненко і намагається визначитися із змістом отаманщини. Її виразниками він фактично вважає тих отаманів, які, розпочавши свою «отаманську» кар'єру як ватажки повстанців проти режиму П. Скоропадського, входили до структур Директорії УНР і, так би мовити, одержавлювалися, ставали офіційними представниками УНР. Та їх частина, котра з якихось причин була горщики із вищою владою, відноситься Ю. Митрофаненком до деструктивної отаманщини. Саме ж існування «деструктивних» отаманів кидає тінь негативу на все явище отаманщини як такої. Розглянемо уважніше кілька авторських характеристик цього явища.

Отже, автор монографії розуміє отаманщину як оригінальну форму суспільного руху [5, с. 6] або суспільний феномен періоду Директорії 1918–1919 рр. [5, с. 8], як «своєрідний відтинок Української революції» [5, с. 7], окрему девіантну форму суспільного збройного руху [5, с. 47]. Для нього «процес встановлення контролю керівниками повстанських загонів своєї влади на периферії, завдяки наданим повноваженням з боку влади та їх збільшенням за власним бажанням, був початком формування системи отаманської влади, яку сучасники та дослідники називатимуть «режимом отаманщини»» [5, с. 63]. В іншому місці Ю. Митрофаненко зазначає, що «для характеристики свавільної, неконтрольованої та протизаконної поведінки військових, більша частина яких називала себе отаманами, буде використано термін „отаманщина”» [5, с. 64]. Говорячи про джерела тодішньої української отаманщини, історик зауважує, що «наявність значних

протиріч між В. Винниченком та С. Петлюрою, боротьба між лівими та правими українськими політичними партіями, намагання політиків тримати вірні своїй особі військові частини, а також конфлікт повстанських ватажків, яких підтримував С. Петлюра, з кадровими офіцерами зміцнили позиції повстанських отаманів у політичному житті та військовій справі УНР», а це, на його думку, і «призвело до еволюції повстанського руху в отаманщину...» [5, с. 80]. Виявами отаманщини були схильність отаманів до більшовизму та «свавільна поведінка військових підрозділів у запіллі» [5, с. 86].

Важливим для розуміння того, який саме зміст Ю. Митрофаненко вміщує у термін «отаманщина», є, по-перше, його переконання у тому, що отаманщина утворилася шляхом трансформації частини українського повстанства у грудні 1918 – лютому 1919 рр., по-друге, запропоноване ним порівняння повстанства й отаманщини як окремих явищ. На його думку, «ці поняття суттєво відмінні за змістом, хоча й мають ряд подібних ознак. Основною структурною одиницею повстанства та отаманщини був загін під керівництвом обраного ватажка. Однак, якщо під унерівським повстанством слід розуміти вияв непокори ворожим до УНР політико-державним системам, то отаманщиною слід вважати невідпорядкування подібних формувань Директорії УНР, незважаючи на її офіційне визнання, та перешкодження діяльності місцевих органів влади УНР» [5, с. 91].

Необхідно зауважити, що єдину і правильну (відповідно до канонів формальної логіки) дефініцію поняття «отаманщина» у своєму дослідженні Ю. Митрофаненко не пропонує. Якщо ж спробувати підвести всі ці авторські визначення, описи та характеристики під єдиний знаменник, отримаємо таке. По-перше, отаманщина, на переконання автора книги, виводила свій родовід із повстанського руху, який був організований й очолений Директорією УНР наприкінці 1918 р. у боротьбі проти гетьманського режиму. По-друге, Директорія визнала і фактично одержавила ранг отамана, хоча у структурах тодішньої української влади отаманами називалися й командири підпорядкованих Директорії повстанських загонів, й окремі категорії військових і державних посадовців. А з часом деякі отамани повстанських загонів, діючи не у ворожому тилу, а на підконтрольній УНР території, почали офіційно наділятися державно-адміністративними функціями, продовжуючи, тим не менш, спиратися на силу своїх «приватних» загонів. Ось із цього моменту, по-третє, і починається те явище, яке для Ю. Митрофаненка є власне отаманщиною з усіма притаманними їй негативними (деструктивними, девіантними тощо) властивостями. У контексті таких поглядів є логічними, звісно, і хронологія отаманщини, запропонована дослідником (кінець 1918 – перша половина 1919 рр.), і географія (контрольовані у зазначений час Директорією

УНР території). Позаяк саме Директорія представляла й очолювала в цей час українську справу як таку, автор й отаманщину називає українською.

Акцентуємо увагу на тому факті, що автор книги запозичує термін «отаманщина» безпосередньо із політичних наративів досліджуваної доби [5, с. 200]. Жодного сумніву, що у тих наративах (це листи, спогади, статті державно-політичних, партійних та військових діячів відповідного часу) слово «отаманщина» вживалося переважно в якості ярлика з очевидно негативним значенням. Пряме запозичення Ю. Митрофаненком із джерел даного поняття саме в такому значенні робить його дослідницьку позицію концептуально та методологічно вразливою. Для чого абсолютизувати політичні ярлики часів революції та оцінювати їх вище, ніж більш-менш виважені, хоча, можливо, і недостатні висновки сучасних вчених? Чому історик ці ярлики безапеляційно оцінює як якийсь абсолютизм, із височини якого фактично відкидаються міркування науковців? Спробуємо розібратись у проблемі з позицій формальної логіки і принципу історизму.

Важливим для розуміння «отаманської» концепції автора монографії є його переконання в тому, що саме впровадження державного рангу отамана у структурах УНР доби Директорії вплинуло на вкорінення цього терміна у повстанському русі [5, с. 49, 50]. Щодо такого категоричного твердження є щонайменше два зауваження-спростування. По-перше, посади отаманів різних рівнів були відомі і в структурах Української Держави періоду Гетьманату. Наприклад, Раду міністрів гетьманського режиму очолював Отаман Ради міністрів [3]. По-друге, Ю. Митрофаненко, на моє переконання, перебільшує державницький вплив Директорії на тодішнє українське населення. Зрозуміло, що поняття «отаманщина» є похідним винятково від терміна «отаман». Отож, видається логічним, що, розглянувши сферу і випадки вживання терміна «отаман», звісно, у тогочасному історичному контексті, можна наблизитися до розуміння змісту й поняття «отаманщина». Притому важливо врахувати два моменти: по-перше, слово «отаман» було у вжитку на просторах Російської імперії (як військово-козацьке звання, чин, наприклад отаман Війська Донського), по-друге, революція відродила в Україні деякі історичні традиції, раніше обмежені чи заборонені імперською владою, наприклад козаччину (у вигляді Вільного козацтва, різних Кошів, гайдамацьких утворень тощо). Таким чином, нічого дивного не було у відродженні відповідної термінології: кіш, гетьман, осавул, гайдамак, козак, отаман тощо. Цікаво ж, напевно, знати, чи звання С. Петлюри у структурах УНР, Головний отаман, було наслідком копіювання владою УНР мілітарної моделі тодішніх козацьких спільнот Дону та Кубані, або ж даниною історичній пам'яті предків?

Народно-історична пам'ять українців зберігала образ отамана у відповідності до традицій Вольностей Запорозьких – як виборного військового керівника. Отож, немає нічого дивного в тому, що чисельні командири українських повстанців часів революції 1917–1921 рр. охоче називалися отаманами, цілком адекватно розуміючи зміст цього поняття. Був би цей зміст негативним, поняття не набуло такого значного поширення та популярності серед певних категорій населення, передовсім селян. Схожою була логіка вживання селянами-повстанцями по відношенню до деяких своїх ватажків, які мали беззаперечний авторитет серед бійців, прізвиська «батько». Останній термін мав соціально-культурну природу, в той час, як поняття «отаман» – більше військову, притому обидва вписувалися в історичні традиції українців.

Козацька природа терміна «отаман» автоматично визначала й географію його поширення – на тодішніх козацьких територіях чи на землях України (левова частка яких в історичних часах була покозачена), де відновлювався український національний порядок. Утім, не всі повстанці поділяли концепцію національно-державного відновлення України. Тому керівники ліворадикальних повстанських загонів воліли називатися командирами, як це було, наприклад, у військах Н. Махна. Однак під кінець революції на територіях з переважаючим українським населенням термін «отаман» став основним для іменування практично всіх польових командирів повстанського руху, що зайвий раз підтверджувало силу народних традицій українців. Навіть більшовицькі структури, створені для придушення повстанства України, на початку 1920-х рр. усіх територіальних командирів повстанців – від Поділля до Луганщини і від Сіверщини до Херсонщини – йменували отаманами.

Насправді Ю. Митрофаненко мав би дослідити, чому, як, під впливом яких об'єктивних та суб'єктивних чинників дещо модернізований у 1918 р. і наповнений у цілому позитивним змістом традиційно-історичний для українців термін «отаманщина» в очах українців-державників перетворився на фактичний політичний і псевдоправовий ярлик, зручний для компрометації опонентів та втечі від політичної відповідальності. Не очистивши це поняття від нальоту заполітизованості, не піддавши його зміст саме науковому аналізу, використовувати його в якості сталого наукового терміна, як мінімум, безпідставно та необ'єктивно.

Хоча Ю. Митрофаненко генетично й пов'язує отаманщину із селянсько-повстанським рухом, він абсолютно безпідставно, на мій погляд, розмежовує ці явища. Переконавання історика в тому, що, «на відміну від повстанства, яке виявлялося у боротьбі за підтримку української державності, отаманщина – це використання сил загону для

досягнення вузько корпоративних інтересів» [5, с. 92], є доволі анти-історичним. Адже не все українське повстанство змагалося саме за українську державність (тому підтвердженням є діяльність Револьюційної повстанської армії України – махновців). Як відомо, тодішній повстанський рух був переважно селянським, і, якщо можна сказати, що повстанські отамани боролися за корпоративні інтереси, то останні – це передовсім інтереси селянства. Зрозуміло, що серед отаманів-повстанців було чимало справжніх авантюристів, але ж, по-перше, не всі були такими, по-друге, авантюристи та стяжатели були і серед тодішніх політиків, військових, у тому числі українських, тощо. Тому необ'єктивно саме повстанських отаманів робити винними в усіх гріхах революції. І тому категоричність, з якою Ю. Митрофаненко визначальною рисою отаманщини, а також її суттєвою відмінністю від повстанства називає боротьбу за «вузькокорпоративні інтереси окремо взятої повстанської групи» [5, с. 59], є неприйнятною з наукової точки зору.

Ясно, що ставлення повстанців до влади Директорії не може вважатися серйозною підставою відокремлення отаманщини від повстанського руху доби революції. Останній був неможливий без своїх ватажків-отаманів. Інакше ми отримуємо надзвичайну плутанину: якщо у певний момент отамани, що діють на території, в цілому контрольованій владою УНР, перетворюються на деструктив Української революції, то як називати повстанських командирів, які продовжували у цей час діяти в тилах білих та червоних? Вони вже не є отаманами? Ю. Митрофаненко цей «позитивний» повстанський рух не вважає отаманщиною, отже, фактично відмовляє його очільникам у праві називатися отаманами. Або ж однокореневі слова «отаман» та «отаманщина» тоді не мають спільного змісту, що є алогічним.

Викликає сумнів доречність і коректність наділення Ю. Митрофаненком отаманщини рисами девіантної поведінки [5, с. 58, 91, 97]. Девіантною, як відомо, вважається поведінка, що відхиляється від усталеної норми, не відповідає загальноприйнятим стандартам. Про які загальноприйняті норми поведінки можна казати, якщо йдеться про часи революційних потрясінь? Якщо отаманщина, на думку автора монографії, відрізнялася девіантністю, то кого з-поміж учасників всього масиву тодішніх подій (і не тільки представників повстанського руху) можна вважати носіями поведінкових норм? Безперечно, порушники дисципліни, авантюристи й політики, асоціальні та кримінальні елементи, мародери, погромники та вбивці повною мірою демонструють девіантну поведінку, але остання аж ніяк не може виступати суттєвою ознакою саме отаманщини. Те ж, що Ю. Митрофаненко вважає деструктивною (девіантною) отаманщиною, є сумішшю селянського повстанського руху, політичного авантюризму та ба-

нальних порушень військово-виконавчої дисципліни окремими особами, які називалися отаманами. Отже, незважаючи на задекларовану мету оцінити отаманщину з наукової точки зору, історик допустив певну плутанину у значеннях цього поняття. Ця плутанина змушує констатувати, що проблема дослідження отаманщини як явища має починатися з наведення ладу у відповідному понятійно-категоріальному, термінологічному апараті.

Вихід із глухого кута можна побачити у тому факті, що слово «отаман» у конкретно-історичному контексті, тобто під час революції 1917–1921 рр., мало, як мінімум два значення: як посада у певних структурах УНР і навіть УД [3] та як традиційне найменування визнаного повстанського ватажка. За цими значеннями одних, урядових, отаманів необхідно відрізнити від інших, так би мовити, народних, а не представляти їх як одне-єдине явище. Ю. Митрофаненко здійснює типологізацію отаманів [5, с. 123–160, 207–209], але, по-перше, без урахування зазначених змістів, по-друге, не всіх в Україні, а лише пов'язаних із Директорією, і, по-третє, за їхнім ставленням до Директорії, що може, безперечно, характеризувати окремих отаманів, проте не є, ще раз повторююсь, істотною ознакою для визначення природи самої української отаманщини.

Хотілося б зауважити, що Ю. Митрофаненко несвідомо підказав вихід із цього глухого кута, подекуди використовуючи термін «уєнерівська отаманщина», який доречно пов'язати з тією складовою українського повстанського руху, що орієнтувався на структури УНР. А для позначення деструктивного відхилення повстанського руху можна використовувати більш специфічне поняття «отаманія» [5, с. 172, 175], в якому персональне явно переважає суспільне.

Що ж таке українська отаманщина доби революції 1917–1921 рр.? Ясно, що значення цього терміна не має нічого спільного з отаманськими державно-військовими посадами (нікому ж не приходить у голову оперувати, наприклад, поняттями «міністерщина», «делегатщина» або «генеральщина»). Загальне значення отаманщини передає народний, суспільний дух цього явища. Отаманщина має відношення до повстанського руху, в чому Ю. Митрофаненко аніскільки не помиляється і ні на жодному етапі революції з ним не розриває. Безперечною недоробкою автора є відсутність повноцінного аналізу повстанського руху, що безумовно дозволило б не просто уточнити деякі характеристики отаманщини, а й фактично наблизитися до розуміння її історично-народної сутності. Вище було зауважено, що дослідник не визначив об'єкт свого дослідження, інакше кажучи, безпосередній контекст досліджуваного явища. Для отаманщини таким є селянський повстанський рух, а не діяльність Директорії УНР. Таким чином і контекст, і сутність, і хронологія, і географія україн-

ської отаманщини доби революції були іншими, ніж ті, які розуміє та визначає Ю. Митрофаненко в контексті тлумачення «свого» значення отаманщини.

Підводячи підсумки цим коротеньким роздумам, хотілося б зауважити, що критичне ставлення до запропонованого Ю. Митрофаненком значення терміна «українська отаманщина» в контексті революції 1917–1921 рр., на моє щире переконання, жодним чином не зменшує наукову вагу написаної ним книги. Яких би висновків не дійшов дослідник, вони не можуть деактуалізувати саму проблему отаманщини як історичного явища. І Ю. Митрофаненко безперечно правий, стверджуючи, що це явище не знайшло цілісного, системного відображення у попередній історіографії. Тому його дослідження можна вважати акцентованою спробою постановки відповідної наукової проблеми.

Бібліографічні посилання

1. **Архирейський Д.** Влада vs Отаманщина: історичні смисли в реальній політиці / Д. Архирейський // Український тиждень. – 2015. – № 31. – С. 30–33.
2. **Бабич Б.** Суспільство, яке змогло одягнути, нагодувати і озброїти армію – є небезпечним для влади [Електронний ресурс] / Б. Бабич. – Режим доступу: <http://uainfo.org/blognews/461128-susplstvo-yake-zmoglo-odyagnuti-nagoduvati-ozbroyti-armyu-ye-nebezpechnim-dlya-vladi.html>
3. Закони про тимчасовий державний устрій України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/n0004300-18>
4. **Медуниця Ю.** Анархії та отаманщини в Україні не буде [Електронний ресурс] / Ю. Медуниця. – Режим доступу: <http://ukurier.gov.ua/uk/articles/anarhiyi-ta-otamanshini-v-ukrayini-ne-bude/>
5. **Митрофаненко Ю.** Українська отаманщина 1918–1919 років / Ю. Митрофаненко. – Кіровоград, 2016.
6. Прокурор Києва: борються с «махновщиной» добровольческих батальонов [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/rus/news/2014/11/10/7043739/>
7. Прокурор сообщил о захвате вертолетной площадки Януковича и попросил батальоны прекратить «махновщину» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kiyany.obozrevatel.com/money/87530-prokuror-kieva-poprosil-komandirov-dobrovolcheskih-batalonov-prekratit-mahnovschinu.htm>
8. **Якунов Е.** Прокуратура против батальонов: лед и пламень [Електронний ресурс] / Е. Якунов. – Режим доступу: <http://uainfo.org/blognews/436347-prokuratura-protiv-batalonov-led-i-plamen.html>

Надійшла до редколегії 11.09.2016

УДК 94(477) «1918-1919»

Ю. С. Митрофаненко

КЗ «Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського»

**З ПРИВОДУ РЕЦЕНЗІЇ Д. В. АРХІРЕЙСЬКОГО
НА КНИГУ Ю. МИТРОФАНЕНКА «УКРАЇНСЬКА
ОТАМАНЩИНА 1918–1919 років»**

Запропоновано відповідь на критику книги «Українська отаманщина 1918–1919 років» Д. В. Архирейським та проаналізовано трактування терміна і сутності явища «отаманщина» («отаманія»).

Ключові слова: отаман, отаманщина, отаманія, українська отаманщина, повстанський рух, революція, Директорія.

Ю. С. Митрофаненко

КЗ «Кировоградский областной институт последипломного педагогического образования имени Василия Сухомлинского»

**ПО ПОВОДУ РЕЦЕНЗИИ Д. В. АРХИРЕЙСКОГО
НА КНИГУ Ю. МИТРОФАНЕНКА
«УКРАИНСКАЯ АТАМАНЩИНА 1918–1919 годов»**

Автор отвечает на критику книги «Украинская атаманщина 1918–1919 годов» Д. Архирейским, а также анализирует трактовку термина «атаманщина» и значение сущности этого явления в Украине.

Ключевые слова: атаман, атаманщина, атамания, украинская атаманщина, повстанчество, революция, Директория.

Y. S. Mytrofanenko

*CE «Kirovograd Regional Institute
of Postgraduate Education Vasyl Sukhomlynsky»*

**CONCERNING THE D.V. ARKHIREISKIY'S REVIEW
OF Y. MUTROFANENKO BOOK
«UKRAINIAN OTAMANSCHINA IN 1918–1919»**

The article offers a response to D. V. Arkhireiskiy's critique of the book «Ukrainian atamanshchina of the years 1918–1919». The treatment of the term and the origin of the phenomena «atamanshchina» («atamania») are here analysed. The author has analyzed the socio-political atmosphere in Ukraine in 1918–1919, determined the impact on the genesis and transformation of atamanship in destructive power factor of the Directory. The main manifestations of this process and the essence of this social phenomenon were determined. Atamanship was considered as a kind of deviant social movement

© Ю. С. Митрофаненко, 2016

directed against the Directory. The thesis is the first research of atamanship as a social phenomenon of the Directory era in the national historiography, the main feature of atamanship was a system total disobedience of deviant, military groups of national direction (ataman formations) to the official authorities of the UNR. The author has analyzed the socio-political atmosphere in Ukraine in 1918–1919, determined the impact on the genesis and transformation of atamanship in destructive power factor of the Directory.

Key words: ataman, ataman formations, atamanship, deviance, the Directory, «multiple sovereignty», the insurgency, the army.

Ознайомлення з рецензією доктора історичних наук Д. В. Архірейського на книгу «Українська отаманщина 1918–1919 років» викликало бажання вступити з шановним опонентом у наукову дискусію. Тим більше, що явище отаманщини не оминуло теренів Придніпров'я, де селянський повстанський рух у різних формах часом мав вирішальний вплив на військово-політичну ситуацію в Катеринославі та найбільших повітах [23].

Зазначу, що цей відгук на зміст дослідження не єдиний. В. М. Щербатюк – автор найновішої докторської дисертації з історіографії повстанського руху першим проаналізував зміст кандидатської дисертації Ю. С. Митрофаненка «Отаманщина як суспільний феномен Української революції періоду Директорії 1918 – 1919 років», підготовленої на кафедрі історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара [38, с. 284]. Відгуки про дисертацію та книгу залишили О. О. Літовко [17], О. В. Тарасов [33], І. Я. Щупак [39] окремі аспекти книги дискутувалися під час телепередачі О. С. Донія «Ідейний вибір» за участю відомих істориків С. І. Кота, О. С. Кучерука, В. В. Сергійчука, І. Я. Щупака.

Проте найбільший за обсягом відгук залишив саме Д. В. Архірейський.

По-перше, щиро дякую Д. В. Архірейському за увагу до книги та проблематики отаманщини в цілому. Ще під час підготовки дисертації було використано його статтю «Поняття „отаманщина”» у контексті досліджень Української революції 1917–1921 рр.». У книзі є декілька посилань на цю змістовну статтю, яка містить постановку проблеми різних мотиваційних чинників у діяльності отаманів у добу Української революції та визначення їх Д. В. Архірейським як своєрідного прошарку контреліти з різною мотивацією: «Прагнення до незалежності, самостійності могло бути внутрішнім мотивом і діяльності отаманів. Інше питання, хто з них як розумів свою самостійність... Отаман отаману – різниця, і всіх під один гребінець зачісувати необ'єктивно...» [1]. Підходи вченого були враховані нами при написанні третього ключового розділу дисертації «Сутність, осо-

бливості, типологізація отаманщини як суспільного феномена» [22, с. 106, 126, 226]. Однак не лише стаття Д. В. Архирейського визначила постановку проблеми дослідження, зазначену в нашому авторефераті: розрізнити отаманські формування з національно-політичним забарвленням, які діяли на користь українського державотворення, від подібних за формою загонів, контрверсійних стосовно політики Директорії [21, с. 1].

Інші дослідники суспільних рухів доби Української революції 1917–1921 рр., зокрема Н. І. Земзюліна, В. М. Лободаєв [18, с. 241], О. В. Нестеров, П. П. Захарченко також «наголошували на потребі провести чітку межу між повстансько-партизанськими загонами з національним забарвленням, діяльність яких була корисною для державотворення, та деструктивним елементом, який шкодив національному рухові» [12, с. 68].

В. Ф. Солдатенко – дослідник проблематики Української революції – підкреслював необхідність «увільнення від неприродних нашарувань, надмірної героїзації, міфологізації феномен отаманщини» [32, с. 82]. Він же акцентував увагу на необхідності розрізнення понять «отаманщина» (отаманія) і повстанський рух», бо, на його думку, «не можна погодитися з тими авторами, які намагаються ототожнити терміни „отаманщина” і „повстанство”. Вочевидь друге поняття сутнісно відмінне, і лише на тій підставі, що керівники повстанців іменувалися отаманами, їх не можна урівнювати» [30, с. 564]. Отже, формулюючи мету та завдання дослідження, автор книги «Українська отаманщина 1918–1919 років» урахував стан історіографічної розробки та постановки проблеми авторами, які досліджували суспільні рухи доби Української революції.

Приємно, що Д. В. Архирейський відзначив «академічний рівень дослідження», визначивши внесок Ю. С. Митрофаненка у розробку достатньої складної теми Української революції. Окремі зауваження Д. В. Архирейського буде враховано під час майбутніх досліджень проблематики суспільних рухів доби Української революції, серед яких отаманщина посідає чільне місце і напевне ніколи не втратить своєї актуальності.

Як автор книги, визнаю роль критики для розвитку історичної науки, однак рецензія має низку моментів, з якими автор книги не може погодитися. Інтерес Д. В. Архирейського до книжки «Українська отаманщина 1918–1919 років» викликала подив, бо знання історіографії проблематики суспільних рухів доби Української революції 1917–1920-х рр. не є сильною стороною досліджень доктора Д. В. Архирейського. Після ознайомлення з його достатньо цікавою книгою «Махновська веремія. Тернистий шлях Революційної повстанської армії України (махновців) 1918–1921 рр.» зауважуєш, що Дмитро Во-

лодимирович або не знає про здобутки інших істориків у цій галузі, або воліє з певних причин не помічати їх [3]. Зокрема, у цій книзі (рік видання 2015 р.) немає жодної згадки про надзвичайно ґрунтовне дослідження історика М. А. Ковальчука «Без переможців. Повстансько-партизанський рух в Україні проти білогвардійських військ генерала А. І. Денікіна (червень 1919–1920 р.)», яка побачила світ у 2012 р. [14]. Її автор на основі документів не лише вітчизняних архівів, але й матеріалів з архівосховищ Росії (4 установи), США (2 установи), Бібліотеки Народової у Варшаві детально та об'єктивно, без ідеалізації махновщини, що властиво працям Д. В. Архірейського, та на значно ширшій джерельній базі (Д. В. Архірейський використав фонди виключно вітчизняних архівів) проаналізував військові операції махновців.

Не помітив Д. В. Архірейський і масиву фахових досліджень запорізького історика В. М. Чопа – автора дисертації з історії махновського – руху та статей, які висвітлюють різні аспекти махновського руху [37]. Значна увага у книзі Д. В. Архірейського приділена військовим діям махновців у районі Бердянська, але жодним словом не згадано про надзвичайно цікаве дослідження І. І. Лимана та В. М. Чопа «Вільний Бердянськ», у якому детально, на основі маловідомих джерел проаналізовано практику махновського самоврядування в Бердянську під час перебування там військ РПАУ (м) [36].

Чому я зупинився на аналізі історіографії книги Д. В. Архірейського «Махновська веремія»? Бо для Дмитра Володимировича властиво неуважно читати праці своїх опонентів. Навіть така дрібниця як назва видавництва, завдяки якому книга «Українська отаманщина 1918–1919 років» побачила світ, подається з помилкою. Назва видавництва «Імекс-ЛТД», а у Д. В. Архірейського чомусь «Імпекс». Це, звичайно, дрібниця, але вона підтверджує вищезазначене припущення. До цього можна додати ще один вже не дріб'язковий факт. У книзі «Махновська веремія» Д. В. Архірейський пише про бої махновців «на захід від Єлизаветграда», про наступ з-під «Єлизаветграда» [3, с. 87, 88, 90, 181]. Хоча місто ніколи офіційно не мало такої назви (насправді Єлисаветград). Все-таки доктор історичних наук має правильно писати назви міст, про які він згадує в науково-популярному виданні.

З подивом прочитав у рецензії Д. В. Архірейського про використання Ю. Митрофаненком терміна «уенерівська отаманщина», який у книзі жодного разу не згадується, тому й посилань Д. В. Архірейський на відповідну сторінку книги «Українська отаманщина 1918–1919 років» не наводить. Термін «уенерівська отаманія» застосовує В. М. Лободаєв [18, с. 245], але не Ю. С. Митрофаненко.

На продовження думки про знання історіографії. Приємно, що Д. В. Архірейський помітив вихід книги «Українська отаманщина

1918 – 1919 років», бо, наприклад, серед переліку літератури до критики цієї книги жодним словом не згадується про інші видання. Зокрема, цікаві джерела та узагальнення для розуміння процесів «отаманії» наводить Я. Ю. Тинченко у контексті дослідження біографій вояків армії УНР [34]. Книга В. А. Савченка «Отаманщина» [28], яка вийшла друком у 2011 р., стосується системного дослідження процесів отаманщини, партизанщини, махновщини. А дослідження під назвою «Отаманщина та партизанщина в Громадянській війні: ідеологія, військова участь, кадри. Збірник статей і матеріалів», яка вийшла друком за редакцією відомого російського знавця цієї проблематики А. В. Посадського в 2015 р., містить узагальнення та регіональні аспекти цієї проблематики [14]. Це найновіші та комплексні дослідження з історії отаманщини. Їх порівняльний аналіз міг би дозволити Д. В. Архірейському об'єктивно оцінити внесок кожного у розробку цієї проблематики, бо рецензія передбачає аналіз доробку різних дослідників. Тим більше, що Д. В. Архірейський виходить за рамки рецензування книги Ю. С. Митрофаненка і намагається проаналізувати це явище в цілому. Крім того, подібний підхід дозволив би порівняти їх зі своїм доробком у вивчення теми отаманщини.

На мою думку, неуважне ставлення доктора історичних наук до такої важливої складової проблеми історичного дослідження, як історіографічний аналіз і призвело до змісту рецензії Д. В. Архірейського на книгу «Українська отаманщина 1918 – 1919 років» і висновку, що Ю. С. Митрофаненко пропонує читачеві якесь «своє» антинаукове тлумачення змісту та сутності поняття та явища «отаманщини». Якби Д. В. Архірейський уважно прочитав перший розділ книги, у якому висвітлюється історіографія проблеми, до речі, він відзначив аналіз історіографії як сильну сторону книги, то не писав би про «своє» (тобто Ю. Митрофаненка бачення негативної сутності терміна «отаманщина»). Натомість, він помітив би історіографічну традицію подібного трактування, підкріплену аргументами та джерелами, яка існує в історичній науці від часу появи цього терміна в 1919 р. до сучасності. Підтвердження цьому праці сучасних істориків: В. М. В'ятровича [6, с. 177–190], Я. Й. Грицака [8, с. 73–74, 84], Л. Л. Залізняка [11], С. В. Кульчицького [16, с. 297], С. М. Литвина [16], В. Ф. Солдатенка [30–32], Ф. Г. Турченка [35, с. 221, 223] та ін. Оцінити різні погляди істориків на трактування поняття «отаманщина» дозволяє монографія В. М. Щербатюка «Селянський повстанський рух в Україні: українська історіографія» [38, с. 283–285].

Однак Д. В. Архірейський, ігноруючи історіографічну традицію, пише про запозичення терміна «отаманщина» виключно з «політичного наративу». Він називає це поняття, яке давно увійшло в історіографію, «політичним ярликом» доби Української революції, хоча цей

термін використовувався і в нормативно-правових документах. Доктор історичних наук Д. В. Архірейський радить оцінювати отаманщину з «виважених, хоча, можливо, і недостатніх висновків сучасних вчених». Подібна позиція потребує аргументації і посилань на позиції цих вчених, їхні праці. Однак Д. В. Архірейський чомусь не навіть жодного посилання. Зазначу, що аналіз історіографії проблеми використання поняття «отаманщина» здійснили, наприклад, С. Х. Литвин [16], В. Ф. Солдатенко [30, с. 564; 31, с. 302–304] та представник молодшого покоління українських істориків В. М. Лободаєв [18, с. 241]. Зокрема, В. Ф. Солдатенко, аналізуючи праці відомого дослідника повстанського руху Р. М. Ковалю, зазначив, що «останнім часом почастишали спроби романтизувати дуже складне і суперечливе явище отаманщини, замовчуючи тіньові сторони» [31, с. 302]. Таким чином, він відзначив напрям української історіографії, який виник наприкінці 90-х рр. і призвів до поширення іншого розуміння поняття «отаманщина» тотожного з повстанством. В. М. Лободаєв розрізняє три підходи до розуміння поняття «отаманщина». Міфологізований – Р. М. Ковалю, критичний – В. Ф. Солдатенка (додам і його опонентів С. Х. Литвина та Ф. Г. Турченка) та «компромісний» – П. П. Захарченка, Н. І. Земзюліної, О. В. Нестерова [18, с. 241].

Підкреслимо, що у книзі «Українська отаманщина 1918–1919 років» посилань на історіографічний доробок авторів з цієї проблематики більше двохсот, тому кожен читач може ознайомитися з позицією істориків від 1920 р. аж до сучасності і зробити власні висновки про історіографічну традицію розуміння і застосування поняття «отаманщина» [22, с. 226–236]. Перелік літератури Д. В. Архірейського до рецензії на книгу Ю. Митрофаненка нараховує вісім пунктів, серед яких жодного історика, крім доктора Д. В. Архірейського. Отже, постає риторичне питання, хто ж пропонує читачеві виключно «своє» бачення сутності терміна «отаманщина»: Ю. С. Митрофаненко чи Д. В. Архірейський? І хто ігнорує висновки сучасних вчених.

Одним із вразливих місць книги Д. В. Архірейський називає відсутність визначення об'єкта та предмета дослідження. Але автор книги «Українська отаманщина 1918–1919 років» і не ставив собі за мету це робити, бо видання за формою науково-популярне. Натомість, наскільки поради Д. В. Архірейському ознайомитися з текстом автореферату, де зазначено і об'єкт, і предмет дослідження, відповідно до вимог, які він формулює [21, с. 2].

Цікавим виглядає зауваження Д. В. Архірейського, що використання праць Х. Ортеги-і-Гасети, Т. Гобса, Е. Гіденса є недостатнім і «змушує потенційного дослідника врахувати відповідний науковий спадок філософів, соціологів, політологів». Але Д. В. Архірейський знову не називає жодного прізвища, то ж про кого йде мова і про які

праці залишається лише здогадуватися. Щоправда, у переліку літератури до критики є маловідомі прізвища Б. Баби́ча та Е. Якунова. Крім того, фіксуємо чергову неухва́жність до тексту, адже крім них у книзі «Українська отаманщина 1918–1919 років» згадується ще й Ч. Тілі – відомий соціолог, дослідник суспільних рухів [22, с. 46], але для Д. В. Архирейського він залишився поза увагою або менш авторитетним, ніж вищезгадані автори.

Отже, вразливим місцем концепції критики Д. В. Архирейського є відверте ігнорування історіографічної традиції в осмисленні цього суперечливого явища. До речі, під час захисту моєї дисертації завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства ДНУ імені Олеся Гончара, проф. О. І. Журба сформулював питання саме подібним чином: «У якій історіографічній традиції Ви використовуєте поняття „отаманщина“?» Нагадую, що розуміння під терміном «отаманщина» деструктивних процесів Української революції розпочалося ще в 1920-х рр. і використовується нині не лише Ю. Митрофаненком. Перелік авторів, які у подібному значенні використовують поняття «отаманщина», подано вище, а з повним списком можна ознайомитися на сторінках книги. Цікаво, що історик Я. Й. Грицак привернув увагу до впливу історіографії та мемуаристики 1920–1930-х рр. на розуміння негативної сутності отаманщини вояками УПА, які ретельно вивчали досвід учасників попередніх національно-визвольних змагань, намагаючись уникнути їхніх помилок.

Під впливом осмислення методів та результатів боротьби попередніх національно-визвольних змагань лідери ОУН (б) запозичили для себе назву армії УНР 1921 р. УПА, але рішуче відмовилися від звання «отаман» й поборювали «отамана» Т. Бульбу-Боровця. Цікаво, що останній звинувачував в «отаманщині» саме УПА за розкол єдиного повстанського фронту. Я. Й. Грицак дійшов висновку: «Над усім українським рухом тяжіли, ніби страшний жупел, спогади про анархію 1919 р. («отаманію») (час поширення отаманщини Україною – Ю. М.), котра призвела до появи численних самозваних отаманів і батьків, чий дії розколювали фронт проти спільного ворога» [8, с. 74].

Цікаво, що Л. Л. Залізняк так само розуміє «отаманщину». Відповідаючи на закиди Я. Й. Грицака керівництву УПА стосовно методів творення збройних сил, він зазначив: «Централізація українського повстанського руху була адекватною і виправданою реакцією на розгул отаманщини та квазідемократії у визвольних змаганнях українців у 1917–1921 рр., які призвели до трагічної поразки УНР» [11].

І щоб остаточно розвіяти сумніви стосовно політичної спекуляції стосовно використання терміна «отаманщина», наведемо цитату людини, далекої від політичних партій. Мова про митрополита УГКЦ А. Шептицького, який у посланні під назвою «Про організацію паро-

хій та громад» зазначив: «Найбільшою небезпекою є внутрішні роздори, поборювання себе взаємно і впливаюча з роздорів атаманщина, котра вже так багато причинилася до руїни і упадку наших подій при першій нашій спробі побудувати Українську Державу» [24, с. 14].

Серйозним закидом Д. В. Архірейського на мою адресу є порада «навести лад у відповідному понятійно-категоріальному, термінологічному апараті» та обвинувачення в порушенні законів формальної логіки під час викладу матеріалу: «Хіба однокореневі слова «отаман» та «отаманщина» не мають спільного змісту, що є алогічним». Для Д. В. Архірейського поняття «отаман» має виключно позитивне значення. Також він пропонує для позначення «деструктивного відхилення повстанського руху використовувати більш специфічне поняття „отаманія”, в якому персональне явно переважає суспільне». Цікаво, а який корінь у слова «отаманія»? І чи не є алогічними підходи самого Д. В. Архірейського? Разом із тим варто нагадати, що є випадки, коли корінь слова не визначає змісту поняття. Наприклад, слово «кум» має одне значення, а «кумівщина», «кумівство» зовсім інше. Я гадаю, що ніхто з філологів не буде переконувати, що «кумівщина» – це добре, а «кумівство» – погано. Продовжимо, «партизан – партизанщина», «штурм – штурмівщина», «дід – дідівщина». Особливого значення набуває розуміння різниці між спільнокореновими, але різними за змістом поняттями «критика» – «критиканство» – «критикан».

По-друге. Що саме рецензент вважає відсутністю чи наявністю спільного змісту у однокоренових словах? Адже у праці не відкидається той факт, що слово отаманщина походить від отаман. Оскільки отаман – це керівник, ватажок, то цілком закономірно, що отаманщина – це рух, очолюваний певним керівником-ватажком. А тому очевидно, що йдеться якраз про наявність спільних сем. Варто зазначити, що саме слово «отаман» має як позитивні, так і негативні семи, оскільки використовується і на позначення керівника нерегулярного, незалежного від державної влади військового загону або групи і також ватажка розбійницької зграї. То на яких виключно позитивних конотаціях наголошує рецензент? Тож раджу рецензенту розібратися спочатку з відтінками значень самого слова отаман, а потім перейти до вивчення такого цікавого явища, як енантіосемія, яке передбачає одночасно наявність у тому самому слові протилежних значень (позитивного і негативного).

Не можна погодитися із думкою Д. В. Архірейського про те, що повстанські отамани боролися виключно за інтереси селянства, бо рушійною силою їхніх загонів було селянство. По-перше, нерідко цілі отаманів були далекими від інтересів селянства, а, по-друге, захист земельних наділів біля свого села нерідко призводив до прив'язаності повстанців до «своєї стріхи» і відмови об'єднуватися з іншими за-

гонами та вирушати далеко від своїх населених пунктів або до створення регіональних селянських республік, ворожих до УНР і сусідів, які підтримували українську державу. Найяскравіший приклад – конфлікт на сучасній Черкащині (тоді Київська губернія) між державниками-холодноряцями та сепаратистами-коцурівцями (суботівчанами). Аналізу мотивації отаманів та членів їхніх загонів присвячений третій розділ книги [22, с. 123–161].

Стосовно закиду Д. В. Архирейського, що комусь забороняється називатися отаманами, то вони абсолютно безпідставні. Навести лад у цьому допоможуть філософські категорії: зміст і форма. Поняття отаман використовується для позначення форми (виборний командир (повстанський отаман) або призначений Директорією. А «отаманщина» або «отаманія» – для характеристики змісту діяльності, що повною мірою відповідає історіографічній традиції використання цієї дефініції.

Продовжимо тему термінологічного апарата та «заборони», яку Д. В. Архирейський накладає на неприпустимість розмежування понять отаманщина та повстанський рух, бо для нього, як і для Р. М. Ковалю, вони є тотожними. Варто пояснити, що в добу Української революції 1917–1921 рр. та в працях істориків поняття «отаманщина» та «отаманія» використовувалися як синоніми для позначення негативних явищ повстанського руху (а згодом і всього війська, політичного життя), а не як антоніми. Антонімом до поняття «отаманщина» був саме повстанський рух. Книга учасника визвольних змагань старшини 3-ої Залізної дивізії О. Вишнівського, яка побачила світ у 1973 р., мала назву «Повстанський рух і отаманія» [5]. Аналізуючи отаманщину (отаманію), він передбачав можливу негативну реакцію на свої міркування і обвинувачення у «сплямуванні» повстанського руху [5, с. 5]. І. Мазепа (учасник Першого Зимового походу) так само розрізняв поняття «отаманщина» та «повстанський рух». Зокрема, позитивно характеризуючи повстансько-партизанський рух, особливо Перший Зимовий похід, він зазначив, що «армія Зимового походу була вільна від пошести на отаманщину, бо в армії Зимового походу бачимо єдину волю командування, строгу дисципліну та послідовну вірність УНР» [19, с. 501–503].

М. Омелянович-Павленко так само розрізняв ці поняття, а під «отаманщиною» розумів неузгодженість дій навіть у повстанських частинах. Наведу лише дві його цитати: «В армії знов повстає отаманщина: головнокомандуючий повстанцями Волох не виконує оперативних наказів командарма». Для характеристики повстанців Холодного Яру він уникнув поняття «отаманщина», попри позитивну оцінку партизанів цієї організації [19, с. 301–302].

У негативному контексті для позначення неузгодженості дій повстанських загонів та невмінні координувати групові інтереси

поняття «отаманщина» («отаманія») використовували учасники повстанського руху М. Дорошенко [10], Ф. Мелешко, «який запропонував у загоні такий порядок, «щоб уникнути «отаманії» [20, с. 32], М. Шляховий [22, с. 110] і навіть Я. Орел-Гальчевський, попри його позитивне ставлення до повстанського руху [26, с. 88–89, с. 127–128]. Повстанство і отаманщину розрізняв також сам С. Петлюра, який згадував про симпатії до повстанців, але при цьому зазначав, що коли «отаманщина свою роль відслужила і свою службу виконала, то він почав різати її як сліпу кішку» [22, с. 119; 27, с. 518].

Отже, пропозиція Д. В. Архірейського використовувати для позначення деструктивних чинників повстанського руху поняття «отаманія» на противагу позитивному терміну «отаманщина» навряд чи відповідає історіографічній традиції та розумінню спільного змісту однокоренових слів «отаман» та «отаманія». До речі, прийом Д. В. Архірейського не новий. Першим його запропонував ще в 2005 р. Р. М. Коваль, який використав подібний підхід, коли, вирішуючи проблему збереження позитивного змісту поняття «отаманщина», запропонував отаманів-державників називати отаманами, а отаманів-авантюристів та злочинців – «отаманчиками» [22, с. 24–25].

У наукових колах подібні підходи підтримки не знайшли. Р. М. Коваль (крім Д. В. Архірейського) єдиний дослідник цієї теми, який наполегливо тримається думки, що поняття «отаманщина» слід використовувати виключно в позитивному сенсі. Зазначу, що попри певні концептуальні розбіжності з Р. М. Ковалем у трактуванні поняття «отаманщина» з великою повагою ставлюся до його дослідницького доробку. Він змусив фахових істориків привернути увагу до цієї надзвичайно цікавої та актуальної проблеми.

У чому складно не погодитися з Д. В. Архірейським і визнати, що автору не вдалося запропонувати визначення самого поняття «отаманщина», яке б влаштувало всю наукову спільноту. В 2010 р. у м. Бердянськ відбулася наукова конференція на тему «Термінологічні проблеми сучасної історичної освіти», у якій взяв участь дослідник доби Української революції В. Ф. Солдатенко з доповіддю «Революційна доба 1917–1920 рр. в Україні: в пошуках термінологічних адекватностей» [30]. В. Солдатенко не обійшов увагою і проблему використання терміна «отаманщина». Він зазначив, що «дуже часто невмотивовано ототожнюються поняття «отаманщина» та «повстанський рух», бо насправді вони дуже різняться між собою, мають своє смислове, змістовне навантаження. Це все ж різновеликі, навіть різнопорядкові явища» [30, с. 564].

До речі, сам Д. В. Архірейський не дає визначення цього поняття ані в книзі «Махновська веремія», ані в рецензії на книгу «Українська отаманщина». Річ у тому, що це зробити надзвичайно складно,

тому, незважаючи на думку, що про терміни домовляються, а не сперечаються, важко спрогнозувати, чи дійдуть історики згоди стосовно однозначного розуміння цього явища і поняття. Адже термін «отаманщина» належить до категорії понять, котрі трактують як полісемантичні, дискусійні та багатозначні. Скористаюся дослідженням О. Давлетова та дозволю припустити, що, як і фашизм, термін «отаманщина» має декілька варіантів трактувань [9, с. 17]. У вступі до книги обґрунтовано, у якому саме значенні та контексті використовується поняття «отаманщина» і в якій історіографічній традиції [22, с. 6–9]. Однак і досі не втрачає актуальності дослідження під назвою «Отаманщина: трактування та зміст терміна».

Цікавий підхід до розуміння подібних до «отаманщини» понять запропонувала історик Н. М. Яковенко. Вона відносить такі терміни до «зв'язкових понять», тобто абстрактних історіографічних термінів, яким у дійсності не відповідає жоден фізично наявний об'єкт, а тим часом вони викликають стійкі асоціації із щонайширшим колом явищ і подій [40, с. 270].

Але проблема в тому, що у Я. Й. Грицака, В. К. Липинського [7, с. 226], Ю. С. Митрофаненка, В. Ф. Солдатенка, М. М. Стахіва [29] і поняття «отаманщина» викликає одні асоціації, а в Р. М. Ковалю та Д. В. Архирейського інші. Однак попри складність спробую запропонувати свій варіант, використовуючи досвід білоруського історика В. А. Космача при трактуванні поняття «фашизм».

Отже, «отаманщина – це збірний термін для позначення суспільних рухів на теренах Російської імперії, супутнє явище і наслідок революційної доби 1917–1920-х рр., яке ґрунтується на історичних традиціях козацького самоврядування». Під дефініцією «українська отаманщина» слід мати на увазі своєрідні риси цього явища в Україні, бо ж використовуються поняття «українське козацтво», «донське козацтво» або «сибірська отаманщина» – доволі поширений термін у російській історіографії [4]. Але таке нейтральне визначення поняття, яке фіксує певне явище, все одно потребує з'ясування його сутності. До речі, автори досліджень про повстанський рух свідомо чи несвідомо не використовують поняття «отаманщина» як тотожне. Вони не ставлять собі за мету аналізувати вияви діяльності отаманів, спрямовані проти УНР, фокусуючися виключно на боротьбі повстанських загонів із ворожими до УНР політико-державними системами [12].

Погоджуюся, що використання терміна «девіантність» стосовно сутності отаманщини, яка відрізняє його від повстанства, є дискусійним, але аж ніяк не є помилковим та неприпустимим, як стверджує Д. В. Архирейський. Під час захисту мною дисертації доктор історичних наук О. І. Журба назвав рішення про застосування дефініції «девіантність «сміливим кроком» і попросив пояснити причини його ви-

користання. Отже, «девіантність» – поведінка з відхиленням від установлених норм. Девіантність повстанських отаманів полягала в тому, що, офіційно визнаючи владу УНР та увійшовши до складу Дієвої армії УНР, вони мусили виконувати накази офіційної української влади: військової та політичної (фактично Директорії та Симона Петлюри). Але отамани нерідко ігнорували ці норми, посилаючись на своєрідне «отаманське право», мали у своїх частинах окрему присягу, оголошували відбиті в більшовиків міста «своєю власністю» і т.п., тому для позначення їхньої поведінки було застосовано дефініцію девіантність [22, с. 100–123]. До речі, подібна девіантна поведінка українських повстанських загонів та конфлікти в армії УНР стала однією з причин поразки ДА УНР у Катеринославі в січні 1919 р. [23, с. 276–280].

На боротьбу з виявами подібної девіантності були спрямовані зусилля С. Петлюри та його оточення. У розділі «Боротьба Директорії проти отаманщини» аналізуються заходи влади для ліквідації девіантності, тобто усунення тих невідповідностей, які не дозволяють ефективно співпрацювати регулярним та повстанським частинам, ускладнюють процес керівництва цими частинами і не дозволяють створити потужну дисципліновану армію [22, с. 161 – 198]. До отаманських формувань, які не мали девіантної поведінки, можна віднести ті повстанські загони, які підпорядковувалися Директорії та визнавали її політичний та військовий курс, не піднімали заколотів проти влади. Саме їх віднесено до четвертого: помірковано-конструктивного типу отаманщини. Це загони під керівництвом А. Волинця, А. Гулого-Гуленка, П. Дяченка, Д. Соколовського, Ю. Тютюнника (на чолі Київської групи ДА УНР (з червня 1919 р.) та ін. Професора О. І. Журбу така відповідь цілком влаштувала.

Відповіді на інші закиди Д. В. Архірейського читач може знайти в книзі «Українська отаманщина 1918–1919 років», яка є у вільному доступі в мережі Інтернет та Науковій бібліотеці ДНУ імені Олеса Гончара.

Отже, попри корисні та суттєві зауваження до книги, які спонукають до дискусії та подальшого дослідження явища «отаманщини» (отаманії), не можу погодитися з висновком Д. В. Архірейського про те, що «контекст, і сутність, і хронологія, і географія української отаманщини доби революції були іншими, ніж ті, які розуміє та визначає Ю. Митрофаненко в контексті тлумачення „свого” значення отаманщини». На мою думку, він є необ'єктивним, упередженим та алогічним, бо ж в останньому абзаці своєї ж рецензії доктор історичних наук Д. В. Архірейський визнає, що книга має такі «наукову вагу».

Безумовно Д. В. Архірейський має право на власну думку, але його підходи до рецензії, на мою думку, є не послідовними. Крім того, вони суперечать здобуткам українських істориків різних поколінь та

напрямів у осягненні такого складного та суперечливого явища як «отаманщина». Попри це визнаю, що Д. В. Архірєйський цілком правий, що дискусія навколо визначення поняття та сутності отаманщини триває, а книга «Українська отаманщина 1918–1919 років», попри її, за визначенням Д. В. Архірєйського, «академічний рівень», аж ніяк не ставить крапку в дослідженні цього явища.

У якості Р.С. хочу навести цитату О. Вишнівського – воєнка армії УНР, автора першого дослідження, присвяченого відмінностям «отаманщини» (отаманії) та повстанського руху, який застерігав майбутніх дослідників цього явища: «Реальне віддзеркалення тієї частини нашої історії, яка ввійшла до неї під назвою «отаманія», може викликати (і я думаю викличе) у декого «скрегіт зубів», і на мою адресу (і майбутніх дослідників цього явища – прим. Ю. М.) посиляться закиди, що я, мовляв, кидаю пляму на непорушне «табу», а запальні опоненти закинуть мені навіть «сплямування повстанського руху» [5, с. 5].

Бібліографічні посилання

1. **Архірєйський Д.** Поняття «отаманщина» у контексті досліджень Української революції 1917–1921 рр. / Д. Архірєйський // IV наукові читання, присвячені пам'яті Д. П. Пойди. – Д., 2002. – С. 140–144.
2. **Архірєйський Д.** Влада vs Отаманщина: історичні смисли в реальній політиці / Д. Архірєйський // Український тиждень. – 2015. – С. 30–33.
3. **Архірєйський Д.** Махновська веремія. Тернистий шлях Революційної повстанської армії України (махновців) 1918–1921 рр.: науково-популярне видання / Д. Архірєйський. – К., 2015.
4. «Атаманщина» и «партизанщина» в гражданской войне: идеология, Военные кадры, участие: сб. ст. и матер. / под ред. А. В. Посадского. – М., 2015.
5. **Вишнівський О.** Повстанський рух та отаманія / О. Вишнівський. – Де-тройт, 1973.
6. **В'ятрович В.** Тарас Бульба-Боровець. Отаман, загублений в часі / В. В'ятрович // Україна. Історія з грифом секретно. – Х., 2015.
7. В'ячеслав Липинський та його доба: Кн. 1 / упоряд. Т. Осташко, Ю. Терещенко. – К., 2010.
8. **Грицак Я.** Страсті за націоналізмом / Я. Грицак. – К., 2011.
9. **Давлєтов О.** Підготовка «покоління вовків»: вишкіл майбутніх виконавців Голокосту (Нариси молодіжної політики НСДАП у 1922–1939 рр.) / О. Давлєтов. – Д., 2015.
10. **Дорошенко М.** Стежками холоднороськими. Спогади 1918–1923 років / М. Дорошенко. – Філадельфія, 1973.
11. **Залізняк Л.** Провини УПА перед українцями та їхніми сусідами за Ярославом Грицаком [Електронний ресурс] / Л. Залізняк. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/columns/2011/12/9/64630/>
12. **Захарченко П.** У поході за волею (селянсько-повстанський рух на Правобережній Україні у 1919 р.) / П. Захарченко, Н. Земзюліна, О. Нестеров. – К., 2000.
13. **Коваль Р.** За волю і честь / Р. Коваль. – К., 2005.

14. **Ковальчук М.** Без переможців (Повстанський рух в Україні проти білогвардійських військ генерала А. Денікіна (червень 1919 р. – лютий 1920 р.) / М. Ковальчук. – К. 2012.
15. **Кульчицький С.** Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. I / С. Кульчицький. – К., 2013.
16. **Литвин С.** Феномен отаманщини в українській історіографії [Електронний ресурс] / С. Литвин // Воєнна історія. – 2006. – № 4–6. – Режим доступу: http://warhistory.ukrlife.org/4_6_06_1.htm.
17. **Літовко О.** Історіографічний нарис Холодноярської республіки / О. Літовко // Історичні етюди: зб. наук. пр. – Вип. 4. – 2014. – С. 252–253.
18. **Лободаєв В.** Революційна стихія: Вільнокозацький рух в Україні 1917 – 1918 рр. / В. Лободаєв. – К., 2011.
19. **Мазепа І.** Україна в огні й бурі революції 1917 – 1921 рр.: в 3 т. / І. Мазепа. – Т.3. – К., 2003.
20. **Мелешко Ф.** Українське вільне козацтво в Глодосах / Ф. Мелешко // Україна у вогні революції. – К., 2009.
21. **Митрофаненко Ю.** С. Отаманщина як суспільний феномен Української революції періоду Директорії 1918–1919 років: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Ю. С. Митрофаненко. – Д., 2011.
22. **Митрофаненко Ю.** Українська отаманщина 1918–1919 років / Ю. Митрофаненко. – Кіровоград, 2016.
23. **Митрофаненко Ю.** Військово-політична ситуація в Катеринославі в січні 1919 // Ю. Митрофаненко, Т. Цимлякова // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. пр. / редкол.: С. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д., 2010. – Вип. 8. – С. 271–281.
24. «Нехай Божа мудрість поведе нас!» Пастирське послання Глави УГКЦ з нагоди Року митрополита Андрія Шептицького. – Л., 2015.
25. **Омелянович-Павленко М.** Спогади командарма 1917–1920-х рр. / М. Омелянович-Павленко. – К., 2007.
26. **Орел-Гальчевський Я.** Проти червоних окупантів / Я. Орел-Гальчевський. – Кам'янець-Подільський, 2011.
27. **Петлюра Симон.** Статті. Листи. Документи: у 4 т. / Симон Петлюра. – Н.-Й., 1979. – Т. 2.
28. **Савченко В.** Атаманщина / В. Савченко. – Х., 2011.
29. **Стахів М.** Україна в добі Директорії УНР: у 8 т. / М. Стахів. – Торонто, 1968. – Т. 2, 6.
30. **Солдатенко В.** Революційна доба 1917–1920-х рр. в Україні: в пошуках термінологічних адекватностей / В. Солдатенко // Революційна доба в Україні 1917–1920 роки. – К., 2011.
31. **Солдатенко В.** Українська революція: концепція і історіографія (1918–1920). – К., 1999.
32. **Солдатенко В.** Новітні тенденції й актуальні проблеми історіографічного освоєння процесів революційної доби 1917–1920 рр. в Україні / В. Солдатенко // Укр. іст. журн. – 1999. – № 2. – С. 75–85.
33. **Тарасов О.** Міф української «отаманщини» [Електронний ресурс] / О. Тарасов. – Режим доступу: <http://cultua.media/mf-ukranksko-otamanshini>
34. **Тинченко Я.** Офіцерський корпус армії Української Народної Республіки [Електронний ресурс] / Я. Тинченко. – Режим доступу: <http://chtyvo.org.ua/>

35. **Турченко Ф.** Історія України. 10 кл.: підручн. для загальноосвіт. навч. закл.: профільний рівень / Ф. Турченко. – К., 2010.
36. **Чоп В.** «Вольний Бердянск: місто в період анархістського соціального Експеримента 1918 – 1921 роки / В. Чоп, І. Лиман. – Запоріжжя, 2007.
37. **Чоп В. М.** Махновський рух в Україні: проблеми ідеології, суспільного та військового устрою: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В. М. Чоп. – Запоріжжя, 2002.
38. **Щербатюк В.** Селянський повстанський рух в Україні 1917 – 1921 років: українська історіографія / В. Щербатюк. – К., 2012.
39. Ткума. – 2016. – № 4.
40. **Яковенко Н.** Вступ до історії / Н. Яковенко. – К., 2007.

Надійшла до редколегії 30.09.2016

УДК 94(477) «1918–1919»

В. М. Щербатюк

Національна академія внутрішніх справ (Київ)

**«УКРАЇНСЬКА ОТАМАНЩИНА 1918–1919 років» –
ІСТОРИЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ ОДНОГО З ФЕНОМЕНІВ
УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ДОБИ ДИРЕКТОРІЇ**

У статті пропонується рецензія на новітнє дослідження сучасного українського історика Ю. С. Митрофаненка «Українська отаманщина 1918–1919 років», де автор на основі широкого кола різноманітних джерел висвітлив одне із суспільних явищ Української революції 1917–1921 рр. Показано авторське цілісне бачення отаманщини періоду Директорії 1918–1919 рр. та підкреслено поглиблення знань про отаманщину в науковій історичній літературі як військово-політичного феномена українських визвольних змагань.

Ключові слова: отаман, отаманщина, українська отаманщина, селянський повстанський рух, Українська революція, Директорія, дослідження, історіографія.

В. М. Щербатюк

Национальная академия внутренних дел (Киев)

**«УКРАИНСКАЯ АТАМАНЩИНА 1918–1919 годов» –
ИСТОРИЧЕСКАЯ РЕКОНСТРУКЦИЯ ОДНОГО
ИЗ ФЕНОМЕНОВ УКРАИНСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ ПЕРИОДА
ДИРЕКТОРИИ**

Статья является рецензией на новейшее исследование современно-го украинского историка Ю. С. Митрофаненко «Украинская атаманщи-

на 1918–1919 годов», где автор на базе широкого круга разнообразных источников рассматривает одно из социально-общественных явлений Украинской революции 1917–1921 гг. Показано авторское видение атаманщины периода Директории 1918–1919 гг. и подчеркнуто углубление знаний об атаманщине в научной исторической литературе как военно-политического феномена в период борьбы Украины за независимость в 1917–1921 гг.

Ключевые слова: атаман, атаманщина, украинская атаманщина, крестьянское повстанческое движение, Украинская революция, Директория, исследование, историография.

V. M. Sherbatuk

National academy of internal affairs (Kyiv)

«UKRAINIAN ATAMANSHCINA IN 1918–1919» – HISTORY RECONSTRUCTION ONE OF PHENOMENON OF UKRAINIAN REVOLUTION OF PERIOD OF THE DIRECTORY

The article is devoted to the analyze a new research of modern ukrainian historian Y. S. Mytrotanenko to one of social-political action the Ukrainian revolution 1917 –1921, and it clarifies its full coverage. It is the first studies of atamanship in the national historiography. The author proposed own view on atamanship. Based on the principal groups of different sources the author traces two lines in the study and presentation of the peasant insurrectionary movement (atamanship (overlordism) and insurgency and demonstrated their contradictoriness, defines peculiarities of the research of the issue, analyses the contemporary national and foreign historiography of atamanship (overlordism). Was analysed different types of atamanship (overlordism) in the territory of Ukraine in 1917–1920's. Little-known personalities of ataman's group were analyzed.

This book is for scientists, teachers, students and anyone who holds an interest in the history of the peasant insurrectionary movement of 1917–1921.

Key words: ataman, ataman formations, atamanship, overlordism, deviance, the Directory, «the insurgency», peasant insurrectionary movement, historiography, research, Ukrainian revolution.

Книга українського історика Юрія Станіславовича Митрофаненка «Українська отаманщина 1918–1919 років» є важливим і затребуваним у сучасній історіографії дослідженням. За майже столітній період вивчення Української революції 1917–1921 рр. та її складових накопичилася велика кількість спеціалізованої літератури. Однак значна кількість аспектів цієї теми все ще не знайшли належного висвітлення в історіографії. Так, до цього часу не визначено місце і роль отаманщини не лише як військового чинника, але власне як військово-політичного явища Української революції. В цілому на сьогодні в історіографії не існує узагальнюючої історичної праці, присвяченої

комплексному аналізу такого феномена як отаманщина. Тому безумовно книга Юрія Митрофаненка є актуальною.

Юрій Митрофаненко уже відомий в українській вітчизняній історичній науці своїми здобутками у дослідженні отаманщини як суспільного феномена Української революції 1917–1921 рр. Очевидним є подальше наукове зростання вченого. А тому досить зрозумілим є й той факт, що рецензована його праця вирізняється самостійно виробленою методикою дослідження. Вона характеризується не лише застосуванням окремих історичних методів дослідження – хронологічного, історично-порівняльного, історично-типологічного та ін., а й використанням у ній міждисциплінарних підходів, пізнанням механізму історичного процесу тощо. Так, при дослідженні даної наукової проблематики вагомим значення набуло застосування Ю. Митрофаненком міждисциплінарних методів дослідження, зокрема конфліктології та просопографічного аналізу, які дозволили автору визначити сутність конфліктів між Директорією та отаманськими формуваннями, виявити спільні й відмінні риси отаманських груп різних типів тощо. В цілому досвід застосування в історичній науці ХХІ ст. новітніх дослідницьких підходів засвідчив, що досить часто запорукою наукового успіху праці є синтез у ній методів дослідження різних наукових дисциплін. У цьому нас переконує й дослідження Ю. Митрофаненка «Українська отаманщина 1918–1921 років».

Роботі притаманна чітка логічна структура (вступ, чотири розділи з дев'ятьма підрозділами, висновки, додатки, список використаних джерел та літератури, перелік умовних скорочень) та хронологічний виклад матеріалу.

Автор чітко конкретизував рамки дослідження, визначив його територіальні межі. Праці притаманна наукова новизна. Зокрема, дослідник уперше здійснив спробу системного аналізу отаманщини, висвітлив її як явище Української національно-демократичної революції та виокремив прояви отаманщини; встановив причини, генезис, сутність та трансформацію цього суспільного явища; розглянув отаманщину як різновид девіантного суспільного руху, спрямованого проти політики Директорії; розкрив особливості отаманських формувань та ментальність їхніх лідерів, із числа яких дослідив окремі маловідомі персоналії; визначив рушійні сили отаманщини; запропонував новітній варіант її типологізації; висвітлив форми боротьби Директорії з отаманщиною та наслідки цієї боротьби; визначив місце і значення отаманщини в історії Української революції 1917–1921 рр.

Звертає на себе увагу й той факт, що в дослідженні використано матеріали 23-х фондів п'яти архівів України – ЦДАВОВУ, ЦДАГОУ, ГДА СБУ України, ДАКО (Київської області), ДАКО (Кіровоградської області). Саме неопубліковані архівні матеріали склали осно-

у використаних у роботі джерел, з яких значна частина документів уперше вводиться до наукового обігу. Інші, що їх також застосував у праці Ю. Митрофаненко, хоч і були знані у науковому світі, проте подавалися раніше під своєрідним кутом зору, заангажованим радянськими підходами у висвітленні селянсько-повстанського руху та отаманщини і представляли останніх в радянській історіографії виключно як класове протистояння в українському селі та бандитизм. Тому заслугою Юрія Станіславовича є те, що ці документи представлені ним по-новому у відповідності з науковим трактуванням фактів історії та історичного процесу.

Автор логічно відтворив картину стадії зародження та процесу розвитку отаманщини. На підставі власно розроблених критеріїв спромігся витворити новий варіант типологізації отаманських формувань. Дослідник один із перших у сучасній вітчизняній історіографії детально проаналізував отаманщину в процесі розвитку національно-визвольних змагань періоду Директорії, висвітлив етапи боротьби Директорії з отаманщиною. На наш погляд, Ю. Митрофаненко досить фахово показав діяльність отаманських формувань різних типів, визначив вплив повстанського руху на процеси державотворення, вдало розкрив основні віхи процесу перетворення отаманщини з позитивного фактора Української революції у деструктивний. Останній привів до дій, несумісних із державною політикою Директорії, що беззаперечно негативно позначилося на результатах тогочасної боротьби за українську державність, адже в умовах руйнування вертикалі влади деструктивні дії отаманів усугубляли й без того складну політико-військову ситуацію в Україні. Слушною є думка автора, що отамани, які значною мірою доклали свої сили до руйнації української державності, зокрема Й. Біденко, Золотаренко, О. Козир-Зірка, Палієнко, Семесенко, та ін., не спромоглися витворити альтернативний проект тогочасного державотворення та побудови Збройних сил України (с. 134, 153, 202). Розвідки з дослідження персоналій отаманів, що їх провів автор у контексті реконструкції отаманщини (с. 52, 95, 104, 108, 117, 124, 144, 147–149, 166, 169, 188 та ін.), дали в роботі лише позитивний результат щодо дослідження генезису отаманщини в цілому. Принагідно додамо, що Ю. Митрофаненко вдало долучився до персоналізації в українській історіографії участі окремих діячів УНР (О. Андрієвський, А. Макаренко, С. Петлюра та ін.) у розвитку отаманщини. На підтвердження цієї думки та неможливості підзвітності щодо коштів, які виділялися Директорією на «організацію партизанських загонів», подає не лише спогади провідників Української революції, а й слушно підтверджує опубліковані мемуари документами архівів (с. 70).

Результатом науково-інформаційно-аналітичної праці в дослідженні є таблиця, яка логічно зайняла своє місце у додатках книги. У

ний автор навів керівників отаманських формувань, які діяли на теренах УНР 1918–1919 рр., подав їх типологізацію, конкретизував територію діяльності загонів. Таблиця додає зручності у користуванні дослідженням не лише науковцям, а й посилює доступність матеріалів книги широкому загалу читачів.

Незважаючи на те, що окремі висновки автора залишаються дискусійними в історичній науці, зокрема щодо того, що «навіть чи можна було б за тих умов (умов Української революції 1917–1921 рр. – *В. III.*) запобігти перетворенню повстанського руху на отаманщину» (с. 206), очевидним є практичне значення одержаних у дослідженні результатів. Це зумовлюється тим, що висновки та узагальнення праці можуть бути використані для поглибленого вивчення даної й суміжних тем, а також при підготовці спеціальних і узагальнюючих праць з історії Української революції 1917–1921 рр. та її складових – селянського повстанського руху та отаманщини. На наш погляд, не піддається сумніву твердження дослідника, що отаманщина як явище Української революції означеного часу стало одним із головних внутрішніх чинників, що призвів до поразки тогочасних національно-визвольних змагань в Україні (с. 83, 206).

Беззаперечною також є думка дослідника щодо конфліктності частини отаманів у стосунках з Директорією, командуванням Армії УНР і між собою та про складність управління подібними військовими одиницями – формуваннями на чолі з отаманами і контролю за їхньою діяльністю, підтримуваних одночасно окремими керівниками Директорії (с. 32, 133, 134, 140, 142, 148, 155, 159, 163, 185, 194, 199, 203, 205 та ін.). Водночас аналіз окремих тогочасних подій та їх негативний вплив на державотворення принагідно може бути враховано сьогодні, коли подальша розбудова української держави проходить в умовах військових дій на сході України та анексії Автономної Республіки Крим Російською Федерацією.

Автор відносить свою роботу до науково-популярного видання, проте, на наше переконання, праця є науковим монографічним дослідженням, адже в ньому проведено вичерпне узагальнення теоретичного матеріалу щодо наукової проблеми з критичним його аналізом, а логічне дослідження проблеми визначає наукову вагу теми. Працю характеризує єдність змісту, очевидним є особистий внесок автора в науку. Безумовно дослідження Ю. Митрофаненка можна назвати кваліфікаційною науковою монографічною працею з дослідження історії та розвитку отаманщини, де на високому науковому рівні здійснено аналіз її зародження, ґрунтовно розкрито особливості напрямів діяльності отаманських загонів та характер їхніх відносин із владою.

Ретельне ознайомлення з дослідженням Ю. Митрофаненка потребує висловити й окремі зауваження та побажання. Перш за все

досліднику варто було б детальніше розмежувати мету та завдання дослідження (с. 8). З одного боку, автор, визначаючи чітко мету – «історична реконструкція отаманщини як явища Українсько-демократичної революції періоду Директорії 1918–1919 рр.», нижче до неї зараховує й шість позицій, які фактично є завданням у дослідженні, розв'язання яких сприяє досягненню поставленої автором мети.

Привертають увагу окремі неточності щодо історичних персоналій, зокрема отаманів другого ряду. Так, Ю. Митрофаненко одного з отаманів Звенигородського повіту Київської губернії називає Михайлом Павелковським (с. 50), однак справжнє його прізвище – Павловський. Проте з розумінням можемо поставитись до цих погрішностей, оскільки автор подає прізвище на основі документів архіву, в яких зустрічаються очевидні помилки самих авторів документів, частими є друкарські помилки та існує наявна важкодоступність у прочитанні деяких текстів документів тощо. Водночас вважаємо за доцільне порекомендувати автору долучити до подальших досліджень з означеної теми щоденникові записи В. Винниченка, які дадуть змогу детальніше прослідкувати ставлення відомого українського політика до селянського повстанського руху та отаманщини, ретельніше прослідкувати його упередженість у деяких їх оцінках, простежити формування в історіографії підходів у висвітленні й дослідженні селянського повстанського руху та отаманщини.

Висловлені зауваження, побажання та рекомендації не впливають на загальну високу оцінку рецензованого дослідження. Можемо переконливо запевнити, що книга Ю. Митрофаненка «Українська отаманщина 1918–1919 років» набуває практичного значення і заповнює значні прогалини в історичній науці з дослідження отаманщини, ґрунтовно поглиблює знання про неї як окремого феномена Української революції 1917–1921 років.

Надійшла до редколегії 12.10.2016

VII. СТУДЕНТСЬКИЙ ДЕБЮТ

УДК 94 (477.63) : 923/024

А. В. Буланова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ ДОБИ 1917–1921 рр. В ОЦІНКАХ ПРЕДСТАВНИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ ТА ДІАСПОРИ

Проаналізовано погляди представників української еміграції та діаспори щодо повстанського руху доби революції 1917–1921 рр. на Катеринославщині. Досліджено стан розробки теми повстанства на Катеринославщині у діаспорній та еміграційній історіографії ХХ ст., висвітлено основні тенденції оцінки подій революційного часу.

Ключові слова: історіографія, діаспора, повстанство, визвольні змагання, Катеринославщина.

А. В. Буланова

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

ПОВСТАНЧЕСКОЕ ДВИЖЕНИЕ НА ЕКАТЕРИНОСЛАВЩИНЕ ПЕРИОДА РЕВОЛЮЦИИ 1917–1921 гг. В ОЦЕНКАХ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ УКРАИНСКОЙ ЭМИГРАЦИИ И ДИАСПОРЫ

Анализируются взгляды представителей украинской эмиграции и диаспоры на повстанческое движение периода революции 1917–1921 гг. на Екатеринославщине. Исследовано состояние разработки темы повстанчества на Екатеринославщине в диаспорной и эмиграционной историографии ХХ ст., освещены основные тенденции оценки событий революционного времени.

Ключевые слова: историография, диаспора, повстанчество, освободительная борьба, Екатеринославщина.

A. V. Bulanova

Dnipropetrovsk national university Oles Honchar

**THE INSURGENCY OF KATERINOSLAVSCHINA
OF THE REVOLUTION OF 1917–1921 IN THE ASSESSMENTS
OF REPRESENTATIVES OF THE UKRAINIAN EMIGRATION
AND THE DIASPORA**

The article is devoted to the review of narrative heritage and historiography of the Ukrainian emigration and the Diaspora of the twentieth century dedicated to the rebel movement in the Ekaterinoslav province in the age of revolution 1917–1921. The Scientific actuality of this problem is related to the diversity of the political forces, acting in this territory in a specified period, ranging from anarchists and ending the bolsheviks.

Found that in the Diaspora literature was carried out the first attempt of periodization of the revolutionary events. In particular, V. Vynnychenko in his work «Renaissance of the nation» divided into four periods the liberation competitions of 1917–1920, laying the basis for such division the critical role of different social layers in a period of time.

Describes the contribution of Diaspora historian and a direct participant in the revolutionary events D. Doroshenko in the study of the problem. In his two-volume work found mention of the Ekaterinoslav region and pro-ukrainian activists, who acted in the region in early 1917, and about the establishment in the spring of 1917 the structures of the Free Cossacks as territorial and military organization. The attention is focused on the works of M. Hrushevsky as a representative of federalists direction, who noticed to the ideological difference between russians and ukrainians, the orientation of the last of them to the western world.

The article also highlighted a work of D. Solovey «The Golgotha of Ukraine», which presents statistical data of the dynamics of the uprisings, described the reasons for the defeat. Analyzed the contribution of other Diaspora historian and member of liberation competitions I. Mazepa in the study of the problem, whose writings contain valuable material about the ukrainian movement in Ekaterinoslav region. An important addition to the study of the rebellion in Ekaterinoslav region in this period is works of I. Nagayevsky, M. Omelyanovich-Pavlenko, R. Mlynovetsky (Brzesko).

It is concluded that ukrainian diaspora historiography devoted to the features of the rebel movement in Ekaterinoslav region in the age of revolution 1917–1921, presented a small number of scientific works and narratives of political figures, ideologues, and shows the diversity of views and interpretations of events of the revolutionary era.

Key works: historiography, diaspora, rebellion, emancipating struggle, Ekaterinoslav region.

Безперечно, революційні події 1917–1921 рр. на теренах Катеринославської губернії знайшли певне відображення як у наративах

військово-політичних діячів зазначеного часу, так і в працях істориків, проте місцевий селянський повстанський рух і досі залишається малодослідженою темою історичної науки. Зрозуміло, що проблема українського повстанства взагалі для радянської історіографії з ідеологічних причин була під фактичним табу, в той час як за кордоном для її досліджень особливих перешкод не існувало. Втім, такий локальний сюжет, як повстанський рух окремого регіону, навряд чи міг зацікавити історика-англосакса чи, скажімо, француза. Інша справа – представники української еміграції або діаспори, адже дехто з них був безпосереднім учасником чи, принаймні, очевидцем відповідних подій. Наукова ж актуальність проблеми повстанського руху на Катеринославщині не викликає заперечень, оскільки саме на цій території у зазначений період змагалися різні політичні сили, часто з діаметрально протилежною ідеологією: тут діяли анархістські загони Нестора Махна, прихильники Симона Петлюри, війська інтервентів, підрозділи червоних та білих.

Таким чином, є очевидний сенс зробити хоча б огляд наративної спадщини та історіографії української еміграції та діаспори ХХ ст. Саме в діаспорній літературі були здійснені перші спроби періодизації революційних подій. Зокрема, В. Винниченко у своїй тритомній роботі «Відродження нації», окреслюючи добу визвольних змагань 1917–1920 роками, виділяє в ньому такі періоди: 1) добу Центральної ради з підперіодами революційної організації державності і морально-правової влади та підперіодом юридично-правової державності; 2) добу гетьманщини; 3) добу Директорії; 4) добу Отаманщини [1, с. 15]. Покладаючи в основу такого поділу критичну роль різних соціальних верств у той чи інший проміжок часу, автор підкреслював необхідність боротьби українського народу за власну державу навіть після перемоги радянських сил. Ця праця носить узагальнюючий характер, тому конкретно про Катеринославщину згадок у ній не так вже й багато. Крім того, варто розуміти, що автор, як політик, стояв на федералістських засадах, що накладало відбиток на об'єктивність викладення ним подій і фактів.

У двотомній праці іншого діаспорного історика та безпосереднього учасника революційних подій Д. Дорошенка, який схилився до державницької ідеології, зустрічається більше згадок про Катеринославщину. Описуючи події революції, автор зазначає, що в регіоні на початку 1917 р. були свідомі проукраїнські діячі серед робітництва, інтелігенції та навіть селян, і український рух, таким чином, став помітним явищем тут ще за часів Першої світової війни [3, с. 63]. Очевидним наслідком цього стало створення на Катеринославщині навесні 1917 р. структур Вільного козацтва «для охорони порядку і ладу» [3, с. 63]. Д. Дорошенко акцентував увагу на тому, що це утворення

було «територіально-військовою організацією», куди приймалися чоловіки, не молодші 18 років, не карні злочинці. Восени 1917 р. Вільне козацтво, за даними українського діяча, поширилося на навколишні села Катеринослава: Діївку, Амур та Нові Кодаци (всі – райони сучасного Дніпра) [3, с. 74].

М. Грушевський, як представник федералістського напрямку, у своїх статтях, уміщених у збірнику «На порозі нової країни», майже не дає інформації про українське повстанство, більше роздумуючи над проблемами ідеології та історії діяльності самої Центральної Ради. Очевидно, що політичні погляди экс-голови Центральної Ради від часу його відставки зазнали явної еволюції від суто федералістських до самостійницьких: «Не розриваючи з федералістичною традицією, як провідною ідеєю нашого національно-політичного життя, ми мусимо твердо сказати, що тепер наше гасло – самостійність і незалежність» [2, с. 65]. М. Грушевський акцентує увагу на світоглядній різниці між росіянами і українцями, орієнтацію останніх на західний світ. Прихильник демократичного ладу, він запропонував власний адміністративний поділ країни [2, с. 159].

Характерно, що частину Верхньодніпровського і прибережну частину Новомосковського та Олександрівського повітів із центром у Катеринославі історик заніс до округи (області) під назвою Січ. Також вчений надав інформацію щодо становища українського війська і повстанства на 1918 р. загалом: «Українські ж військові сили все таки далі були не великі, і в значній мірі слабо дисципліновані: далі оперували різні самочинні «отамани», окремі відділи гайдамаків і вільних козаків, часто створені з елементів не українських, реакційних; чинили бешкети і насильства над людністю, компрометуючи українську військовість всякими вибриками, націоналістичними, шовіністичними викриками, погромами, розстрілами, самочинними контрибуціями. Різні самочинні коменданти, ради, комісари, самовільними вчинками порушували плани операції. Німецькі і австрійські частини не координувались ні між собою, ні між українськими частинами й своїми самочинними виступами підривали пляновість роботи українського командування й українського правительства» [2, с. 186, 187]. З наведеного М. Грушевським опису наслідків більшовицької навали на українські міста можна зрозуміти і причини, і чинники руху опору українців: «Українське правительство діставало в опорожнених більшовиками просторах міста з пограбованими установами і банками, цілком знищеними установами, залізниці без локомотивів і вагонів, із зруйнованими мостами і станціями, з незаплаченими за кілька місяців службовцями... Заводи стояли без палива. Копальні позаливались водою» [2, с. 188].

Д. Соловей, український діаспорний історик ХХ ст., що мігрував до США, у своїй праці «Голгота України» надав цікаву статистику, вказавши, що лише за три з половиною місяці 1919 р. в Україні відбулося 328 повстань [10, с. 21]. Причинами поразки селянських повстань історик уважав несвідомість народних мас, відсутність єдиної координатації повстанського руху та відсутність спільного плану дій численних повстанських загонів, а також – боротьбу одних повстанських ватажків проти інших, що було, на жаль, поширеним явищем. Детальної інформації про повстанський рух на Катеринославщині «Голгота України» не містить, але припинення селянських повстань у степовій частині України Д. Соловей датує 1920 р. [10, с. 24].

Дуже цінними є матеріали, наведені діаспорним істориком та учасником визвольних змагань І. Мазепою. У своїй роботі «Україна в огні і бурі революції» автор відводить цілий розділ, присвячений революційним подіям саме на Катеринославщині, учасником яких був сам. Він зазначає, що основною базою українства було село, а з вибухом революції на Катеринославщині селяни та некваліфіковані робітники стали її головними діячами [6, с. 34, 35]. І. Мазепа визнає критично малу кількість прихильників українства. Український рух на Катеринославщині, як згадує автор, розвивався повільно і неактивно. Він відзначив насамперед в цьому напрямі діяльність «Просвіти» та політичних організацій. Усі галузі життя на той час в самому Катеринославі знаходились у руках противників української ідеї. Але з початком і ходом революційних подій процес українізації в селі значно пришвидшився. І. Мазепа описав особливості формування Вільного козацтва в краї, згадуючи про діяльність селянських отаманів Божка, Гулого-Гуленка, Малашка, Махна та ін. [6, с. 61, 62]. Він вважав, що добу масових селянських повстань започаткував режим гетьмана П. Скоропадського і його незадовільна для селянства соціальна політика [6, с. 63, 64].

Цікаву статистику стосовно українського населення Катеринославщини подав І. Нагаєвський у праці «Історія української держави ХХ ст.» [8]. Автор, який після Другої світової війни жив і працював у США, свідчив, що за переписом 1910-х рр., яким користувалися в період визвольних змагань військові штаби Центральних держав, на Катеринославщині налічувалося 3 млн 60 тис. населення, з них українців – 2 млн 110 тис. (69 %) [8, с. 23]. Враховуючи, що місцеві українці проживали переважно у селах, а більшість бійців повстанських загонів губернії становили саме селяни, очевидно, що І. Нагаєвський вважав повстанство Катеринославщини складовою українського руху. Історик був переконаний, що Україна могла здобути свою незалежність у 1917–1920 рр. [8, с. 407].

Важливим доповненням для реконструкції подій є свідчення учасника національно-визвольних змагань генерала армії УНР

М. Омеляновича-Павленка [9]. Зокрема, він описав своє перебування у Катеринославі у 1917 р. у контексті подій, які там відбувалися. Автор спогадів акцентував увагу на тому, що в губернії в цей час значно поширилися прояви антисоціальної поведінки: пияцтво, крадіжки, напади, розбійництва тощо. Разом з тим генерал відзначав високий рівень аграрного виробництва у краї. М. Омелянович-Павленко вважав, що національна ідея підтримувалась у середовищі селянських мас, залізничників, поштарів, деяких військових частин та свідомих робітників. Цікаво, що в той період на Катеринославщині ще жила історична пам'ять про козацькі часи: «Навколо Катеринослава, по містечках і по селах, ідея відродження козацьких традицій хутко приймалася, були там численні організації» [9, с. 71]. Друге перебування М. Омеляновича-Павленка на Катеринославщині датується літом 1918 р., під час правління гетьмана П. Скоропадського. Автор згадує про численні повстанські загони, а також про появу розбійницьких загонів під проводом «отаманів-розбишак», які вели напівкочовий спосіб життя, та анархістських загонів під проводом Н. Махна, рівень військової організації яких був достатньо високим для тих часів [9, с. 85].

Оцінку подіям того часу надав Р. Млиновецький (Бжеський), діяч часів революції та історик в еміграції, який звинувачував у поразці української революції саме головних політичних діячів: М. Грушевського, С. Петлюру та інших, вказавши на недоліки в їхній політичній діяльності. Разом з тим він згадує і про Катеринославщину, зокрема про те, що вона була одним з найбагатших землеробських регіонів, а на «москалів» серед населення тоді припадало 20–25 % [7, с. 104]. На його думку, переважна більшість останніх була землевласниками, і таким чином, національний чинник (поміщики – росіяни, селяни – українці) посилював соціально-економічні причини заколотів і повстань українських селян Катеринославщини під час революції.

Підбиваючи підсумки короткому аналізу української еміграційно-діаспорної історіографії, присвяченій особливостям повстанського руху на Катеринославщині за доби революції 1917–1921 рр., зазначимо, що вона, по-перше, представлена незначною в цілому кількістю наукових праць та наративів як політичних діячів, ідеологів, так власне істориків, по-друге, засвідчує різноманітність поглядів та інтерпретацій тих чи інших подій революційних часів. Утім, зрозуміло, що праці представників еміграції та діаспори заслуговують на безумовну увагу, мають бути враховані у подальших дослідженнях будь-яких сюжетів і складових такої масштабної проблеми як Українська революція ХХ ст.

Бібліографічні посилання

1. **Винниченко В.** Відродження нації / В. Винниченко. – К.; Відень, 1920. – Ч. 1.
2. **Грушевський М.** На порозі нової України / М. Грушевський. – Н.-Й.; Л.; К.; Торонто; Мюнхен, 1992.
3. **Дорошенко Д. І.** Історія України 1917–1923 рр. / Д. І. Дорошенко. – Ужгород, 1932. – Т. 1: Доба Центральної Ради.
4. **Дорошенко Д. І.** Історія України 1917–1923 рр. / Д. І. Дорошенко. – Ужгород, 1932. – Т. 2: Українська Гетьманська Держава.
5. **Мазепа І.** Україна в огні й бурі революції 1917–1921 рр. / І. Мазепа. – Авгсбург, 1951. – Т. 2.
6. **Мазепа І.** Україна в огні й бурі революції 1917–1921 рр. / І. Мазепа. – К., 2003.
7. **Млиновецький Р.** Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 / Р. Млиновецький. – Тернопіль, 2014.
8. **Нагаєвський І.** Історія української держави ХХ століття / І. Нагаєвський. – К., 1994.
9. **Омелянович-Павленко М.** Спогади командарма (1917–1920): [док.-худ. вид. / упор. М. Ковальчук] / М. Омелянович-Павленко. – К., 2007.
10. **Соловей Д.** Голгота України / Д. Соловей. – Вінніпег, 1953. – Ч. 1: Московсько-більшовицький окупаційний терор в УРСР між першою і другою світовою війною.

Надійшла до редколегії 16.04.2016

НАШІ АВТОРИ

Архірейський Дмитро Володимирович – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри східноєвропейської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Буланова Ангеліна Вадимівна – студентка III курсу історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Буланова Наталія Миколаївна – кандидат історичних наук, директор Музею історії міста Кам'янське.

Виноградов Геннадій Миколайович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Іваненко Валентин Васильович – доктор історичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи в сфері гуманітарної освіти та виховання молоді, професор кафедри східноєвропейської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, заслужений діяч науки і техніки України.

Іванцов Артем Валентинович – магістр історії, завідувач навчальної лабораторії археології кафедри історіографії, джерелознавства історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Кочергін Ігор Олександрович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії та політичної теорії ДВНЗ «Національний гірничий університет».

Лучка Людмила Миколаївна – кандидат історичних наук, заступник директора наукової бібліотеки Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Мазуренко Ірина Василівна – старший науковий співробітник літературного відділу Музею «Літературне Придніпров'я» Дніпропетровського національного історичного музею імені Д. І. Яворницького.

Манько Анна Олександрівна – магістр історії, вчитель історії Криворізької загальноосвітньої школи I–III ступенів № 42, м. Кривий Ріг, здобувач кафедри історії України історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Митрофаненко Юрій Станіславович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри теорії та методики середньої освіти КЗ «Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського».

Перетокін Андрій Геннадійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства ДВНЗ «Придніпровська державна академія будівництва та архітектури».

Репан Олег Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Світленко Сергій Іванович – доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету, професор кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, заслужений працівник освіти України.

Щербатюк Володимир Михайлович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії держави та права Національної академії внутрішніх справ (м. Київ).

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
------------------------	----------

I. ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ.....	5
----------------------------------	----------

Кочергін І. О. Дворянський рід Канкріних в історії Катеринославщини	5
---	---

Іванцов А. В. Забутий академік: дніпропетровський період життя та діяльності І. І. Артеменка	22
--	----

II. ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ	27
-------------------------------------	-----------

Репан О. А. Конфліктна взаємодія залоги Лоц-Кам'янського ретраншементу з місцевим населенням у 1750–1760-х рр.....	27
--	----

Манько А. О. (Кривий Ріг) Становище біженців на теренах Катеринославщини в роки Першої світової війни	35
--	----

Іваненко В. В. Голодне лихоліття 1921–1923 років на Катеринославщині: погляд через десятиліття	45
--	----

Мазуренко І. В. Концепт «місто» в повісті В. Домонтовича «Без ґрунту»	54
---	----

III. ІСТОРІЯ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ.....	67
--	-----------

Перетокін А. Г. Соціальне становище робітників гірничозаводської галузі промисловості Катеринославщини на початку ХХ ст. (1900–1917 рр.)	67
---	----

IV. ІСТОРІЯ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ, НАУКИ ТА КУЛЬТУРИ... 80

- Лучка Л. М.** Бібліотека першого середнього навчального закладу Катеринослава: історія, діяльність, постаті..... 80

V. ІСТОРИЧНА ТОПОНІМІКА..... 87

- Виноградов Г. М.** Дніпрові пороги як місце загибелі князя Святослава Ігоревича: історичні та міфологічні аспекти проблеми 87
- Світленко С. І.** Топонімічна реформа в м. Дніпропетровськ 2015–2016 рр.: досвід проведення та результати..... 95
- Буланова Н. М. (Кам'янське)** Процеси декомунізації топоніміки Кам'янського – Дніпродзержинська: причини та наслідки.... 109

VI. НАУКОВІ ДИСКУСІЇ 115

- Архирейський Д. В.** Отамани революції. Щодо визначення сутності української отаманщини доби революції 1917–1921 рр. (на основі критики однойменної книги Ю. Митрофаненка)..... 115
- Митрофаненко Ю. С. (Кропивницький)** З приводу рецензії Д. В. Архирейського на книгу Ю. Митрофаненка «Українська отаманщина 1918–1919 років»..... 126
- Щербатюк В. М. (Київ)** «Українська отаманщина 1918–1919 років» – історична реконструкція одного з феноменів Української революції доби Директорії..... 140

VII. СТУДЕНСЬКИЙ ДЕБЮТ..... 146

- Буланова А. В.** Повстанський рух Катеринославщини доби 1917–1921 рр.: в оцінках представників української еміграції та діаспори 146

НАШІ АВТОРИ..... 153

ЗМІСТ..... 155

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

1. Технічні вимоги. Приймаються статті, написані українською, російською, англійською мовами, обсягом 0,5–1,0 друк. арк., на електронному носії або електронною поштою. Вимоги до параметрів тексту: формат аркуша – А4 (210х297 мм), розмір символу (кегель) – 14, інтервал – 1,5, гарнітура Times New Roman. Текстові матеріали повинні бути підготовлені в текстовому редакторі MS Word. Поля: ліве: 30, праве 10, верхнє та нижнє 20. Текст має бути літературно відредагований, без помилок. Сторінки не нумеруються. Таблиці та рисунки нумеруються відповідно до тексту статті.

2. Структурні елементи статті подаються в такій послідовності:

- **УДК** (зліва від центру, нежирно, 12 шрифт);
- **ініціали та прізвище автора** (по центру, жирно, 14 шрифт);
- **установа, яку представляє автор** (по центру, курсивом, нежирно, 12 шрифт);
- **назва статті** (по центру, великими літерами, жирно, 14 шрифт, інтервал 1);

- **анотація українською та російською мовами** (п. і. п. автора курсивом, жирно; назва установи курсивом; назва статті жирно; текст анотації – два-три речення, нежирно; все – 12 шрифт, інтервал 1);

- **ключові слова українською та російською мовами** (під відповідними анотаціями), 4–6 термінів, нежирно, «ключові слова» курсивом жирно, 12 шрифт, інтервал 1;

- **анотація англійською мовою розширена** включає прізвище та ініціали автора, назву статті, жирно, власне анотацію (900 – 1200 знаків) нежирно, все – 12 шрифт, інтервал 1);

- **ключові слова англійською мовою** (під відповідною анотацією), 4–6 термінів, нежирно, «ключові слова» 4–6 термінів, нежирно, «ключові слова» курсивом жирно, 12 шрифт, інтервал 1;

- **елементи основної частини статті:** постановка проблеми; аналіз наукових досліджень і публікацій; мета дослідження; виклад основного матеріалу; висновки; всі зазначені елементи виділяються напівжирним шрифтом;

- **бібліографічні посилання** («Бібліографічні посилання» – по центру, жирно, 14 шрифт; бібліографічні позиції – за всією шириною, 12 шрифт, інтервал 1, за абеткою; зразки оформлення джерел та літератури: Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 4361, оп. 2, спр. 1; **Стороженко І. С.** Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII ст. Книга друга: Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі / І. С. Стороженко. – Дніпродзержинськ, 2007; **Фещенко Є. Л.**

II Міжнародна україно-польська археологічна експедиція (7–13 липня 2014 р): досвід організації і проведення / Є. Л. Феценко, К. В. Мінакова // Подніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. пр. – Д., 2014. – Вип. 12. – С. 192–198;

– після бібліографічних посилань розміщується **References** (заголовки жирно, по центру, 14 шрифт), який являє собою переклад бібліографічних посилань латинськими літерами; бібліографічні посилання – за шириною, 12 шрифт, інтервал 1, порядок як у бібліографічних посиланнях; для найменувань кирилицею – латинська транслітерація, у квадратних дужках [] англійський переклад. Наприклад: Vynohradov, G. M., 2008. Davn'orus'ka derzhavnist' yak metanaratyv [Ancient Ruthenian statehood as a meta-narrative] *Eydos: Al'manakh teoriyi ta istoriyi istorychnoyi nauky* [Eidos: Almanac on Theory and History of Historical Science]. Kyiv, 2008, iss. 3, part 1, pp. 106–119 (in Ukrainian); Dmitrieva, V. A. & Svyatets, Yu. A. 1997. Tekhnologii baz dannykh v istoricheskikh issledovaniyakh: tvorchestvo bez rascheta na budushcheye? [Database Technology in Historical Research: Creativity without Hope for the Future?]. *Krug idey: traditsii i tendentsii istoricheskoy informatiki: tr. IV konf. Assotsiatsii «Istoriya i komp'yuter»* [Circle of Ideas: Traditions and Trends in Historical Information Science: Papers of the 4th Conference of the Association «History and Computer»] / L. I. Borodkin & I. F. Yushin (eds.). Moscow, pp. 31 – 41 (in Russian); Garskova, I. M., 1994. Bazy i banki dannykh v istoricheskikh issledovaniyakh [Databases and databanks in historical research]. Göttingen (in Russian);

– **посилання** внутрішньотекстові, у квадратних дужках за гарвардською системою (зразок: [9, с. 21], [12, арк.161 зв.]);

– **дата надходження статті до редколегії** ставиться наприкінці тексту, після **References**, курсив, 12 шрифт. Наприклад: *Надійшла до редколегії 25.01.2016*

3. Дані про автора включають прізвище, ім'я та по батькові автора, науковий ступінь, вчене звання, посаду, контактний телефон, e-mail.

4. Наукова експертиза статей. Аспіранти, магістри та студенти надають роздрукований варіант статті з візою наукового керівника. Всі статті підлягають внутрішньому й зовнішньому рецензуванню.

5. Відповідальність за зміст, достовірність фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів.

6. Статті проходять наукове та літературне редагування. Редакційна колегія видання залишає за собою право відхилити статті, які не відповідають вимогам і тематиці наукового журналу.

7. Публікації здійснюються на платній основі після затвердження статті редакційною колегією.

8. Редколегія приймає до розгляду статті до 1 лютого кожного року.

Адреса редколегії: 49010, Україна, м. Дніпро, просп. Гагаріна, 72, ауд. 511; тел.: (056) 374-98-60 (з 9.00 до 16.00); internet address of the publication: [//www.localhist.dp.ua](http://www.localhist.dp.ua)

Наукове видання

**ПРИДНІПРОВ'Я:
історико-краєзнавчі дослідження**

Збірник наукових праць

Випуск 14

Редактор Т. А. Ягельська
Коректор Т. А. Ягельська
Комп'ютерна верстка Г. М. Хомич
Дизайн обкладинки В. А. Ситник

Підписано до друку 29.12.2016. Формат 60х84^{1/16}. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 9,3. Наклад 100 пр. Зам. № 300.

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 16620-5092Р від 27.02.2010 р.
Збірник видано коштом авторів

Видавництво і друкарня «Ліра»
49050, м. Дніпропетровськ, вул. Наукова, 5
Свідоцтво про внесення до Держреєстру
ДК № 188 від 19.09.2000.